

АРИСТОТЕЛ

ПОЛИТИКА

Предговори
Богдан Богданов
Олоф Гигон

Превод от старогръцки език
Анастас Герджиков

Под редакцията на
Богдан Богданов

ИЗДАТЕЛСТВО
ОТВОРЕНО
ОБЩЕСТВО
СОФИЯ

Издателство „Отворено общество“ - София
ул. „Сердика“ № 1, IV етаж
1000 София
България
тел.: 888-632, факс: 888-662

Аристотел
ПОЛИТИКА

Преводач: *Анастас Герджиков*
Редактор: *Богдан Богданов*
Коректор: *Кремена Байнова*
Графичен дизайн: *Живко Станкулов*
формат: 70 x 100/16, печатни коли: 22, тираж: 4040.
Предпечатна подготовка: Издателство „Отворено общество“ - София
Печат: „Наука и образование“ ЕАД - София

- © Издателство „Отворено общество“ - София, 1995 г.
- © Анастас Герджиков, превод и бележки. 1995 г.
- © Олоф Гигон, предговор, 1955 г.
- © Богдан Иванов Богданов, предговор, 1995 г.
- © Живко Станкулов, дизайн, 1995 г.

Всички права са запазени. Не е разрешено използването под каквато и да е форма на части от тази книга без писмено съгласие, освен при цитиране в статии и библиографски прегледи.

ISBN 954-520-049-9

РАЗНОРЕЧИЯ И ИДЕОЛОГИЯ В „ПОЛИТИКА“ НА АРИСТОТЕЛ

Появата на Аристотеловия трактат „*Политика*“ на български език би трябвало да се оцени като събитие в нашия културен живот. Макар и да следва естествено във Вълната на преводите на старогръцки и латински автори през последните петнадесетина години, българската „*Политика*“ заслужава особено внимание, Защото е резултат на успешно преборване с едно от най-трудните за интерпретиране съчинения, достигнали до нас от класическата древност. Нормално е изпълнителят на превода да се е водил от идеята, че се труди над нещо отдавна приключило. Но като всички значителни творби „*Политика*“ далеч не е само свидетелство за нещо отминало. И в това е особената заслуга на преводача, че е уловил универсалното послание и актуалния адрес на текста. Благодарение на това посредничество държим в ръка произведение, което е открито към сегашното ни съществуване.

Аристотеловата „*Политика*“ е продължително ползвана книга. Дала много подтици при оформянето на европейската политическа идеология през XVIII в., разбираана актуално и през целия XIX в., тя продължава да бъде в някаква степен неприключил текст. Между другото, днес гледаме на нея и като на първия значителен паметник на европейската политическа наука. Добавя се и заслугата, че трактатът има принос за кръщаването на съвременното понятие *политика*, независимо че първоначалното значение на думата е все още широко и необособено — старогръцкото *politika* означава „неща, отнасящи се до полиса“, т. е. до града-държава-общество.

На пръв поглед на тези заслуги пред бъдещето контрастира особеният характер на книгата — конспективна и недовършена, вероятно дело на трудолюбиви ученици на Аристотел, чиито записки и да са били прегледани от директора на Ликейона, очевидно не са претърпели окончателна редакция. (През IV в. пр. н. е. продължава тази особеност на класическата епоха — колективното творене, въпреки че то се чувства по-силно във фризата на Партенона, отколкото в текста на „*Политика*“.) Предполага се, че философът е добавил към подготвените от негови ученици записки по-стегнатата и последователна Първа книга. Но така или иначе в трактата са останали немалко противоречия, вероятно следствие от недоправата или от колективния начин на творене.

Но има и разноречия, породени от самата позиция на автора.

Също като Платон Аристотел е велик есенциалист. Макар че не върви по пътя на учителя си, по доста въпроси, и особено за характера на същностното, той все пак мисли за всичко по принципа на свеждането, на отнасянето към друго. Следвайки именно този принцип, в пространния си диалог „*Държавата*“ Платон анализира проблемите на обществото, като изгражда модел за идеална държава. Основната

разлика е, че Аристотел в „*Политика*“ не прави само това. Първо, неговият модел е по-приближен към реалността на общественото устрояване, второ, в трактата се обсъждат и конкретни въпроси на тогавашната държавност, и то на основата на известната, изпълнена в Ликейона поредица от описания на действителни държавни устройства, от която познаваме единствено „*Атинската държавна уредба*“. Аристотел не просто прави едното и другото, а, от една страна, гради модела си за държава умозрително, докато, от друга, обобщава въз основа на емпиричен материал. Това вътрешно разноречие в подхода се оказва изключително плодотворно. То води до един вид пролуки в основния есенциалистски поглед, които са особено ценни за бъдещата валидност на трактата с това, че допускат разнообразното му четене и ползване.

Гледната точка на практика, на уважаващия разнообразието и реалната неправилност често кара Аристотел да прави кратки забележки встрани от основното изложение. Обикновено се коментира разминаването на едно или друго моделно положение с реалността. Ето един пример от Четвърта книга на „*Политика*“: „Често се случва така, че едно държавно устройство, което по закони не е демократическо, се управлява демократично поради обичая и начина си на ръководство, а също и обратно — при други държавното устройство е по закон демократическо, но според начина на ръководство и обичаите си е по-скоро олигархическо“ (1292 b). Ето още един пример от Втора книга: „Фактът, че народът е спокоен, въпреки че не участва в управлението, не доказва, че такъв ред е правилен“ (1272 a). Става дума за Критската държавна уредба.

Особено в пространната критика на Платоновата „Държава“ във Втора книга на „*Политика*“ Аристотел показва практическа интуиция по въпроси, които не би могъл да развие и дори да формулира отделно. Между другото в идеалната държавна уредба на своя учител той не приема основно тенденцията към прекалена затвореност и вътрешна еднородност на общественото устрояване. Според него тя противоречи на самата същност на държавата. „Държавата — казва той (1261 a) — е множество, а ако става все по-единна, тя ще се превърне в семейство, а семейството — в един човек, защото бихме казали, че семейството е в по-голяма степен нещо еднородно, отколкото държавата, а отделният човек — от семейството. Така че дори ако някой можеше да постигне това, не би трябвало да го прави, защото ще премахне държавата. Държавата се състои не само от повече хора, но и от хора, видово различни — държавата не възниква от еднакви хора.“

Или в случая критическата позиция спрямо Платоновата идеална държава довежда Аристотел до аргумент, който се развива едва в новото време — обществото интимно зависи от разнообразието на свързаните в него елементи. Разбира се, съвременната либерална идея

отива още по-далеч и настоява за тяхната относителна самостоятелност и непогълнатост от държавното цяло. Това става на основата на различаването на инстанциите на държавата и обществото. Разбира се, за Аристотеловото бреме и за самата Аристотелова мисъл те са едно и също нещо. В текста на „*Политика*“ с думите polis и politeia, които значат основно „град“ и „държавно устройство“, се представят смесено съвременните идеи §3. държава, гражданска общност и в най-широк смисъл общество. (Това е един от проблемите на настоящия превод, в който правилно е предпочетено тези думи да се предават навсякъде в текста с държава.) Та макар че за Аристотел държавата и обществото са едно и също нещо, като критикува Платон, с повика си за разнообразие той като че ли вече прави тази разлика и пледира за динамиката на едно по-отворено общество от това на своя учител.

Разбира се, в основните си твърдения Аристотел нито развива, нито осъзнава тази идея. Идеалът му е затвореното, обърнато към себе си самодостатъчно общество. Така че във втория том на своята книга „*Отвореното общество и неговите врагове*“ Карл Попър правилно го нарежда сред великите идеолози на затвореното общество. Но увлечен от тезата си, той не забелязва непоследователността на философа, това, че критикувайки майстора на есенциалистката идеология Платон за неговите обществени възгледи, Аристотел неочаквано попада на либералната идея за разнообразието. Тя би го отвела и до отвореното общество, ако бяха налице нужните външни и вътрешни обстоятелства.

И все пак, понеже не мисли само есенциалистки, Аристотел прави първата крачка в тази посока. От една страна, гради модел за идеално държавно устройство, но, от друга, съвсем като прагматик, се съобразява с определени реалности. Разбира се, патосът на прагматизма му е непроменната. Например той смята, че макар и лошо едно реално устрояване по-скоро трябва да се пази, отколкото да се променя. Майстор е на компромиса, а компромисите, знаем, са школа за разбиране на другото и различното. Оттук и последствието „*Политика*“ да има вид на наръчник с конкретни съвети за решаването на всякакви обществени задачи.

Има много причини, за да бъде такъв характерът на мисленето на Аристотел. Не е без значение и това, че в Атина той е чужденец, външен човек. Вероятно на тази основа изпитва влияние от софистите, тези интернационални люде на епохата, също практики и изповядващи възгледи, които вероятно бихме оценили като по-близки до нашите, ако притежавахме техни текстове. Знаем, че са били чужди на Платоново-Аристотеловия есенциализъм и че са схващали обществото като договор за общо добруване на естествено равни индивиди. От Протагор до Ликофрон софистите се интересуват от въпросите на конкретното устрояване на градове, от създаването на конституции, на сборници от закони, които гарантират доброто съжителство на гражданите. Аристотел ги познава и критикува, задето прекаляват с вярата в ефективността на писаните закони и се отнасят към общественото съжителство прекалено технически.

Долавяме нещо, което съзнателно или несъзнателно приемаме днес — в софистическите проекти за държавно устрояване човекът остава непогълнат от държавата. Докато за Платон и Аристотел човешкото същество е или изцяло извън държавата общество, ако е роб, жена или чужденец, или е изцяло нейна част, ако е гражданин. За съжаление по-късното съзнание за традиция се наклонява към Платоново-Аристотеловата линия и това става причина да не оцелеят документите на този емпиричен, релативистичен и вероятно много по-социологичен начин да се мисли за обществото. Макар и незасвидетелстван в свои документи, той е оставил решителна следа в компромисите на Аристотеловата „*Политика*“.

Един от тях е с особено висока стойност, защото е осъзнат и възведен в основна теза на трактата. Става дума за знаменитото различаване на двата вида власт и устрояване — това на държавата и това в отделния дом. Аристотел поставя началото на един начин на мислене, който поражда след векове идеята за съв-

ременната парламентарна държава. По-точно казано, той прави разлика между *господарската власт* на мъжа над жената, на бащата над децата и на свободния над роба, т. е. властта над неравни, и *политическата* или *гражданската власт* в полиса, която е над равни. Първата власт се осъществява основно в отделния дом, в семейството, а втората единствено на равнището на гръцкия полис. Извън Елада и изобщо там, където или царска власт, тя не се отличава от господарското водене на делата в отделното семейство, смята философът. В Елада царската власт е, общо взето, непопулярна, защото за разлика от варварите елините са склонни към равенство по природа, докато варварите, напротив, са по природа склонни към робуване. Положението на жените, децата, на занаятчиите и наемниците в един елински полис, както изобщо на варварите пред техния цар, за Аристотел е един вид ограничено робство.

Така че и двата вида власт и двата вида устрояване — господарското и гражданското, произтичат от толкова ценената от Аристотел *природа*. На гърците им е дадено по природа да са равни, оттук и естественото наличие на „гражданско общество“⁴ при тях, ако се изразим съвременно, или на политическо устрояване, ако използваме езика на „*Политика*“. Оттук следва също естественото противоречие в определянето на полиса, което прави впечатление на съвременния читател на трактата. Държава-та е по начало *общност*, обединяваща по-малките естествени общности. Тя е висшата общност. Но се определя, от една страна, като общност на родове и села (1281 а) или като свързване на домове, на единици с типична господарска власт, а, от друга, се разбира като множество от граждани, тя е общност на равни (1328 а).

Аристотел си противоречи по този въпрос, защото свързва в понятието *полис* две идеи—за държавата, която обхваща чрез общността на семейството и неговата господарска уредба всички хора, и за гражданската общност или обществото, което е с по-ограничен обхват и включва само гражданите. В този смисъл ми се струва неправ Джовани Сартори, който твърди в книгата си „*Теория на демокрацията*“ (кн. 1, с. 37), че гръцкият град не е държава, а общност. Въпросът е в това, че по онова време държавата и гражданската общност не се различават и че за тях се говори с един и същ термин. На свой ред, като се опира на разнообразния емпиричен материал от различни градове, с който разполага, философът се затруднява да определи по генерален начин понятието *гражданин*. Затова предлага няколко определения. Критериите при различните устройства са различни и в зависимост от това множеството на гражданите расте или

намалява.

Същественото е, че независимо от броя на това множество Аристотел определя твърдо в какво се проявява т.нар. политическа власт. Той пак изхожда от природно положение — равният, този, който е гражданин, е по природа способен да управлява и същевременно да бъде управляван. Това е основната гражданска добродетел. Оттук следва главният белег на политическата власт — сменяемостта. Господарската власт е вечна, гражданската е власт на равни помежду си хора, които се редуват и я упражняват за определен срок. Те я упражняват въз основа на приети от гражданското множество правила. Това, както и фактът, че всичко се върши пред очите на гражданите, намалява възможността властта да се узурпира и да се превърне от политическа в господарска. Би било несправедливо в една среда, която е по природа общежитие на равни.

Така че голямата заслуга на автора на „*Политика*“ е в отделянето на господарската власт от комплекса на това, което в бъдеще ще прерасне в идеята за регламентирана държавна власт в условията на гражданското общество. Разбира се, в Аристотеловия трактат този комплекс е набелязан само като най-общ контур. Хоризонтът на тогавашното общество насочва опита и мисълта на философа. Защото колкото и модерни да ни изглеждат, елинските полиси от V и IV в. пр. н. е. се отличават сериозно по начин на държавно и обществено организиране от съвременната парламентарна държава. Ограничени по население, те работят и с допълнителното ограничение на още по-малка гражданска общност. Това позволява прякото участие на всички граждани в народното събрание. Длъжностите се заемат по ред и имат почетен характер, а законите са малко. Естествено, не е налице нито идеята, нито реалността на конституцията. На свой ред съвременната държава организира многобройно население, по-голямата част от което има граждански права. Това налага властта да се гради със система на представителство, политически партии и управленски елит. Основните държавни длъжности са изборни и заплатени. Законите са многобройни, развити около основния закон — конституцията, и са съпроводени от мрежа от още по-многобройни наредби и правила. Налага го реалната свобода за обществено действие на голям брой граждани, и то на много нива и в много области.

Малкият брой на писаните закони в елинските полиси, както и по начало недоверието към тях и на свой ред високото доверие към неписаните традиционно осветени положения се определя и от малкия брой на гражданите, от възможността за пряко обществено действие. Но това се обуславя и от малкия брой дейности, на които отделният гражданин е самостоятелен субект. Законите, особено неписаните, които имат изключителна валидност в елинските полиси, осветяват по-скоро правата на общностите. Това е естествено — полисът е по-скоро затворено традиционно, отколкото модерно отворено общество.

Ако продължим с рубриката на разликите, парламентарната държава, която организира съвременното гражданско общество, има две грижи, които са непознати за елинския полис — тя охранява т. нар. *човешки права* и осигурява на гражданите определени жизнени блага.

Естествените, или човешките, права са вече предмет на рефлексия при софистите от V и IV в. пр. н. е. По-късно темата се развива от стоическата философия. Постулирани от римското право, естествените права стават в някаква степен практика на римското законодателство от императорската епоха. Но едва на основата на християнското мировъзприятие Новото време прави от тях действителна политическа реалност. Що се отнася до класическа Елада, макар и в отделни пунктове да откриваме идеята за такива права, елинските полиси работят само с граждански права. В малката затворена гражданска общност най-напред не се различават политически от обществени права, защото няма нищо обществено, което да не може да се обсъди и разреши политически. Не е фиксирана и областта на естествените, човешките права, те са грижа на религиозната област.

Или, от една страна, в класическа Елада затворената държава-общество строго подчинява отделния гражданин и го свежда до своя част, от друга, между тази толкова затворена държава и природата не съществува междинното звено на светския обществен живот с по-отворен характер, както е например в съвременна Европа. От държавата-общество се встъпва в природата с посредничеството на един религиозен живот, който третира, така да се каже, смесено проблемите на човека и на природата. По време на религиозното празнуване човешките проблеми се решават с трансцендиране, с един вид подмяна и свързване с други по-общи проблеми. Така е и в нашата традиционна култура до днес. Именно поради това в условията на елинския полис естествените права на гражданина и на всички останали човешки същества не са държавен и обществен проблем. Но бихме сбъркали, ако твърдим, че в дребна Атина не се поставя например въпросът за

женските права. Той се повдига и дори решава утопично по време на големия женски празник в чест на Деметра, т.нар. Тесмофории.

Подобна съществена разлика откриваме в третирането на *икономиката*. Съвременната държава допуска както съществуването на необхванато от държавните институции, макар и наблюдавано общество, така и независима сфера на икономическа дейност. От друга страна, държавата гарантира на гражданите определено жизнено благосъстояние, което не е без връзка с нормата на човешките права. Същевременно държавата е отворена в икономическо отношение, зависима е от регионална стопанска система, а чрез нея и от целокупното световно стопанство. Елинският полис, напротив, е затворен и антарктичен, идеалът му е икономическото самозадоволяване, което се смята за основен гарант за независимост. Разбира се, този идеал се постига ограничено и с нормиране на потребяването, със задържането му в традиционни граници, които се осветяват от морала и определени ценностни положения. Те се изповядват и от Аристотел в „*Политика*“ — в класическия елински полис е престижно само заниманието със земеделие, а занаятчийството, търговията и особено печеленето на пари с пари се смятат за лоши дейности. Така че за разлика от съвременната държава, като се изключи единствено разпределянето на земята, полисът няма икономически задължения към гражданите. Той функционира чисто политически. Икономическото битие не е негов предмет, нито ресурс на общественото съществуване. То е грижа на отделното семейство и, както се разбира от текста на „*Политика*“, е изцяло в разпоредбите на господарската власт.

С други думи, в елинския полис негосподарското уреждане на отношенията владее само политическото битие на гражданите в тесния кръг на малката гражданска общност. То няма отношение към стопанската сфера, която е откъсната от политическото съществуване. По-точно казано, за да бъде откъсната, потреблението и целият начин на живот насилствено се пазят от промяна и се задържат в границите на определена норма. Обратно, евентуалната промяна, нарастването на благата става с агресия и непременно води до разрушаване на гражданската уредба и до възстановяване на господарската форма на власт. Това, което наричаме политическо или гражданско уреждане на отношенията, още по-малко е било възможно да се реализира в областта на тогавашните международни отношения. Те се гледат изцяло на господарския принцип на подчинението независимо дали става дума за подчиняването на полис от полис или на полис от чужда

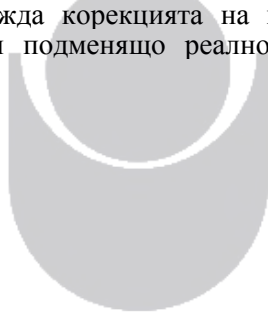

монархическа държава. Именно тук е голямата разлика между античността и най-новото време на втората половина нашия век. Политическата или гражданската форма на организиране днес е б процес на разпространение не само б областта на стопанския живот на европейското общество, който все повече и повече става свързан с политическото съществуване. Този тип власт става факт на международната икономическа и политическа организация.

Разбира се, господарската и гражданската форма на организиране на управлението не са абсолютно отделими. Господарството остава неизбежен коефициент при всяка гражданска власт, която между другото се занимава и с това да го ограничава. Аристотел знае това. Грижата му като реалист е да следва природата и да избягва крайностите. Затова неговият идеал за държавно устрояване е ненапрегнатото смесено устройство на т. нар. *полития*, която съчетава добрините на демокрацията и аристокрацията — в управлението участва по-голямо множество от граждани, но ръководните длъжности се заемат от малцинството на благородните, т. е. на можещите да управляват. Това е, така да се каже, естествена господарска добавка към равенството в гражданската общност.

Колкото и зависим да е от политическия опит на своето време, Аристотел определено го надхвърля, като ограничава управлението от граждански тип и набелязва неговите черти, някои от които, като сменяемостта и определения срок, са белези и на днешната парламентарна форма на власт. В този смисъл авторът на „*Политика*“ поставя основите на теорията на конституционната държава и същевременно на съвременната политология. Това е, така да се каже, прогресивната посока, в която мисълта му отива отвъд опита на своето време. Там, където другите и преди всичко Платон виждат хаос, Аристотел открива принцип.

От друга страна обаче, мисълта му надхвърля и в реакционна посока практиката на неговото време, което съвсем очевидно се доказва от събитията, че малките полиси не съществуват затворено и автарктично. Търговската обмяна обхваща все повече и повече елински полиси през IV в. пр. н. е. От друга страна, те постоянно са жертва на агресия — било един на друг, било на негръцка сила, която ги подчинява или направо поглъща. Аристотел не реагира емпирично и не прави обобщение на тази основа, а постъпва като Платон — въвежда корекцията на идеално положение. То е още по-идеализирано и подменящо реалността от Платонова-

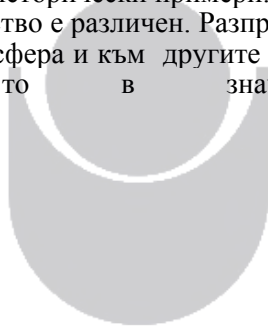

та утопия, тъй като според мисленето на Аристотел става дума не за идеална реалност някъде другаде, а за природа и цел, която предстои да се реализира в хода на самоосъществяването на полиса. Това идеално положение е затвореното, самодостатъчно и, така да се каже, индивидуализирано общество-държава. И на двете си равнища — като господарска уредба за живот по принципа на оцеляването и като гражданска общност по принципа на добродетелния живот и щастието, полисът на Аристотел е, така да се каже, спрян и предпазен от опасностите на промяната. За този начин на мислене, за идеологията на традиционното затворено общество промяната е винаги опасна.

Но ако за господарската уредба на дома подобно мислене е на място, защото за затвореното като уредба върви да се мисли затворено, за гражданската общност, чиято уредба е основана на равенството, идеалът на пазещото го затваряне изглежда несъответен. Щом е егалитарна, гражданската общност би трябвало да допуска някакво разноречие и разнообразие, а оттук да предполага промени и развитие. Но понеже развитието е нещо принципно опасно, скритото му наличие в този контекст боди до появата му в превърнат вид. В проекта за идеална държава, който чертае Аристотел, става дума не за развитие на гражданската общност, нито за материален напредък на обществото, а за усъвършенстването на отделния гражданин. Егалитарната гражданска общност, полисът съществува поради своята цел-същност да създава условия за постигане на добродетелния живот и на *щастие*то на своите граждани.

От текста на „*Политика*“ не става ясно дали става дума за специфичната гражданска добродетел, чиито основен белег е способността на гражданина да управлява и да бъде управляван, или за добродетелта изобщо и дали, ако става дума за второто, то не се постига по-добре не с политическа, а с теоретическа дейност, т. е. не с активен, а със съзерцателен живот. Но има възможност да се предполага, че според Аристотел за постигането на тази висша добродетел активният живот на гражданина е нещо като пропедевтика. Така или иначе егалитарната идея, която е налице в представата за гражданското управление в „*Политика*“, поражда, макар и в превърнат вид, идеята за развитието. За тази метаморфоза-подмяна на общественото развитие с лично нравствено усъвършенстване съществуват много исторически примери.

Опитът на съвременното гражданско общество е различен. Разпростряло се като начин на уредба от политическата сфера и към другите области на обществения живот, то в значително

по-ниска степен компенсира своята неабсолютност със създаването на подобни тотални идеологически решения. Съвременното отворено общество и винаги по-затворената от него държава нямат грижа нито за висшата добродетел, нито за щастието на своите граждани. Те създават само условия всеки да направи своя избор. И то не просто в името на чистия принцип на индивидуалната свобода, а по някакъв начин и користо в името на добруването на самото общество, тъй като, бидейки предимно отворено, то търси това добруване в промяната и развитието, а те на свой ред са възможни само на основата на разнообразието. Различията в разбирането за щастие стават, така да се каже, ресурс за развитието на обществото. Обратно, нормирането, отнасянето по бащински към безпомощните пред въпроса за щастието граждани в теорията на Аристотел е не само израз на грижа към тях, но и един вид предпазване от опасната за обществото промяна.

С тези думи като че ли заставаме на страната на съвременността срещу обществената теория на Аристотел, обвинявайки философа, че не е успял да постъпи по-последователно емпирично, а е довършил работата си в „*Политика*“ като идеолог на затвореното общество. Подобна критика е прекалено ясна, за да бъде вярна. Затвореното общество не е проблем, който се решава с обикновено отхвърляне на аргументи.

Вероятно с право не следваме есенциализма на Аристотел. Същевременно не бива да пропускаме шанса да се възползваме от времевия отстъп на „*Политика*“ и разликата между нашето и Аристотеловото мислене. Сравнението би помогнало да забележим един от основните недостатъци на съвременното политическо и политологическо мислене — това, че увлечено от патоса на специализацията и увереността във възможностите на съвременния свят, то забравя за многото пластове на културната природа на съвременните люди и още повече за инстанцията на бавно променящата се човешка природност. Независимо че за тези природи е все още трудно да се мисли дискурсивно в контекста на обсъждането на проблемите на съвременното общество, не бива да се изплъзва от вниманието, че те напомнят за съществуването си. Правят го все по един и същи начин — смушават хода на обществената промяна, като пораждат като един вид спирачка някоя от проявите на затвореното общество. Текстът на Аристотеловата „*Политика*“ сякаш напомня, че затвореното общество е нещо като пазител на инстанцията на човешката природа.

Съвсем очевидно е, че настоящият прочит има амбиция да подчертае актуалните моменти в трактата на Аристотел. Между тях е и внушението, че в прехода към гражданско общество днес ние се намираме в ситуация, подобна на тази на елинския полис от епохата на класиката, в чиито граници е създадена „*Политика*“. Също като в класическа Атина в условията на тоталитарната власт ние имаме държава, но не и общество. Сега при желанието да оставим миналото и да влезем в обединена Европа, сме изправени пред трудната задача да създадем липсващото ни общество и да не допуснем склонната към затваряне държава да продължи да ни обхваща без остатък, така щото от нейната прегръдка да изпадаме в сферата на традиционния обществен живот на миналото или направо в света на безвременната частност. Преходът към Европа не би се осъществил, ако не успеем да изградим до държавата алтернативата на съвременното гражданско общество.

Държавната теория на Аристотел сякаш поучително сочи, че има и други възможности, че държавата може да обхване всичко, че равенството може да бъде за малцина, а неравенството и господарската власт да станат залог за сигурност и пребъждане в непромяната. Либералният патос, който ме води в тези редове, ме кара да повтора цитираното по-горе място от Втора книга на „*Политика*“: „фактът, че народът е спокоен, въпреки че не участва в управлението, не означава, че такъв ред е правилен.“ Това сигурно е така дори ако народът не желае да участва в управлението и изпитва удоволствие единствено от коментирането на неговите несъвършенства.

Проф. Богдан Богданов

олоф гигон

„ПОЛИТИКА“

В планомерно направената подборка, в която са ни запазени съчиненията на Аристотел, етиката и „Политиката“, т. е. философията на държавата, са свързани по най-тесен начин. Още на първите си страници „Никомахова етика“ ни дава да разберем, че спада към общата област на политическата наука, и първото изречение на „Политика“ е просто приложение на същата основна идея на философската етика на гърците, която намираме формулирана и в първото изречение на „Никомахова етика“: а именно, че всяко действие е стремежът към някакво благо и, че има йерархия на благата, от която се определя съответното действие. Освен това има значителен брой места, в които държавната етика се явява като осъществяване на индивидуалната етика и дори и в детайлите почива на същите основи като нея.

Ако обаче се вгледаме по-внимателно, скоро се оказва, че тази тясна връзка на индивидуална етика и държавна философия при Аристотел, както и при гърците изобщо, е крайно проблематичен въпрос.

Що се отнася до Аристотел, няма да говорим за случаите, в които връзката между етика и политика вероятно е създадена едва от общия издател на „Oeuvres choisies“, които притежаваме: т. е. няма да говорим за случаите, в които самият редактор е вмъкнал някакво указание или пък така е разположил Аристотеловите текстове, че произведенията взаимно се допълват (става дума преди всичко за комплексите, които са групирани около двете понятия „щастие“ и „справедливост“).

Несравнимо по-важно е другото: вътрешната структура на философската етика е съвършено различна от тази на философията на държавата. Дори един повърхностен прочит на двете съчинения на Аристотел ще доведе до това впечатление и ако го анализираме, бихме могли да кажем приблизително следното: „Нитомахова етика“ е разграничаване на етическите типове поведение с оглед на една хармонична хуманност и на разгръщане на духа като най-висшето, което притежава човекът. „Политика“ е анализ на изграждането на човешката общност и техниките на държавно ръководство с оглед на една държавна форма, която обединява максимум стабилност с максимум целесъобразност и справедливост.

Две много прости разсъждения потвърждават това впечатление. Ако за Аристотел най-висшата дейност на човека е съзерцанието на вечните същности (т. е. дейност, която не само дава на човека възможно най-благородния предмет, а му помага и да се увери в своята собствена вечност като дух), то очевидно една такава дейност е възможна по принцип само за човека като индивид; общността като такава може би може да даде простор

за такава дейност, но тя самата не е реален дух, който да е призван за вечността и способен на съзерцание.

Освен това, ако Аристотел пише за етика, той разполага отчасти с относително малък брой съчинения по философска етика (той не е ценял много високо тези скици като цяло; струва му се, че те не са на нивото на същността на човека и твърде лесно се поддават на изкушението на „празни парадокси“), отчасти с една необозрима маса от етически правила и рефлексии, като формулираните преди всичко при поети, в пословици и т. н. Тук възвишената задача е била да се внесе ред в една по-скоро аморфна маса. Съвсем друго е било положението в политиката. Тук Аристотел е заварил на първо място значителен брой гръцки и негръцки държави, всяка от които е притежавала своя, своеобразна тех-ника на държавно ръководство, която е била фиксирана изрично в обичайно право и закон. Към това се прибавяли теоретични про-изведения, които или описвали (с цел политическа пропаганда) оп-ределени съществуващи държавни форми, или дори конструирали повече или по-малко абстрактно една съвършена държавна форма. Без съмнение в теоретичните трактати се говорело малко, а в законите никак за същинските държавно-философски проблеми. (Цел и причина на държавата, отношение на отделния човек към държавата). За сметка на това имало изобилие на формулирани и до голяма степен вече практически изпробвани принципи за изграждане на държавата. От тях Аристотел се възползвал в изключителна степен. От това следва, че „Политика“ не само обсъжда и използва несравнимо повече стари доктрини от етиката, но и има подчертано технически характер. Според модерните представи по-голямата част от съдържанието на „Политика“ би могла да спада не към философията, а към правото.

Това ще се види веднага при един преглед на съдържанието на произведението. Но нека преди това поговорим малко по-подробно за историческите предпоставки на Аристотеловото учение за държавата изобщо

II

Откакто съществуват държавни формации, съществуват и Закони и обичайно право, които уреждат живота в такива формации. Това е естествено. Далеч не толкова естествено е цялостната структура на една държава да се превърне в предмет на дискусия и на теоретичен размисъл.

По принцип вътрешният живот на всяка държавна формация извън гръцкото пространство се състои в „лични отношения“: царят и силните в империята се борят за властта, самият царски род може да се разедини, могат да се появят узурпатори и пр. При гърците това изглежда другояче. Може би тяхното своеобразие може да се характеризира най-кратко и сполучливо с често цитираната фраза, че за тях законът заема мястото на царя. Центърът на държавата е една абстракция, формулата, която урежда задълженията и правата на всеки член на държавната общност.

Но не само това: и в примитивни държави съществуват нрави и обичаи, към които хората се придържат, към които и царят трябва да се придържа. Но такива обичаи са по принцип свещени и неприкосновени и се променят само ако вследствие на промяна на историческата ситуация изпадат в забрава. При гърците е другояче: в тяхната класическа епоха точно тези обичаи и закони са свободно поставени на разискване; държавните формули се класифицират и преценяват една спрямо друга. Живата и до наше време схема на трите най-важни държавни форми: монархия, аристокрация и демокрация, е възникнала в Гърция и е могла да възникне само в Гърция. Подобно е положението например с проблема за правилното разпределение на компетенциите между държавните институции и т. н.

Изключително труден проблем е как е могло да се стигне при гърците и само при тях до такова превръщане на държавата и държавните устройства в предмет на теоретична дискусия. Ние не можем да се опитаме да го разрешим тук, а трябва да се ограничим с това да набележим накратко някои гледни точки.

Първо: Без съмнение, както и във всички други области на гръцката духовна история, основна роля са играли два факта: от една страна, гръцкият народ, поне до края на елинистическата епоха, е останал в постоянно движение. В ранноисторическо време те са дошли от север и са заварили населения със значителна култура, с които трябвало да се сблъскат. След това дошла епохата на колонизациите, до Испания, Африка и Източното черноморско крайбрежие, и всяка колония трябвало в културно и материално отношение да се изгражда при нови условия. Накрая дошла отново различната експанзия вследствие на походите на Александър Велики. Да могат да се запазят при такава подвижност политическите структури, произхождащи от праисторическо време, е само по себе си невероятно. Към това обаче се прибавила и учудващата способност на гърците обективно да

разглеждат, изследват и заимстват уредбите на други народи. Нека приведем тук един от най-хубавите примери: Картаген бил за примитивно мислещите римляни от републиканската епоха олицетворение на зъл варварски народ, който трябва без колебание да се изтрие от лицето на земята. За гърците от класическата епоха картагенската държавна форма, обратно, била една от най-съвършените. Така няма да се учудим, че основаването на колонии, т. е. на нови държави, заедно с интереса към политическите уредби на тези на-роди, в досег с които влизали гърците чрез колониите, довело до това да се сравняват теоретически помежду си съществуващите или възможните форми на държавата.

Второ: Срещу казаното досега може да се повдигне едно значително възражение. Това, което фактически имаме от гръцките теории на държавата, като например преработеното у Аристотел, е свързано почти без изключение с духовния свят на една-единствена държава, а именно Атина. По време на разцвета си Гърция се е състояла от над двеста самостоятелни държави. Но познаваме малко по-добре политическата структура само на съвсем малък брой от тях и винаги когато се теоретизира върху нея, това става от перспективата на Атина. Напълно е възможно и в Йония или Сицилия да е имало дискусии за държавната форма и теоретици на държавата. Но ние не знаем НИЧО за това. Сякаш всичко се концентрира върху Атина. Преди всичко два са били историческите феномени, които, изглежда, са разпалили тук дискусията за правилната държавна форма и най-добрите закони.

Първият е тиранията. В значението, което е получила в текстовете от V и IV в. пр. Хр., и общо взето, е запазила до днес, думата означава незаконното господство на един човек, който от лични амбиции, опирайки се на наемнически войски, налага на на-рода волята си; възможно е наистина тиранинът да успее да спечели на своя страна най-ниските слоеве от народа, докато аристокрацията и едрата буржоазия остават негови непримирими врагове.

Този образ на тиранина обаче е създаден в Атина - отчасти въз основа на фактически исторически опит с тираните на Атина, Пизистратидите, отчасти просто под влияние на бясната неприязън на атинската едра буржоазия, която никога не могла да прости на Пизистратидите, че са подготвили крайната атичес-

ка демокрация. Историческата традиция обикновено говори по-нататък за тирани в много йонийски градове, в Коринт, в Сикион, в Сиракуза на Сицилия и пр. Дали от гледна точка на държавното право там наистина е ставало дума за същото явление като в Атина, е открит въпрос. Малоазийската дума „tyrannos“ във всеки случай означава просто „самодържец“ и има много доводи за това, че зад тази една дума в действителност се крият ред съвсем различни форми на управление.

Както и да е: господството на Пизистратидите в Агаина през VI век е, доколкото знаем, първият подтик към политическа рефлексия и теория на държавата у гърците изобщо. Сега господството на тиранина, което търси само собствената си полза, се отличава от господството на истинския цар, който желае ползата на народа си; също така господството, което е обвързано със закона, се различава от господство, което по един самовластен начин само е законът и създава закона. Преди всичко се задава въпросът, как така една държава може да попадне под властта на тиранията. Тиранията е в известен смисъл смъртта на истинската държава; но е напълно в духа на гръцкото мислене това, че една такава смърт не просто се констатира и приема като катастрофа и съдба, а се пита за причините ѝ. Една здрава държава не отмира изведнъж — трябва още преди това да е била вътрешно болна. Така Солон, съотечественикът и противникът на Пизистрат, определил болестта на атинската държава като загуба на равновесието между групите на гражданите: богатите са твърде богати и надменни, бедните — твърде бедни, а средните граждани не могат да се наложат. Затова може да дойде един тиранин и да се оприе на бедните, които нямат какво да губят, но с броя си представляват сила. Тази „диагноза“ на едно политическо състояние е упражнила голямо влияние върху всички по-късни теории на държавата и особено върху Аристотел. Оттук произлиза делението на типовете държавни устройства на три — държава на богатите (олигархия), държава на бедните (демократия) и накрая държава на средата, която единствена е правилна и здрава държава.

Самият тиранин става прототип на лошия и беззаконен чо-век: у Платон заедно със „софиста“ и „оратора“ той образува три-адата на радикално антифилософските, служещи само на желани-ето форми на съществуване; излишно е да казваме, че една такава стилизация има при всичките три типа малко общо с историческата реалност. Но стилизацията е имала тук, както обикновено, значително по-голямо влияние от реалността.

Вторият феномен, който трябва да споменем тук, е антаго-низмът между Атина и Спарта. Тук не можем да проследим как антагонизмът във връзка с Персийските войни е станал злокачес

твен и за кратко време е довел до най-тежки военни усложнения. За нас е важно, че наред с военния конфликт от самото начало е имало и „културно-политически“ сблъсък. Атинско-демократичната културна пропаганда приписвала на Атина хуманност и културни постижения, на които противопоставяла империализма и тоталната без културност на Шарман. Контра пропагандата (която, изглежда, се поддържала не от самата Шарман, а от противниците на демокрацията в самата Атина) изтъквала военно-аскетичния стил на живот на Шарман и преди всичко учудващата стабилност на спартанската държавна форма, в сравнение с която атинската *история* била представяна просто като поредица от промени на държавното устройство. Така пряко възниквал въпросът какво представлява стабилността на една държава като цяло: правилното разпределение на компетенциите между институциите, правилното отношение на институциите към народа, изобщо изключването на всички фактори, които биха могли да застрашат силата на съществуващата държавна форма или доверието към нея.

При това заради трайността си спартанската държавна форма се стилизира до съвършена държавна форма. Всички антични опити да се конструира идеална държава са се ориентирали повече или по-малко според образа на спартанската държава.

По този начин изброихме първо общогръцките и след това предимно атинските предпоставки за философска рефлексия върху държавата. Трябва да споменем допълнително и още няколко теми, които наистина не са основали науката за държавата, но все пак са ѝ повлияли в много случаи.

Така например размисълът за първичното състояние на човека и постепенното развитие на човешката култура е трябвало да доведе до феномена на държавата. Първичното състояние понякога е било смятано за живот във ведра и мирна невинност: никое от живите същества не помисляло за спор и природата е дала сама всичко, от което е имал нужда човекът. По-късно това се променило. Между хората започнал раздор; болести и диви животни започнали да застрашават живота. Тогава станало неизбежно да се изградят градове, опасани със стени, да се издават Закони срещу престъпниците и хората да се обединяват за взаимопомощ в случай на опасност.

На езика на теорията това означавало, че в състоянието на първоначално съвършенство човекът не е познавал държавата. Тя е възникнала едва с нуждата и като знак за неспособността на човека да защити живота си без чужда помощ. По принцип би било желателно държавата да не е ставала никога необходима. Естественото следствие е, че доколкото човекът като философ отново достигне нещо като първоначалното съвършенство, той

отново напуска и историческата държава. Той вече няма нужда от държава и закон, защото сам си е достатъчен, постъпва правилно по своя воля и не се страхува от нищо.

Тук не можем да проследим в подробности този изключително важен контекст на мисли. Нека само посочим накратко, но настоятелно, че е съвсем погрешно да се каже за античния грък, че за него са съвпаднали това да бъдеш човек и да бъдеш гражданин и че той не е можел да си представи съществуване извън държавната общност. Няма нищо по-неправилно от това, или по-точно: един такъв възглед може да се опре на един известен текст, а именно на безкрайно често цитираното изречение на нашия Аристотел, че човекът е по природа „политическо същество“ — *dzoon politikon*. Но при това обикновено се пропуска фактът, че Аристотел, далеч от мисълта да предава един общогръцки възглед, по-скоро формулира една теза, носеща силно собствения му отпечатък. Лесно би могло да се покаже, че средното самосъзнание на атинянина, особено в V и IV век, било съвсем друго: за този атинянин държавата е в най-добрия случай мъчителна тежест, в най-лошия — крайно съмнително начинание, от което порядъчният човек най-добре да стои настрана. Между философите, изглежда, най-вече сократикът Аристип е твърдял, че философът не се нуждае от държава и закон и че вътрешният суверенитет на философа може да се постигне само чрез освобождаване от всички връзки с държавата. Обратно, тезата на Аристотел е тезата на един отделен човек, който противопоставя на всеобщата неприязън към държавата историческия факт, че човекът не съществува без държава.

В тази връзка решаващият въпрос в крайна сметка е коя е принципната причина на държавата. Или държавата отговаря на неспособността на човека да защити самостоятелно живота си (т.е. на един фундаментален недостатък на човешката природа), или на стремежа на човека да се открие на себеподобните си и да прави добро на други същества (т. е. на едно фундаментално предимство на човешката природа). Според избора между тези две възможности държавата *ще* получи негативен или позитивен характер: тя ще бъде корекция на едно тежко положение или осъществяване на една дарба.

Споменахме картината на едно първично състояние, в което организацията на една държава е била излишна, защото човекът е бил съвършен. Имало е, разбира се, и обратната картина — представата за едно първично състояние, в което човекът е бил на степената на животното, крайно брутален и безпомощен. Така погледнато държавата се превръща в наложителен ред, без който

човешкият род щеше да се самоунищожи; но и тогава тя отстранява един недостатък; тя е един лек, не повече.

Аристотел без съмнение е познавал всички тези мисли. Ако те почти не се споменават в книгите, посветени на политиката, то това е, защото вероятно другаде е говорил по-подробно за тях. Не можем обаче да не забележим до каква степен целият тон на „Политика“ има за цел да въздейства като трайно и енергично утвърждаване на държавата; че тази позиция не е нещо, което се разбира от само себе си, би трябвало вече да сме отбелязали.

По своеобразен начин и в големи мащаби в античната наука за държавата играе роля и едно, изглежда, много старо сравнение. Прави се паралел между вселената, държавата и отделния човек. Така се получава приблизително следното:

Вселената се интерпретира като държавна организация, космос; та още Омир е придал на света на боговете чертите на една монархически управлявана държава. Освен това съществува и един световен закон, на който всичко трябва да се подчинява и на който държавните закони са сякаш отражения. Тази идея, чрез която понятието „закон“ се издига до най-високо достойнство, се среща формулирана за първи път у Хераклит Ефески (около 500 г. пр. Хр.). Тя е приета по-късно преди всичко от стоата и благодарение на нея е намерила извънредно широко разпространение.

Обратно, и отделният човек може да се сравни по отношение на психологическата си структура с държавата. Още един съвременник на Хераклит е учил, че здраве и болест се съотнасят, както политическо равноправие и неравноправие. Здравето е равновесието на всички компоненти в тялото, болестта — обратно — преобладаването на един отделен компонент. Също така отношението на духа към тялото се схваща като отношението на господар към роба му, на владетел към поданика му. Тъкмо при Аристотел това сравнение се среща отново и отново.

Преди всичко обаче от този кръг на мисли се е родила имащата големи последствия идея да се тълкува държавата като цяло, като един жив организъм. Социалните групи и отделните граждани, които обхваща държавата, се отнасят към цялото, както отделните части на тялото към цялото тяло: всяка част има своя особена функция, без която не може, но никоя част не може да съществува сама по себе си, без връзка с цялото.

Известен е анекдотът за стария римлянин Менений Агрипа, който разказал на плебеите, които заплашвали с въстание срещу патрициите, приказката за стомаха и крайниците; крайниците се надигнали срещу стомаха и отказали да му служат — което обаче имало за последиствие единствено това, че цялото тяло, включително

и крайниците, се разболяло смъртоносно. Така че както една част от тялото не може да съществува сама по себе си, така не може и една социална група в държавата. В познатата ни форма този анекдот произхожда от късноелинистическо време; по по същността си положително се отнася към времето на софистиката, един век преди Аристотел.

Ако при гърците въпросът за произхода на държавата почти винаги е довеждал до тезата, че държавата е едно временно средство и че съвършеният човек не се нуждае от нея, то сравнението на държавата с един организъм води до известна степен до крайната антитеза: отделният човек е и остава само част от цялото и трябва да му се подчинява и при дадени обстоятелства да се жертва за него. Защото задачата и целта на цялото стоят безусловно по-високо от тези на отделния член. След вече набелязаното горе няма да се учудим, че политиката на Аристотел по-чива до голяма степен на този възглед (в етиката наистина чуваме малко за първенството на общността пред отделния човек, а учението за *bios theoretikos*, т.е. За научното наблюдение като цел на живота, стои в пълно противоречие с тази идея).

В известна степен можем. да приемем за вариант на горното случая, когато държавата се смята за „майка“, чиито деца са гражданите. Понякога този възглед е играел роля при един важен проблем: ако философската теория на държавата изисква да се реализира винаги възможно най-добрата държава с възможно най-добрите закони, то ѝ се възразява, че в политиката стабилността е ценност сама по себе си; следователно е по-добре да се запазват в продължение на поколения несъвършени уредби, отколкото да се коригира отново и отново съществуващата. Патетично се заявява, че човек няма право да критикува една несъвършена държава или да ѝ откаже покорството си също както при собствените си родители. Както е известно, по тази причина Платон кара своя Сократ да остане доброволно в затвора, защото държавата е като майка, срещу която не може да се вдигне ръка дори когато постъпва неправилно. По-важно е, че тази интерпретация на държавата като живо същество е довела съвсем естествено до това модификациите на държавната структура да се разглеждат като житейски процес: държавният организъм показва различни болестни проявления, той може да расте, процъфтява и умира.

От сбора на изброените фактори (допълнително биха могли да се добавят различни други неща) стават ясни онези постановки на проблеми, които са характерни за атическата гръцка философия на държавата: въпросът за причината на държавата избоб-

що, за идеалната държава и за различните изродени форми, които се противопоставят на идеалната държава.

Тук не може да бъде наша задача да се занимаваме по-подробно с произведенията, които са съществували в доаристотелово време по тази проблематика. Това е още по-невъзможно поради това, че притежаваме съвсем малко произведения от този тип — нещо, което си има и причина: в по-голямата си част това са били тенденциозни политически произведения, които са се опитвали да посегнат на съществуващи политически отношения чрез описание на съществуващи „другаде“ или теоретически измислени идеални състояния. С изчезването на тези отношения се загубил и интересът към произведенията, които се отнасяли до тях, и те изчезнали. Така например ние можем само да предполагаме, че е имало множество книги, в които на атическата държава от късния V и IV век се противопоставяли държавните и житейски форми на Спарта, Крит, Тесалия и вероятно и на други гръцки държави. Напълно ни е запазена само една от тези книги — описанието на спартанската държава на Ксенофонт; самият Ксенофонт се опира на по-стари произведения от същия тип. В тази литература идеализирано се подчертавали всички черти, които изглеждали, че очевидно липсват на радикалната атинска демокрация: дисциплинираността на гражданите, равновесието в разпределението на властта, решителният подбор на „най-добрите“ и пр.

Понякога се излизало извън границите на гръцкия свят. На примера на персииската монархия можело да се покаже как и едно *много* голямо пространство можело строго да се организира. Повод за размисъл ни дава фактът, че същият Картаген, който за Рим станал олицетворение на варварско състояние, при гърците понякога намирал високо признание заради конституцията си, която изглеждала близка до спартанската.

Наред с това естествено се използвало и миналото. На атиняните, които били загубили Пелопонеската война, им давали за пример не само една идеална Спарта, а и една идеална пра-Атина. Като такава понякога стилизирали Атина на законодателя Солон или дори Атина на античния основател на града Тезей.

Иначе съставени, макар и никога съвсем без връзка с тези политически трактати, били произведенията, които искали да конструират теоретически една идеална държава. Още в ранния V век намираме останалата класическа схема на трите държавни форми — монархия, аристокрация и демокрация. След това се изследва как се отнасят помежду си тези три форми принципно и исторически; после — дали идеалната държава е идентична с една от формите или представлява по-скоро смес от две или дори от

всичките три. На трите държавни форми отговарят накрая и трите висши власти (управляващи, съвет и народно събрание), както и трите социални слоя (мъдреци, воители и селяни); За последното обичали да се позовават на примера на Египет и неговото деление на касти. Накрая се пита кое е удобното териториално разположение, кой е подходящият брой и коя правилната форма за живот за идеалната държава.

Няма съмнение, че в тази връзка извънредно много съществени теории водят началото си от т. нар. софистика. Всичко показва, че е имало произведения по теория на държавата от Протагор, Горгий и др. Но ние не знаем нищо повече за тях. Можем само да ги наредим като един значим, но непознат фактор в развитието на гръцката теория на държавата.

Наистина възможно е в бъдеще на науката да се удаде да възстанови големи части от учението на софистите от политическите диалози на Платон.

Макар и накратко трябва да обърнем внимание на тези диалози. На първо място това са двете големи книги „За държавата“ и „За законите“. На второ място почти във всеки диалог на Платон могат да се открият изказвания за държавата и по политически проблеми, макар че по същество, философски погледнато отношението на Платон към държавата не може в никой случай да се определи ясно. Защото общата насока на философстване на сократиката преминава решително встрани от държавата: философстване, чиято основна формула гласи, че за човека грижата за душата му трябва да бъде по-важна от всичко друго, не може да придава някакво особено значение на политическите задачи и борби. Следователно ако Платон се занимава с проблемите на държавата, то той го прави противно на най-дълбокото намерение на философстването си. И той многократно го прави салмо привидно и има всъщност предвид съвсем други неща.

Но тук това не ни засяга. „Държавата“* на Платон изхожда от въпроса за същността на справедливостта. Справедливостта на душата трябва да бъде представена на примера на справедливостта на държавата. Така се изгражда картината на една идеална държава, чиито три съсловия отговарят на трите части на душата. Най-висшето съсловие е това на разума, на управляващите и философите. Прочути са правилата за възпитанието на философа-цар, които Платон нахвърля. Също така прочута е общността на жените и имуществото, която той препоръчва на съсловието на воините. Тук елементи от Платоновата онтология се свързват по странен начин с политически теореми с най-различен произход, следващите части на произведението разказват за упадък на идеалната държава, за поредицата от все по-лоши държави, докато накрая цялото завършва с противопоставяне на справедливата душа на философа и

радикално несправедливата душа на тирана.

Диалогът „За законите“ се е смятал още в античността за допълнение на „Държавата“. Във всеки случай тук вече не се преценяват принципно държавни форми, а Платон разглежда параграф по параграф една идеална конституция с онова забележително внимание за всяка подробност, характерна за произведенията от старите му години. „Закони“ нямат за цел да заместят „Държавата“ и да изложат едно по-реалистично учение за държавата с по-скромни изисквания. Те по-скоро имат за цел да ни накарат да усетим, че онтологическата основа може и трябва да носи целия живот на държавата до най-малката подробност.

III

Не е лесно да се намери пътят от диалозите на Платон за държавата към „Политическите изследвания“ на Аристотел. Но трудността не *се състои* в това, че Аристотел е в много *неща*. на мнение, различно от това на учителя си. Тя е по-скоро в това, че целият начин на мислене на Аристотел изглежда несравним с този на Платон. Разбира се, би могло да се каже, че последната цел на философията на държавата и при двамата е едно и също, а именно конструирането на идеалната държава. Но докато Платоновата държава има за цел да покаже какво се получава, ако вечното добро започне да надделява над света на ставането, Аристотеловата държава почива на пресмятане на максималната стабилност, уравнивост и щастие на човешката общност. Наистина изглежда, че в „Закони“ Платон дискутира в голям обхват конкретни исторически общностни структури, следователно работи с онзи опитен материал, на който се опира и Аристотел. И все пак не е едно и също. Дори и да не може да го докаже непосредствено с места от текста, читателят ще има винаги чувството, че Аристотел взема емпиричните подробности като такива и ги разглежда като етико-технически въпроси, докато при Платон тези подробности са винаги само повърхността, под която стои „науката за благото“, която е била за него единствено от значение през целия му живот.

Още в началото говорихме за решително техническия характер на Аристотеловото произведение за държавата. На това почива значението ѝ за историята на гръцкото право и държави. Разбира се, философските елементи не липсват изцяло; но те са само под формата на разпръснати податки — за върховната цел

на държавата. която, както и при отделния човек, е щастието; За формалния принцип на средата между излишък и липса, който до голяма степен господства и в индивидуалната етика на Аристотел. Тези податки трябва да бъдат събирани грижливо и на много въпроси получаваме очевидно само съвсем фрагментарен отговор.

Наистина тук трябва [...] да засегнем един проблем, който се появява отново при всеки от запазените ни текстове на Аристотел и трябва да бъде решаван отново. Това е проблемът За литературната форма.

Запазените текстове на Аристотел не са книги, публикувани от самия автор. Това са „лекционни ръкописи“ с най-различен вид и обем, едни произхождащи от по-ранни, други от по-късни години. След смъртта на Аристотел, не знаем кога и от кого, те са сложени в ред и събрани въз основа на единен план. При това неизбежно са се получили голям брой пропуски, повторения и противоречия, най-малко при тези предмети, по които са съществували малко паралелни ръкописи (така че е било възможно в основата да се постави един-единствен главен ръкопис), най-много там., където Аристотел преработвал един и същ, проблем. отново и отново от нова гледна точка. „Политическите изследвания“ спадат, както е известно, към най-нееднородните текстове на Аристотел, които притежаваме. Неща, които са свързани, очевидно са откъснати едно от друго; доктрини, които не могат да се съгласуват, стоят една до друга и не липсват пропуски. Науката опитва от векове чрез размествания, задрасквания и пр. да придаде на текста малко повече кохерентност и последователност. Днес знаем, че така не може. Трябва да оставим текста, както е, и да опитаме по пътя на интерпретацията да достигнем. отвъд непхватната подредба на античния издател на текста, и да обясним всеки отделен ръкопис на Аристотел самостоятелно според съдържанието и целта му. В „Политика“ издателят е преработил почти половин дузина различни скици на Аристотел. Разбира се, никога няма да ни се удаде да възстановим тези скици; но за науката все пак ще бъде възможно да ги отдели като *цяло* и да разбере донякъде всяка отделна скица в нейната специфичност. Тази работа е едва в началото си; нашият анализ може да набележи само най-общото в една съвсем временна форма.

Към това се прибавя нещо друго: Аристотел е публикувал и книги, т. е. произведения, които по литературния си характер са отговаряли на Платоновите диалози. От тях не е запазено нищо, не на последно място затова, защото те не са могли да се наложат за дълго наред с Платон. Все пак познаваме много заглавия и притежаваме някои фрагменти. Оттук е ясно, че Аристотел се е за-

нимавал с проблемите на философията на държавата в ред произведения. Връзката на тези произведения с нашия текст може по принцип да се формулира с доста голяма сигурност: публикуваните книги са се занимавали, естествено, преди всичко с основните въпроси — въпросите за причината за възникването и целта на държавата, за същността на справедливостта и несправедливостта на държавата и пр. Излишно е да казваме, че те са се стремели към изискана и четивна форма, което при Аристотел изглежда се е проявявало в разхлабване на строго философското изложение на мисълта чрез различни екскурсии и с анекдотичен характер. В своите ръкописни скици той предполага познаването на тези произведения. Без съмнение е избягвал още веднъж да повдига проблемите, с които се е занимавал там, а се е задоволявал с това да включва кратки резюмета, където е било необходимо. Трябва предварително да предположим, че нашите „Политически изследвания“ съдържат на много места извадки от изгубените публикувани произведения, но и това да се идентифицират тези извадки и да се направят от тях изводи за загубените книги, е една още нерешена от науката задача.

Нека само накратко да набележим, за какви книги става дума.

Първо трябва да споменем четирите книги „За справедливостта“, без съмнение диалог, макар и да не ни е запазено и най-малкото сведение за обстановката в него. Този диалог сигурно е бил замислен като един вид отговор на Платоновата „Държава“ и ако се е загубил, то разбира се е тъкмо затова, защото е бил задушен от шедьовъра на Платон. Между диалозите на Аристотел, за които знаем, той е бил с най-голям обем и всъщност е странно, че науката още никога до днес не е направила сериозен опит да тръгне систематично по следите му, било в запазените Аристотелови текстове или в по-късната литература. Можем да се до-сещаме, че се е определяла същността на справедливостта и се е разглеждала противоположността на справедливата държава и тиранската власт. Но засега не знаем нищо по-точно.

Също диалог е било произведението „За държавника“ в две книги. Заглавието показва, че с него повече или по-малко е трябвало да се даде отговор на едноименния диалог на Платон. Иначе за него се отнася същото каквото и за диалога „За справедливостта“. За съдържанието не знаем повече, отколкото подсказва заглавието и бъдещето *ще* покаже дали науката ще успее да установи нещо по-вече.

Изглежда диалогична е била и книгата „За царската власт“. И тя ни е непозната с изключение на заглавието. Все пак особено ясно и подробно изложение, което „Политика“ посвещава на мо-

нархията, *ще* позволи някои изводи за съдържанието на това произведение.

Накрая особено трябва да съжаляваме, че е загубено едно произведение със заглавие „Александър или защитата на колониистите“. Тук може да става дума както за послание, така и за диалог. Текстът на заглавието води към предположението, че Аристотел се е занимавал с колониите, които Александър Македонски, очевидно съгласно ясен план, е основал по време на Персийските войни. Би отговаряло на общата позиция на Аристотел, която познаваме от „Политика“, но и от фрагменти от писмата му, ако той се е обявявал енергично против пропагандираното от Александър равноправие на гръцките заселници с варварите. Защото Аристотел изхожда по принцип от предпоставката, че гръкът е определен по природа да управлява, а варваринът — да служи. Следователно в това произведение Аристотел може да е защитавал привилегиите на гръцките заселници.

Ако това е така, би ставало дума за едно произведение, което би могло да бъде от голямо значение за допълване на „Политика“, ако още го притежавахме. Защото това, което отдавна е направило впечатление в „Политика“, е фактът, че Аристотел, изглеждал, практически напълно игнорира македонската империя, чийто блестящ възход до първа велика сила в Гърция той сам е преживял. Той говори наистина на няколко немногочислени места за Македония, но точно по същия начин, по който би го направил един атинянин от V в.: това е една доста примитивна империя съвсем на края на гръцкия свят, която почти не заслужава внимание от гледна точка на историята на държавните устройства. При прочита на „Политика“ би било невъзможно дори да се отгатне, че Аристотел е преживял като съвременник крушението на Гърция при Херонея и победния поход на Александър през Азия от начало до край. Последното историческо събитие, което е упражнило съществено влияние върху държавническото мислене на Аристотел, е катастрофата на Спарта в борбата срещу Тива между 371 и 362 г. пр. Хр. Когато Аристотел е писал текстовете, обединени в „Политика“, от това събитие са минали поне тридесет години. Тук не е наша задача да разсъждаваме как се обяснява тази странна дистанция от собственото настояще. Трябва само да отбележим, че фактически не получаваме отговор на един въпрос, който особено ни интересува: а именно как е оценявал Аристотел човешкото и политическо дело на Александър Велики. Възможно е в произведението „В защита на колониистите“ да се е съдържала такава оценка. За съжаление то е загубено.

Накрая трябва да споменем едно много особено произведение. Това е изключително обемен сборник, в който Аристотел е изло-

жил държавните устройства и историята на държавните устройства на не по-малко от сто петдесет и осем гръцки и негръцки държави. Най-прочутият откъс от него, държавното устройство на Атина, ни беше възстановен до голяма степен от щастлива папирусна находка през миналия век [...]. От останалите глави имаме доста остатъци; някои други остава да се открият и най-вече е почти сигурно, че Аристотел е взел многото съответни сведения в текста на „Политика“ именно от онзи сборник. И тук науката е още съвсем в началото. Ясно е, че исторически произведението би имало огромно значение, ако беше запазено, макар да трябва да признаем, че в избора на източниците си Аристотел не е бил особено критичен. Във всеки случай, изглежда, що се отнася до основаването и древната история на отделните държави, той често е приемал най-фантастични саги и конструкции. За систематичното, философско съдържание на това произведение наистина не можем да кажем нищо. Запазените части не допускат никакви изводи.

Целият този комплекс от публикувани книги трябва да си представим като фон на осемте книги „Политика“. На него се опират те, предполагат наличието му и имат за цел да го допълнят. Занимават се с проблеми, които там не са могли да бъдат обсъдени, формулират технически това, което там е било казано на езика на високата литература, и търсят най-общо да продължат, прецизират и диференцират философската рефлексия там, където е изглеждало необходимо.

Книга първа

ПЪРВА ГЛАВА¹

Понеже виждаме, че всяка държава представлява някаква общност и всяка общност е възникнала заради някакво благо² (Защото всички правят всичко заради това, което смятат за благо), ясно е, че всички общности се стремят към някакво благо, а най-вече и към най-висшето се стреми тази, която е най-висша и обхваща всички останали. Това именно е така наречената държава³ или политическата общност.

Не са прави онези⁴, които мислят, че държавник, или, стопанин⁵ и господар са едно и също. Те смятат, че всеки от тях се различава от останалите не по вид, а по големия или малкия брой на тези, които управлява — който има власт над малцина, бил господар, който над повече — стопанин, а който над още повече — държавник или цар, сякаш едно голямо семейство не се различава по нищо от една малка държава, а *също* и държавникът и царят — който управлява еднолично, бил цар, а който според принципите на политическата наука отчасти управлява, отчасти се подчинява — държавник. А това не е вярно.

Казаното *ще* стане ясно, ако го разгледаме според водещия ни метод. Както в другите случаи е нужно съставното да се дели до най-простите елементи (защото те са най-малките части на цялото), така и като изследваме от какви части се състои държавата, ще разберем! по-добре и за видовете управляващи по какво се различават един от друг и дали е възможно да постигнем за всеки от тях едно истински научно знание.

ВТОРА ГЛАВА

Както в другите случаи, така и тук най-добре бихме разбрали нещата, ако ги разгледаме от началото на развитието им°. И тъй, най-напред е необходимо да се свържат помежду си тези, които не могат да съществуват един без друг, както например мъжът и жената заради създаването на потомство (и това става не по своя воля, а както при другите живи съществ-

ва и растения стремежът да оставиш след себе си друго такова същество, каквото си самият ти, е вроден) и както управляващият по природа⁷ и подчиняващият се заради съхранението си. Способният благодарение на разума си да предвижда е по природа управляващ и господар, а способният да изпълнява същото си това, което му наредят, е подчинен и по природа роб. Затова за господаря и роба е полезно едно и също. 1252b

Разбира се, жената и робът се различават по природа (природата не създава нищо оскъдно както ковачите делфийския нож⁹, а едно нещо за една работа — несъмнено всеки инструмент би изпълнил предназначението си най-добре, ако служи не за много неща, а за едно). При варварите¹⁰ обаче жената и робът заемат еднакво положение. А причината е, че нямат никой, който да е по природа управляващ, а общността им е общност на роб и робиня. Затова поетите казват: „Гърците над варварите редно е да властват“¹¹, смятайки, че варварин и роб е по природа едно и също.

. И тъй, семейството е по-рано възникналата от тези две общности и Хезиод е прав, като казва: „Дом най-напред и жена са ти нужни, и вол за оране“¹², защото волът служи на бедните вместо роб. Така че естествената общност, възникнала за все-кидневния живот, е семейството, чиито членове Харонд¹³ нарича „хранещи се от общ хамбар“, а Епименид от Крит¹⁴ — „хранещи се от обща ясла“. Първата общност обаче, възникнала от няколко къщи не само заради ежедневните нужди, е селото. А струва ни се, че по природа селото представлява най-вече една колония на семейството¹⁵, чиито членове някои наричат млечни братя, деца и деца на децата¹⁶. Затова именно гръцките полиси се управлявали отначало от царе, а негръцките племена¹⁷ — и досега, защото са съставени от семейства, които се управляват от някого като от цар. Всяко семейство се управлява от най-възрастния като от цар, така че и колониите на семейството се управляват като един вид род еднолично. И това е, за което Омир казва: „Властвува всеки отделно и над жена, и над рожби“¹⁸, защото били разпръснати. Изобщо така живеели някога хората. А затова казват всички и за боговете, че се управляват от цар, защото и самите хора се управляват от цар — едни и досега, други са се управлявали преди и както хората са уподобили вида на боговете на своя, така и начина им на живот.

Съставената пък от няколко села завършена общност е дър-жава, която, така да се каже, вече е достигнала предела на пълната самодостатъчност¹⁹ и е възникнала заради съхранението на живота, но съществува, за да може да се живее добре²⁰. Затова и всяка държава е по природа, щом и първите общности са по природа. Държавата е тяхното завършено състояние, а природата на всяко нещо е неговото завършено състояние²¹ — каквото е всяко нещо, след като е завършено развитието му, това наричаме негова природа, например природата на човека, на коня, на семейството. Освен това целта и завършеното състояние са най-доброто, а самодостатъчността е и завършено състояние, и най-доброто.

Оттук става ясно, че държавата спада към естествените неща и че човекът е обществено същество по природа²², и че който живее извън държавата поради природата си, а не по силата на обстоятелствата или стои по-долу, или превъзхожда обикновения човек. Такъв е порицаваният от Омир: „беззаконен, бездомен, напълно безроден“²³. Такъв човек е същевременно по природа войнолюбив, понеже е изолиран както при игра-та на „дама“²⁴.

Ясно е, че човек е обществено същество в по-голяма степен от всяка пчела и от всяко стадно животно²⁵. Според нас природата не прави нищо напразно, а от живите същества само човекът притежава език. Гласът е израз на болка и удоволствие, затова е налице и при останалите живи същества (природата им е стигнала дотам да имат чувство за мъка и радост и да ги показват едно на друго). Езикът обаче служи да изразява полезното и вредното, а следователно и справедливото и несправедливото. Това е присъщо на хората за разлика от другите живи същества, че единствено те имат чувство за добро и зло, за справедливо и несправедливо и прочие, а общата приобщеност към. тях създава семейството и държавата. При това държавата е по-висша²⁶ по природа от семейството и от всеки от нас, защото цялото е по необходимост по-важно от частта. Ако премахнем цялото тяло, не *ще* има нито крак, нито ръка освен по име, както ако някой каже „каменна ръка“, Защото тя ще бъде унищожена, а всяко нещо се определя от работата и функцията си, така че за това, което вече не е такова, не може да се каже, че е същото, а е останало само името му²⁷.

И тъй, ясно е, че държавата е и по природа, и по-висша от всеки отделен човек. Щом никой не може да задоволява потребностите си сам, ако бъде отделен от другите, значи всеки се отнася към държавата както частта към цялото. Който не може да живее общностно или не се нуждае от нищо поради способността си да задоволява сам потребностите си, не е част от държавата, така че е или животно, или бог. Всъщност обаче във всички има по природа стремеж към такава общност и който първи я е създал, е сторил най-голямо добро, защото както завършеният човек е най-доброто от живите същества, така е най-лошото от всички, когато е изолиран от закон и право. Най-опасна е снабдената с оръдия несправедливост. Човек е по природа снабден с оръдия — разум и добродетел, но може да ги използва отлично и за обратното. Затова човек, лишен от добродетел, е най-нечестивото и диво същество и най-долното по сладострастие и лакомия²⁸. А справедливостта е обществено явление, защото правото е редът на политическата общност, а право е мерилото за това, кое е справедливо и кое не.

ТРЕТА ГЛАВА

След като е ясно от какви части се състои държавата, е нужно най-напред да кажем нещо за ръководенето на домашното стопанство²⁹, защото всяка държава се състои от семейства, а частите на домашното стопанство са тези, от които се състои семейството. Едно завършено семейство се състои от роби и свободни. Понеже всяко нещо трябва да бъде изследвано първо в най-малките си съставни части, а първите и най-малки части на семейството са господар и роб, съпруг и съпруга, баща и деца, би трябвало да разгледаме какво и от какъв тип трябва да бъде всяко от тези три отношения. А те са господарство, брачна власт (връзката на мъжа и жената няма свое специално име), и трето — бащина власт (и тя не е наречена със специално име). Нека отношенията бъдат тези три, които казахме. Има обаче една съставна част на семейството, за която едни смятат, че е ръководенето на домашното стопанство, а според други тя е неговата най-важна част. Как стоят

нещата, ще видим по-нататък³⁰. Става дума за така нареченото изкуство за придобиване³¹.

Нека кажем първо нещо за господаря и роба, за да разберам това, което се отнася до нуждата от тях и, ако можем., да получим една по-добра възможност за разбирането им от приема-ното в момента становище. Едни смятат, че господарската власт е някакво знание и че ръководенето на стопанството, господарската власт и изкуството на държавника и царя са едно и също, както казахме в началото³². Други пък, че господарската власт е протиеестествена и че само по закон един е роб, а друг — свободен, а по природа не се различавали по нищо. Затова господарската власт не била нещо справедливо, защото е основана на насилие³³.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

И тъй, собствеността е част от домашното стопанство и изкуството за придобиване е съставна част от знанието за стопанството (без предметите от първа необходимост е невъзможно нито да се живее, нито да се живее добре). Както в определени изкуства би трябвало да са налице съответните инструменти, за да се извърши работата, а едни от инструментите са неодушевени, други — одушевени (например за кормчията кормилото е един неодушевен инструмент, а помощникът му — одушевен, защото в занаятите слугата е един вид инструмент), така и за стопанина собствеността е средство за съществуване. придобиването — набор от такива средства, а робът е един вид одушевена собственост. И всеки слуга е като инструмент начело на други инструменти.

Ако всеки инструмент можеше да изпълнява работата *си* само като му се нареди или досещайки се сам, ако совалките сами тъчаха, а перцата сами свиреха на китара, както казват за статуите на Дедал³⁴ и за триножниците на Хефест, за които поетът казва, че „се движат сами към съвета на всички безсмъртни“³⁵, нито на строителите щяха да са нужни слуги, нито на господарите — роби.

Споменатите инструменти са оръдия за произвеждане, а собствеността — оръдие на всекидневната дейност³⁰, защото от совалката се получава нещо друго освен употребата ѝ, а

ползата от дрехата и леглото е единствено непосредствената им употреба. Освен това, след като произвеждането се различава по вид от непроизводителната дейност и щом двете се нуждаят от оръдия, неизбежно и тези оръдия също така се различават. Животът е дейност, а не произвеждане, затова и робът е помощник в работите, свързани с жизнената дейност. Понятието „собственост“ се употребява *също* като понятието „част“. Частта не е просто част от нещо, а му принадлежи напълно. Същото важи и за собствеността. Затова господарят е само господар на роба, но не му принадлежи, а робът е не само роб на господаря, но и напълно му принадлежи³⁷.

Оттук става ясно каква е природата на роба и каква функцията му. Човек, който по природа не принадлежи на себе си, а на някой друг, е по природа роб, а човек принадлежи на друг, когато е нечия собственост, макар че е човек. Собствеността пък е едно обособено оръдие, обслужващо всекидневната дейност.

ПЕТА ГЛАВА

След това трябва да разгледаме дали някой е по природа такъв или не и дали за някого е по-добре и справедливо да бъде роб или не, ами всяко робство е противоестествено. Не е трудно да разберем това и чрез теоретическо разсъждение, и да го научим от фактите. Управляването и подчинението са не само необходими, но и полезни, и някои неща са разделени още по рождение — едни — за да управляват, други — за да се подчиняват. Има много видове и управляващи, и подчинени, и винаги е по-висша властта над по-висши подчинени, както например властта над човека е по-висша от властта над животното, защото извършваната от по-висши подчинени работа е повисша. А където има управляващи и подчинени, налице е и някаква работа.

Във всичко, което е съставено от няколко части (било свързани, било разделени), така че възниква нещо общо, се проявява управляващото и подчиненото. И понеже е така в цялата природа, така е и при одушевените същества. (И в неодушевените предмети има един вид власт, например властта на музикалната хармония. Но може би това заслужава да бъде предмет на

едно твърде отдалечено³⁸ от нашата тема изследване). Живото същество е първото, което се състои от душа и тяло, от които едното е по природа управляващо, а другото — подчинено. А това, което е по природа, трябва да го разглеждаме по-скоро у тези, които са развити според природата, а не у деградиралиге. Затова и трябва да изберем за предмет на изследването си такъв човек, който е в най-добро разположение на тялото и духа, та чрез него да стане ясно казаното. При лошите 1254Ъ и при тези, които са в лошо състояние, често би могло да ни се стори, че тялото управлява душата, понеже водят жалък и противоестествен живот.

И тъй, по наше мнение можем да наблюдаваме първо в жи-вото същество и господарската, и политическата власт. Душата управлява тялото с властта на господар, а разумът — инстинкта с властта на държавник и цар. Оттук е ясно, че е естествено и полезно за тялото да се управлява от душата и за инстинктите да се управляват от разума и от разумната част, а тяхното равноправие или обратният случай са вредни за всички. Същото важи и за отношенията между човека и другите същества, защото питомните животни са по природа по-висши от дивите, а за всички тях е по-добре да бъдат управлявани от човека, понеже така осигуряват появяването си. Понататък и положението на мъжкия спрямо женската е по природа същото — той е по-висш, тя — по-долу, той — управляващ, тя — подчиняваща се. По същия начин трябва да стоят нещата и при всички хора. Всички, които се различават от останалите, както душата — от тялото и човекът — от животното (в това положение се намират тези, чиято работа е да служат с тялото си и това е най-доброто, което могат да дадат), са по природа роби и за тях, както и за вече споменатите, е по-добре да бъдат управлявани от една такава властРоб по природа е този, който може да принадлежи на друг (затова и принадлежи на друг) и който има дотолкова общо с разума, колкото да разбира, но не и да го притежаваДругите живи същества не разбират повелите на разума, а служат само на инстинктите си. Но ползването *им* се различава малко от ползването на робите, защото и робите, и домашните животни помагат за удовлетворяване на насъщните нужди чрез тялото.

Природата се стреми да направи различни и телата на робите и свободните — едните силни, с оглед на необходимост-

та от употребата им, другите — изправени и негодни за подобен род дейност, но полезни за обществения живот (а той се дели на дейност във време на война и дейност в мирно време). Но често се случва и обратното — едни имат тела, други — души на свободни. Впрочем, поне това е ясно — ако някои хора превъзхождаха останалите дори само по тяло толкова, колкото ни превъзхождат статуите на боговете, всички биха се съгласили, че тези, когото им отстъпват, заслужават да им робуват. А ако това разделение важи за тялото, то *за* душата то би било много по-справедливо. Но не е еднакво лесно да се види красотата на душата и красотата на тялото. И тъй, ясно е, че някои са по природа свободни, а други — роби, за когото робуването е и полезно, и справедливо.

ШЕСТАГЛАВА

Не е трудно обаче да се види, че в известен смисъл са прави и тези, когото твърдят противното. Защото „робство“ и „роб“ се употребяват в двоен смисъл — можеш да бъдеш роб и робуващ и по закон. Законът е един вид споразумение, според което победените във война принадлежат на победителите. Именно това право мнозина от занимаващите се със законите обвиняват в противозаконност, както биха обвинили оратор, който внася за обсъждане незаконно предложение⁴⁰, понеже щяло да бъде крайно несправедливо, ако завладеният насила бъде роб и подчинен на този, който умее насилствено да завладява и го превъзхожда по сила. И дори между учените хора едни мислят така, други — иначе. А причината за този спор и това, което позволява да се привеждат доводи в полза и на едната, и на другата страна, е, че по някакъв начин доблестта, разполагаща със средства, е и най-способна да си послужи с насилие и че надмощието винаги представлява превъзхождане в някакво благо, така че изглежда, че насилието не е лишено от доблест, а спорът се отнася само до справедливостта на насилието. Затова за едни справедливото е милосърдието, а за други е справедлив самият факт, че управлява по-силният⁴¹. Впрочем, ако тези мнения се разграничат едно от друго, то мнението, че по-доброто по качества не трябва да управлява и господства, няма никаква сила и убедителност.

Изобщо някои, придържайки се, както смятат, към определено право (защото законът е някакво право), казват, че робството вследствие на война е справедливо и в същото време не е справедливо. Защото е възможно да е несправедлива и причината за войните и някой не би казал в никой случай за този, който не заслужава да робува, че е роб. В противен случай ще излезе, че и хората, за които се смята, че са от най-благороден произход, са роби и потомци на роби в случай че бъдат хванати в плен и продадени в робство. Затова привържениците на това мнение не желаят да наричат роби подобни пленници, а само варварите. Обаче когато говорят за това, те изследват единствено робството по природа, за което говорихме в началото, Защото тогава трябва да признаем, че някои са роби при всички случаи, а други — никога. По същия начин разсъждават и за благородния произход. Самите себе си смятат за благородни не само в родината си, а навсякъде, а варварите признават за такива само у дома им, сякаш едни са при всички случаи благородни и свободни, а други — само при определени условия, както казва и Теодектовата Елена⁴²:

Потомка на божествен род от две страни няма

слугиня някой би ме. назовал

А когато казват това, те различават роб и свободен и благороден и неблагороден единствено по добродетел и порочност, защото смятат, че както от човек се ражда човек и от животните — животно, така и от благородни родители се ражда благороден потомък. Природата се стреми често да постигне това, обаче не успява.

И тъй, ясно е, че спорът има някакво основание и не е вярно, че едни са по природа роби, а други — свободни; ясно е също, че това различие все пак съществува у някои и за едни от тях е полезно и справедливо да са роби, за други — да са господари, и едни трябва да бъдат управлявани, а други — да управляват с властта, с която са надарени по природа, а следователно и да бъдат господари. Лошото управление обаче е безполезно и за двамата. Едно и *също* е полезно и за частта, и за цялото. и за тялото, и за душата, а робът е в известен смисъл част от господаря, нещо като одушевена, но отделена от тялото част. Затова илменно за роба и за господаря има полза и приятелство помежду им при тези от тях, които са по природа определени за това, а при онези, които са такива не по природа, а по закон и принудени с насилие, е обратното.

СЕДМА ГЛАВА

Оттук става ясно и това, че господарската и държавническата власт не са едно и също и че не са тъждествени една на друга всички видове власт, както твърдят някои, защото едната власт е власт над свободни по природа, другата — над роби и властта на стопанина е монархическа власт (всяко стопанство се управлява еднолично), а държавническата власт е власт над свободни и равноправни граждани. И тъй, господарят се нарича така не поради това, че разполага с някакво знание⁴³, а понеже е такъв, а *също* и робът и свободният. А знание би могло да съществува — и за господаря, и за роба. За роба например като това, което преподавал онзи в Сиракуза. Там един човек обучавал за пари робите на обичайните слугински задължения. Би могло да съществува такова обучение и за повече такива области, например по готварско изкуство и други видове подобни слугински дейности. Нали има различни дейности — едни — по-почтени от други, други — по-робски, а според поговорката един роб е по-добър, друг — по-лош; един господар е по-добър, друг — по-лош.

Всички подобни знания са робски, а господарско знание е умение да се ползваш от робите. Да си господар не значи да придобиваш роби, а да ползваш роби. Това умение не е нещо велико и възвишено — каквото робът трябва да умее да изпълнява, това господарят трябва да умее да заповядва. Затова при тези, за които е възможно да не се мъчат самите те, един управител поема това почетно задължение, а самите те се занимават с политика или философия. А изкуството да се придобиват роби е различно от тези две⁴⁴, като справедливият начин за придобиване е един вид военно или ловно изкуство⁴⁵. И тъй, нека такива да бъдат определенията, които се отнасят до роба и господаря.

ОСМА ГЛАВА

Нека да разгледаме по предложения начин и това, което се отнася въобще за всяка собственост и за изкуството за придобиване, след като определихме и роба като някаква част от собствеността⁴⁶. Човек би се затруднил да отговори най-напред

дали изкуството за придобиване⁴⁷ е идентично на ръководенето на стопанството или е част от него, или пък е негово *помощно* изкуство, и ако е помощно изкуство, дали както производството на совалки е помощно изкуство на тъкачеството, или както производството на бронз на ваятелството. Те не са им в помощ по един и същи начин — едното доставя инструменти, а другото — материал. А материал наричам лежащото в основата вещество, *от* което се изработва някакво изделие, каквото е за тъкача — вълната, а за ваятеля — бронзът.

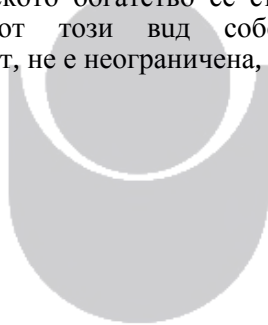
И тъй, ясно е, че ръководенето на стопанството не е идентично на изкуството за придобиване, защото първото ползва, а второто набавя. Кое знание, ако не ръководенето на стопанството, *ще* направлява ползването на нещата в дома? Спорно е обаче дали изкуството за печелене на пари е някаква част от него, или друг вид дейност. Ако работата на занимаващия се с печелене на пари е да изследва откъде ще дойдат пари и собственост, а собствеността, както и богатството, има много части, то нека най-напред да видим дали земеделието е някаква част от домашното стопанство, или друг род дейност и изобщо да разгледаме грижата за храната и придобиването ѝ.

Има обаче много видове храна, затова има много начини на живот и при животните, и при хората. Без храна не е възможен какъвто и да било живот, така че различията в храната са направили различни начините на живот на живите същества. Едни от животните са стадни, други живеят поотделно, според това, кое от двете е от полза за изхранването им, понеже едни от тях са месоядни, други плодоядни, трети всеядни, така че природата е направила начините им на живот различни, за да ги улесни в намирането на храната. А *щом*, по природа не е вкусно едно и също на всеки, а на едни — едно, на други — друго, различават се помежду си и начините на живот на самите месоядни и плодоядни. Същото е и при хората. Начините им на живот са много различни. Най-ленивите са номади. Те не работят и получават храната си без труд от домашните животни. А понеже за добитъка е нужно заради пашата да сменя *мястото* си, принудени са и самите те да го следват сякаш обработват една жива нива. Други живеят от лов — едни от един вид, други — от друг, например едни от грабеж, други, които живеят около езера, блата, реки или подходящо море — от риболов, трети от лов на птици или на диви животни. Но по-

вечето хора живеят от обработването на земята и от плодовете на културните растения.

И тъй, това са приблизително начините на прехрана, при които храната се набавя непосредствено с труд, а не с размяна и търговия — номадският, земеделският, разбойническият, рибарският и ловджийският. Приятно живеят и тези, които смесват елементи от тях, като допълват това, което липсва и не достига, за да могат сами да задоволяват нуждите си, например едни свързват номадския начин на живот с разбойническият, други — земеделския и ловджийския. Същото важи и за останалите начини на живот — хората живеят по този начин, по който ги принуждава нуждата.

Следователно този вид собственост явно е даден на всички от самата природа както още при самото им раждане, така и когато достигнат зрелост. Защото някои от животните още при раждането раждат същевременно толкова храна, че е достатъчна чак докато новороденото стане в състояние да си я набавя само. Такива са например тези, които раждат личинки или снасят яйца. Които пък са живородящи, имат в себе си известно време храна. За новородените — веществото, наречено мляко. Така че явно трябва да мислим, че и при възрастните е същото⁴⁸ — растенията съществуват заради животните и животните съществуват заради човека: питомните за ползване и за храна, от дивите пък ако не всички, то поне повечето—за храна и за други изгоди, за да получаваме от тях дрехи и други оръдия. Ако природата не прави нищо без цел, нито напразно, то трябва да е направила всички тях заради хората. Затова и военното изкуство се оказва по природа един вид изкуство за придобиване (любното изкуство е част от военното), което трябва да се използва срещу животните и тези хора, които са по природа определени за подчинение, но не желаят това, понеже една такава война е по природа справедлива. Следователно един вид изкуство за придобиване е по природа част от стопанството, доколкото трябва или да са налице средства, които могат да се трупат в запас и са необходими за живота и полезни за общността на държавата или семейството, или да ги набави изкуството за придобиване, за да са налице. И изглежда, тъкмо истинското богатство се състои от такива средства, защото осигурената от този вид собственост самодостатъчност, насочена към добрия живот, не е неограничена,

както твърди Солон, когато казва: „Няма предел на богатството, определен за човека“⁴⁰. Има такъв предел както и в останалите изкуства, защото нито едно оръдие в никое изкуство не е неограничено по брой и големина, а богатството е сборът от оръдиата на семейството и държавата. Ясно е следователно, че за стопаните и държавниците съществува по природа някакво изкуство за придобиване и е ясно по каква причина.

ДЕВЕТА ГЛАВА

А има и друг род изкуство за придобиване, който наричат най-вече (и то с право) изкуство за печелене на пари, заради който изглежда, че не съществува граница на богатството и собствеността. Поради сходството си мнозина смятат, че то е едно и също със споменатото изкуство за придобиване, но то не е нито същото, нито съвсем различно от него. Едното от тях е по природа, другото не е, а се получава чрез известна опитност и теория. Нека започнем. разглеждането му от следното. Всяка собственост се употребява по два начина — и двете са употреби на собствеността като такава, но не по еднакъв начин. Едната е присъща на предмета, другата — не, както например обуването на обувката и размянето ѝ за нещо друго. И двете са употреби на обувката — и този, който дава обувката на нуждаещия се от нея в замяна срещу пари или храна, изподзва обувката като обувка, но не с присъщата ѝ употреба — обувката не е възникнала за размяна. По същия начин стоят нещата и с другите предмети, които притежаваме — при всички е възможна размяна, започнала първоначално от естествения факт, че хората имат едни от необходимите неща в повече, други — по-малко. Затова е ясно, че търговията на дребно не е част от изкуството за печелене на пари, защото е било необходимо да се прави размяна само за собствените нужди. Ясно е следователно, че в първоначалната общност (а това е семейството) не е имало никаква нужда от размяна, размяната се е появила едва когато общността е станала по-голяма. Отначало хората владеели всичко заедно, а след като се разделили — владеели заедно пак много, но различни неща, които според потребностите трябвало да си отстъпват чрез размяна⁵⁰,

както правят и досега много от варварските племена. Те просто заменят едни предмети за потребление за други и нищо по-вече, например дават и получават вино за жито и други подобни. Следователно такава разменна търговия не е нито противоестествена, нито е вид изкуство за печелене на пари (тя е служила за допълване на естественото самозадоволяване), но наистина от нея логично е възникнало и това изкуство. След като се увеличила чуждестранната помощ във вноса на това, от което се нуждаели, и в износа на онова, от което имали в повече, по необходимост била изнамерена употребата на монетата. Не всички естествено необходими неща са лесно преносими. Затова хората се споразумели при размяна взаимно да си дават и получават нещо такова, което и само да е полезно, и да е удобно за всекидневна употреба, например желязо, сребро и евентуално нещо друго такова. Първо го определяли просто по големина и тегло, а накрая — с поставяне на печат, За да се освободят от измерването му, тъй като печатът бил знак за определено количество. След изнамирането на монетата, от размяната на необходимите неща възникнал втори вид изкуство за придобиване — изкуството за печелене на пари. Търговията, възникнала отначало навярно съвсем просто, след това с натрупването на опит се специализирала откъде и как трябва да се прави размяна, за да се реализира най-много печалба. Затова хората смятат, че изкуството за печелене на пари се отнася най-вече до монетите и задачата му е да умее да открива откъде *ще* дойдат най-много пари — според тях това изкуство се занимава със създаване на богатство и пари. И често смятат, че богатството е голяма сума пари, понеже изкуството за печелене на пари и търговията служат за това. А понякога напротив — смятат парите за глупост и чист обичай, а съвсем не за нещо по природа, понеже ако тези, които ги ползват, променят този обичай, парите няма да струват нищо, няма да могат да удовлетворят никоя от нуждите ни и често имащият много пари *ще* бъде лишен от необходимата храна. Било безсмислено едно такова богатство, което и да го имаш в изобилие, *ще* умреш от глад *също* както разказват, че станало с онзи Мидас⁵¹ поради алчността на молбата му — всички ястия, които му поднасяли, се превръщали в злато. Затова хората търсят да определят богатството и изкуството за печелене на пари като нещо различно, и то с право, защото изкуството

за придобиване и естественото богатство са нещо различно и именно това е ръководенето на стопанството, а търговията не създава богатство по всякакъв начин, а само чрез размяна на стоки. Изглежда, изкуството за печелене на пари се интересува само от парите, които са основа и цел на размяната. И дейс-твително е неограничено такова богатство, което идва от този вид изкуство за печелене на пари³². Както медицината се стреми неограничено към това да прави хората здрави и както всяко изкуство се стреми неограничено към целта си (защото иска да я постигне във възможно най-голяма степен), а средствата за постигане на целта не са неограничени (защото целта е граница За всички тези изкуства), така и целта на този вид изкуство за печелене на пари няма предел, а целта му е именно такова богатство и придобиването на пари.

Предел в изкуството за придобиване има при ръководенето на стопанството — не това е неговата задача. Затова, от една страна, изглежда необходимо да съществува предел на всяко богатство, а в действителност виждаме да става обратното — тези, които се занимават с търговски дела, улшожават парите си до безкрайност. Причината е близостта на двете изкуства, защото практикуването на всяко от тях се редува с това на другото, понеже използват едно и също — използват една и съща собственост, но не за едно и също, а целта на едното е нейното умножаване, а на другото — нещо друго. Така че на някои се струва, че задачата на ръководенето на стопанството е умножаването на собствеността и упорстват в убеждението си, че трябва или да запазят, или да умножават до безкрайност наличните пари. Причината за този възглед е, че хората се стараят да осигурят живота, а не това да живеят добре. И понеже жаждата за живот е безкрайна, хората жадуват и за неограничени средства за живот. Но и тези, които се стремят да живеят добре, търсят само средство за телесни наслади и понеже изглежда, че и техният източник е *собствеността*, целият им живот е посветен на печалбарство. Поради това е възникнал вторият вид изкуство за придобиване — печеленето на пари. А понеже насладата се състои в изобилието, търсят изкуството, което създава изобилие на наслади, и в случай че не могат да осъществят това чрез изкуството за печелене на пари, се опитват да го постигнат с други средства, като използват всичките си способности противно на природата. Мъжеството например не служи за това да прави пари, а за дръзновени дела, нито изкуството на военачалника и лекаря служи за това, а първото — за да осигурява победи, второто — здраве. Те обаче правят така, че всичките им способности да носят пари, сякаш това е целта, а към целта трябва да е насочено всичко.

И тъй, казахме за изкуството за печелене на пари, което не е наложено от

необходимостта — и какво е, и по каква причина го ползваме, а също така и за наложеното от нуждата изкуство за придобиване — че е различно от него, че е по природа свързано с ръководенето на стопанството (и с тази негова част, която се отнася до храната) и че не е неограничено като първото, а има граници.

ДЕСЕТА ГЛАВА

Ясно става и това, което ни затрудни в началото⁵³ — дали изкуството за придобиване е задача на стопанина и държавника или не, ами трябва средствата да са налице предварително (както политиката не създава хора, а като ги взима от природата, ги използва, така природата трябва да осигури предварително източници на храна — земя море и други), а след това стопанинът трябва само да се разпорежи с тях както трябва. Нали не е работа на тъкачеството да произвежда вълна, а да я използва и да прецени коя вълна е полезна и годна и коя лоша и негодна. Иначе човек би се затруднил да отговори и на въпроса, защо изкуството за придобиване е част от стопанската дейност, а медицината — не, макар че обитателите на дома трябва да са здрави, а не само живи и задоволени с необходимото. А това е така, понеже отчасти е работа на стопанина и господаря да се грижат и за здравето, отчасти не е тяхна работа, а на лекаря; така отчасти е работа на стопанина да се грижи за средствата, отчасти не е негова работа, а на помощното му изкуство. А най-вече, както казахме по-горе, средствата трябва да са налице по природа. Задача на природата е да осигури храна на създанията си — храна за всяко същество е това, което остава от материята, от която е възникнало. Затова за всички естественото изкуство за придобиване е придобиване на средства за съществуване от плодовете на расте

нията и животните. А то, както казахме, е два вида и едното се осъществява чрез търговия, а другото със стопанска дейност и то именно е нужно и похвално, докато това чрез размяна е справедливо порицавано. То не е по природа, а е възникнало от отношенията на хората помежду им. С най-голямо основание се мрази лихварството, понеже неговата печалба идва от самите пари, а не от това, за което са изнамерени — парите са възникнали заради размяната, а лихвата ги умножава. Оттук е получила и името си⁵⁴, защото роденото е същото като това, което го е родило, а лихвата представлява пари, родени от пари. Така че този вид обогатяване е най-противоестествен.

ЕЛИНАДЕСЕТА ГЛАВА

След като сме изследвали достатъчно отнасящото се до теоретичните знания, трябва да обсъдим това, което се отнася до прилагането им в практиката. Теорията на всяко нещо, отнасящо се до практиката, е свободна от принудата на реалните условия, а опитът — определен от тях.

Частите на изкуството за придобиване са свързани именно с практиката — да имаш опит с различните видове собственост — кои, къде и как са най-полезни, например при какви обстоятелства е най-изгодно купуването на коне, крави, овце, както и на други животни. (Човек трябва да е опитен в това, кои от тях, сравнени помежду им, са най-полезни и кои животни — в кои местности, защото едни се развиват добре в едни страни, други — в други). Трябва да имаш опит и в земеделието, и то както с житните, така и с овощните насаждения, да си опитен в пчеларството и в отглеждането на останалите водни и пернати животни, които могат да са ти полезни.

Това са по-важните части на същинското изкуство за придобиване. Най-голямата част пък на изкуството за печелене на пари, осъществявано с размяна, е търговията. (Нейните части са три — морска търговия, сухопътна търговия и излагане за продажба. Те се различават една от друга по това, че едни са по-безопасни, а други носят повече приход.) Втората част е лихварството, а третата — наемната работа (а тя бива работа на занаятчий или работа на неквалифицирани и полезни само с

тялото си хора). Един трети вид печелене на пари между този и първия, който обединява известна част от естественото изкуство за придобиване и известна част от изкуството за печелене на пари, основано на размяна, е свързан с богатата, които се извличат от земята или от роденото от нея, които са полезни, макар че не дават плодове, като например дърводобивът и всички видове рудодобив. (Рудодобивът обхваща много видове, защото има много видове рудни изкопаеми, добивани от земята). Най-общо за всеки от трите вида изкуство за печелене на пари вече казахме. Да ги обсъдим по-точно в частност би било добре за отделните дейности, но подробното им разглеждане би било недостойно. Най-изкусни са тези дейности, в които най-малко зависи от случайността, най-низши⁵⁵ са тези, в които тялото се изхабява най-много, най-робски — тези, в които най-голяма полза има от тялото, а най-неблагородни — тези, в които има най-малко нужда от добродетел⁵⁶. А понеже някои са писали за тези неща, например Харет от Парос и Аполодор от Лелшос⁵⁷ за земеделието — и за житните, и за овощните насаждения, а също и други на други теми, то нека този, комуто е нужно, да види написаното от тях. Освен това трябва да се събира и казаното тук-там за средствата, чрез които някои са успели да забогатеят. Всички тези разкази са полезни за онези, които ценят изкуството за печелене на пари, например разказът за Талес Милетски⁵⁸. Става дума за едно хрумване как да се спечелят пари, което му се приписва заради мъдростта му, а в същото време е и по принцип нещо важно. Казват, че когато поради бедността му го упреждали, че философията е безполезна, предвидил с помощта на астрономията, че ще има изобилна реколта на маслини и разполагайки с малко пари, заплатил още през зимата капаро за всички маслобойни в Милет и на остров Хиос, като ги наел евтино, защото никой не предлагал повече. След като дошло времето на маслините, на много хора едновременно и внезапно им потрябвали маслобойни, затова той ги давал под наем при каквито условия пожелал, спечелил много пари и показал, че за философите е лесно да забогатеят, ако искат, но не към това се стремят. И тъй, казват, че Талес по този начин дал доказателство за мъдростта си. Но, както казахме, съществува по принцип такъв вид печелене на пари в случаите, когато някой успее да си осигури монопол. Затова и някои от държавите, когато са затруднени фи-

нансово, си създават такъв източник на доходи, като въвеждат монопол върху стоките. В Сицилия един човек, при когото вложил пари под лихва, изкупил всичкото желязо от работилниците, а след това, като дошли търговците от пазарите, само той им го продавал, без да прави голямо увеличение на цената, но все пак на всеки петдесет таланта⁵⁹ взимал допълнително сто. Дионисий⁶⁰, като разбрал това, му заповядал да отнесе парите със себе си, но да не остава повече в Сиракуза, защото бил открил източник на доходи, който вредял на сделките на Дионисий. Изобретението на Талес и това е едно и също, защото и двамата умело си обезпечили монопол. И за политиките е полезно да знаят това — на много държави са нужни приходи и такива източници на доходи както в дома, но още повече. Затова и някои от държавниците се занимават само с това.

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА

След като установихме, че частите на науката за ръководене на домашното стопанство са три, едната е господарството, за което говорихме по-горе, втората — бащината власт, а третата — брачната власт, защото мъжът трябва да властва и над жена си, и над децата, и в двата случая като над свободни, но не по еднакъв начин, ами над жената като държавник, а над децата като цар. Мъжът е по природа по-способен да ръководи, отколкото жената (освен ако някъде възникне противно на природата обратната връзка), а по-старият и зрелият — по-способен от по-младия и незрелия.

В повечето държавни управления управляващият и управляваният се редуват (те имат естественото желание да са равноправни и по нищо да не се различават). Все пак, когато единият управлява, а другият се подчинява, управляващият изисква да има разлика и във външния му вид, и в начина на обръщане към него, и в почестите, както казва Амазис за легена за миене на крака⁶¹. Мъжът и жената се съотнасят винаги по този начин. Властта над децата пък е един вид царска власт — родителят властва въз основа на любовта си и на това, че е по-възрастен, което именно е видът на царската власт. Зато-а Омир нарича с право Зевс „бащата на хората и боговете като и, цар на всички тях. Царят трябва да се отличава по при-

родата си от всички останали, а по род да бъде същият като тях, както именно се отнасят по-старият към по-младия и родителят към детето.

ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

Ясно е следователно, че ръководенето на домашното стопанство се грижи повече за човека, отколкото за неодоушевеното имущество, повече за качествата на хората, отколкото за качествата на имуществото, което наричаме богатство, и повече за качествата на свободния, отколкото за тези на робите. Преди всичко човек би се затруднил да отговори на въпроса, дали съществува някаква друга добродетел на роба, по-ценна от способността му да бъде един вид инструмент и да слугува, например разсъдливост, мъжество, справедливост и дру-ги подобни качества, или няма никаква друга способност, освен да служи с тялото си. И двете възможности са трудни за приемане. Ако робите имат такива добродетели, по какво ще се различават от свободните? Да ги нямат пък, би било странно, след като са хора и им е свойствен известен разум⁶³. Почти същият въпрос съществува при жената и детето — дали имат добродетели и дали трябва жената да бъде разумна, храбра и справедлива, а детето — хем разюздано, хем разумно или не? И изобщо трябва да разгледаме дали при подчиняващия се по природа и при управляващия добродетелта е една и съща или различна. Ако съвършенството⁶⁴ е свойствено и на едните, и на другите, защо трябва завинаги единият да управлява, а другият да се подчинява? (Не можем да прокараме разлика между тях според по-голямата или по-малката степен на съвършенство — подчиняващият се и управляващият се различават по вид, а по-голямото и по-малкото — не.) Би било чудно обаче, ако съвършенството е свойствено на единия, а на другия — не. Ако управляващият не е разумен и справедлив, как *ще* управлява добре? Ако пък подчиненият не е такъв, как ще се подчинява добре? Нали ако е разпуснат и негоден, няма да изпълни нищо от задълженията си. И тъй, ясно е, че е необходимо и на двамата да е свойствена добродетелта, обаче в нея има различия, също както между управляващите и подчиняващите се по природа. Това се вижда веднага при душата⁶⁵. В нея има по приро-

да една управляваща част и една подчиняваща се част, кошто според нас имат два различни вида добродетел, а именно добродетелта на разумната част и добродетелта на неразумната. Ясно е, че по същия начин стоят нещата и в другите случаи, така че по природа има много видове управляващи и подчинени — по различен начин управлява свободният- роба, мъжът — жената, и възрастният — детето. У всички тях са налице частите на душата, но по различен начин⁰⁰. Робът е напълно лишен от възможността да взима решения, жената я има, но в слаба степен, а детето я има, но още неразвита. Следователно остава по необходимост да стоят по подобен начин нещата и с нравствените добродетели — трябва да ги притежават всички, но не по еднакъв начин, а колкото е нужно на всеки, за да изпълни задачата си. Затова управляващият трябва да притежава пълната нравствена добродетел (неговата задача е безусловно тази на ръководителя, а ръководител е разумът), а всеки друг — толкова, колкото му се полага. Така че ясно е, че има нравствена добродетел у всички, кошто споменахме, но също, че не е една и съща разсъдливостта на жената и мъжа, нито храбростта и справедливостта им, както е смятал Сократ⁰⁷, ами едната храброст е управляваща, другата — служеща и по подобен начин стоят нещата и с другите добродетели. Това *ще* стане ясно също, ако разгледаме по-подробно останалите добродетели. По принцип се лъжат онези⁰⁸, кошто смятат, че добродетел е душата да е добра, да постъпваш справедливо или нещо друго такова. Такива като Горгий⁶⁹, кошто просто изброяват различните добродетели, постъпват много по-добре от тези, кошто дефинират добродетелта по такъв начин. Затова трябва да смятаме, че За всички добродетели важи това, което е казал поетът за жените: „Жените украсява тяхното мълчание“⁷⁰, но за мъжа това вече не се отнася. След като детето още не е напълно развито, ясно е, че и добродетелта му не се отнася до самото него, а до момента, в който достигне зрялост и до този, който го ръководи. Подобно на неговата и добродетелта на роба се отнася до господаря. Приехме⁷¹, че робът е полезен за всекидневните нужди, така че явно се нуждае от малко добродетел, дотолкова колкото да не занемари поради разпуснатост и негодност задълженията си. Човек би се затруднил да каже дали ако казаното сега е вярно, и занаятчиите *ще* трябва да притежават добродетел (по-

ради разпуснатост те често занемаряват задълженията си), или тук има по-голяма разлика. Робът е спътник в живота на господаря, а занаятчията му е по-далечен и добродетел му трябва само дотолкова, доколкото ни служи като робите — простият занаятчия живее в един вид ограничено робство. Робът е нещо по природа, а един обуцар не е, нито някой от другите занаятчийци. Ясно е, че причината за една такава добродетел за роба трябва да бъде господарят, но не и умението на господаря да го обучава как да изпълнява задачите си⁷². Затова не са прави онези⁷³, които отричат разума на робите и казват, че те се нуждаят само от заповед. Робите трябва да бъдат поучавани повече от децата.

Но нека се ограничим с така установеното по тези въпроси. Колкото до мъжа и жената, до децата и бащата, за добродетелта, присъща на всеки от тях, и за общуването помежду им, кое е правилно и кое не, как трябва към доброто да се стремим, а лошото да избягваме, всичко това трябва да изложим в изследването за видовете държавно устройство. След като всяко семейство е част от държавата, а изброените членове на семейството — негови части, и добродетелта на частта трябва да изследваме във връзка с добродетелта на цялото, то нужно е да възпитаваме и децата и жените, съобразявайки се с държавното устройство, ако за добродетелта на държавата е от значение децата и жените да бъдат добродетелни. А това трябва да има значение, защото жените са половината от свободните граждани, а от децата израстват тези, които участват в държавата. Така че, след като установихме нужното по тези проблеми, а за останалите трябва да говорим другаде, то нека оставим това изследване като завършено и поставяйки ново начало, първо да разгледаме мненията за най-доброто държавно устройство.

Книга втора

ПЪРВА ГЛАВА

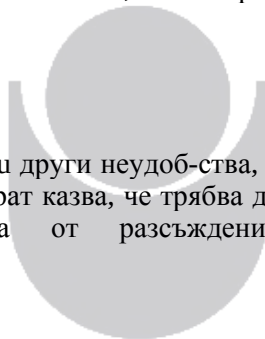
След като решихме да изследваме коя от всички държавни общности е най-добра за хората, така че да могат да живеят във възможно най-голяма степен според желанието си, трябва да разгледаме и другите държавни устройства — както тези, с които си служат някои от държавите, за които се смята, че са с добра уредба, така и хипотетичните държавни устройства, които са описани от някои¹ и изглеждат добри, за да видим правилното и полезното, а също и за да не изглежда, че търсенето на някакво друго държавно устройство освен съществуващите е само от желание да покажем остроумие, а да се вижда, че сме се заели с този път на изследване поради това, че съществуващите в момента държавни устройства не са добри.

Първо трябва да положим за начало това начало, което е естествено за нашето изследване. Необходимо е или всичко да е общо на всички граждани, или нищо, или някои неща да са общи, някои — не. Ясно е, че е невъзможно гражданите да нямат никаква обща собственост (държавата е един вид общност и първо е необходимо да разполагат с едно общо пространство — пространството на една държава е едно, а гражданите са участници в една държава).

Но дали е по-добре за държавата, която иска да е добре устроена, да ѝ е общо всичко, което може, или е по-добре някои неща да са общи, други — не? Възможно е гражданите да владеят общо и децата, жените и имуществото си, както в „Държавата“ на Платон. Там Сократ казва, че трябва децата, жените и имуществото да са общи. Дали е по-добре това да бъде така, както е сега, или според закона, описан в „Държавата“?

ВТОРА ГЛАВА

Това жените да бъдат общи на всички, има и други неудобства, а и не се вижда причината, поради която Сократ казва, че трябва да се въведе такъв закон, да следва от разсъждения

та му. Освен това, както казахме, непостижима е и целта, която според него трябва да има държавата, а как трябва да се процедира не се обяснява. Имам предвид това, че най-доброто било всяка държава да бъде колкото може повече нещо единно. Сократ взима това за предпоставка, макар че е ясно, че като се разбива и става все по-единна, държавата дори няма да бъде вече държава. Държавата е по природа едно множество, а ако става все по-единна, държавата ще се превърне в семейство, а семейството — в един човек, защото бихме казали, че семейството е в по-голяма степен нещо еднородно отколкото държавата, а отделният човек — от семейството. Така че дори ако някой можеше да постигне това, не би трябвало да го прави, защото ще премахне държавата. Държавата се състои не само от повече хора, но и от хора видово различни — държавата не възниква от еднакви хора.

Военният съюз (*οἰκισία*.) и държавата са различни неща. Първото е полезно с количеството на членовете си, макар че видово остава същото (военният съюз възниква заради взаимната помощ), както ако едната взна натежи повече. По същото се отличава и един град от едно племе, в случай че болшинството жители не са разделени по селата, а както аркадците. Частите обаче, от които трябва да се получи едно цяло, се различават по вид, затова, както сме казали в „Етика“², справедливата взаимна отплата запазва държавата. Така трябва да бъде и при свободните и равните, защото не могат да управляват всички едновременно, а по една година или според някакъв друг ред или срок. И по този начин става така, че всички управляват, както ако обучащите и строителите се сменяха и не оставаха винаги едни и същи обучащи и строители. Но след като в занаятите е по-добре едни и същи занаятчии да извършват една и съща работа, така ще бъде по-добре и в държавната общност — ясно е, че ако е възможно едни и същи хора да управляват постоянно, те ще управляват по-добре.

А където това не е възможно поради това, че всички са равни по природа, е същевременно и справедливо всички да участват в управлението, независимо дали управляват добре или зле. Това се наподобява чрез практиката равноправните граждани поред да си отстъпват длъжностите и да са равни въвн от тях. Поред управляват или се подчиняват сякаш са станали други. По същия начин едни от управляващите заемат една длъжност, други — друга.

ВТОРА КНИГА

От казаното става ясно, че държавата не е природно устроена да бъде единна, както твърдят някои, и че това, което те обявяват за най-голямо добро, премахва държавата, макар че което е добро за всяко нещо, би трябвало да го запазва.

И по друг начин става ясно, че не е по-добре да се стремим твърде много да обединим държавата в едно. Семейството е по-независимо от отделния човек, а държавата — от семейството, и тя може да претендира да бъде държава едва тогава, когато стигне дотам да бъде самодостатъчна общност на множеството. Следователно ако по-самодостатъчното е за предпочитане, то и по-малко уеднаквеното е за предпочитане пред това, което е в по-голяма степен единно.

ТРЕТА ГЛАВА

Но дори ако това общността да бъде в колкото може по-голяма степен единна, е най-доброто., това не изглежда да се достига непременно, ако всички едновременно казват „мое“ и „не мое“ (Сократ смята, че това е белег за пълното единство на държавата³). Изразът „всички“ е двусмислен. Ако означава „всеки поотделно“, може би това, което Сократ иска да постигне, би било по-възможно — всеки поотделно ще нарича едно и *също* дете свой син и една и съща жена — своя жена, а също така и имуществото и всичко възможно. Но тези, които имат общи жени и деца, не ще ги наричат „мои“, а „наши“ и *също* и имуществото ще бъде „на всички нас“, а не на всеки един поотделно. Явно е един вид невярно заключение да се каже „всички“ (Понятията „всички“, „и двамата“, „четно“ и „нечетно“ създават и в логиката еристически⁴ умозаклучения поради своята двусмисленост. Затова всички да употребяват едни и същи понятия е понякога добре, но невъзможно, а друг път съвсем не ги употребяват в еднакъв смисъл.)

При това споменатото носи и друга вреда. Най-малка грижа се полага за това, което е общо на най-много хора. Хората се грижат най-много за собствените си неща, а за общите — по-малко или само и доколкото засягат отделния човек. Освен всичко останало те занемаряват общите неща, понеже за тях друг *щял* да се погрижи, *също* както в домашните задължения понякога многото слуги служат по-лошо от малкото. Всеки гражданин получава хиляда сина и те няма да бъдат общо синове на всеки, а всеки от тях е в еднаква степен син на всекиго, така че всички в еднаква степен ще ги оставят без

грижа. Освен това така всеки ще нарича „мой син“ гражданина, който е добре или зле, според броя на гражданите, един от които е той, например казвайки по този начин „мой“ или „на еди-кого си“ за всеки от хилядата граждани (или от колкото граждани се състои държавата) и при това със съмнение — нали няма да е ясно на кого се е родило дете и чие дете е останало живо. Дали е по-добре да наричаме всеки „мой син“ по този начин и да се обръщаме по един и същи начин към две хиляди и към десет хиляди души, или е за предпочитане да употребяваме „мой“, както се употребява понастоящем в съществуващите държави? В тях един нарича един и същ човек свой син, друг — свой брат, трети — братовчед или някакъв друг вид роднина — по кръв или по сродяване и брак с него и роднините му; друг пък — свой другар по фратрия или фила⁵. По-добре да си истински братовчед, отколкото брат по този начин. Но не ще може също да се избегне това някои да познават братята, децата, бащите и майките си. По приликите, които децата имат с родителите си, ще получат доказателство едни за други. Някои от занимаващите се с описания на земята казват, че това се случва и в действителност. При някои племена от Горна Либия жените били общи, но родените деца все пак се разпределят според приликите с родителите. Има някои женски и при животните, например кобили и крави, които са силно устроени да раждат малки, подобни на бащите им, както фарсалската кобила, наречена Спра-ведливата⁶.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Освен това за тези, които създават тази общност, не е лесно да избегнат такива трудности като оскърбления, неволни и предумишлени убийства, кавги и хули. Всички тези неща не са допустими спрямо бащи, майки и близки роднини, както може би спрямо чужди хора. Но при такива, които не знаят истинските си роднини, те неизбежно се случват дори по-често, отколкото при познаващите роднините си и, ако вече са станали, при познаващите роднините си е възможно да се извършат

обичайните изкупителни обреди, а при другите — не. Погрешно е също, след като си направил синовете общи, да забраниш на влюбените само плътското съжителство, а на самата любов да не пречиш, нито на другите форми на общуване, които са най-непристойни от всичко — между баща и син и между братя, понеже и самата им любов е непристойна. Погрешно е и това да се забранява плътската близост не по някаква друга причина, а само защото пораждала твърде силна наслада, и да се смята, че няма значение това, че влюбеният е бащата, синът или братята помежду си.

Изглежда при земеделците има по-голяма полза да са общи жените и децата, отколкото при стражите⁸. Ако децата и жените са общи, приятелството на земеделците гце бъде по-слабо, а управляваните не трябва да са приятели помежду си, за да се покоряват и да не кроят бунтове.

Изобщо при един такъв закон неизбежно става обратното на това, което подобава да причиняват правилните закони, и на това, поради което Сократ *смята*, че трябва така да се уредят въпросите, свързани с децата и жените. Ние смятаме, че приятелството е най-голямото благо за държавите (така хората най-малко биха се бунтували) и Сократ възхвалява най-много това държавата да бъде единна. И според нас това е дело на приятелството, а и той го казва — както знаем Аристофан говори в речта си за любовта⁹, че влюбените, понеже силно се обичат и жадували да се сраснат и да станат от две едно. Следователно тук трябва единият или двамата да се откажат от себе си, а в държавата приятелството неизбежно *ще* бъде подправено поради този вид общност и бащата съвсем не ще нарича сина си „моят син“, нито синът баща си „моят баща“. Както малко сладко, примесено в много вода, прави сместа незабележима, така става и с взаимната близост, породена от това, че се наричат по този начин — неизбежно в едно такова държавно устройство бащата съвсем не се грижи за децата си като за свои синове, нито синът за *баща*. си като за свой баща, нито братята един за друг като за братя. Две са нещата, които будят най-много загриженост и любов у хората — собственото и обичното. Нито едно от тях не може да бъде налице у живеещите при такова държавно устройство.

Но и за прехвърлянето на родените деца от земеделците и занаятчиите при стражите и обратно¹⁰ е съвсем неясно как ще

стане — тези, които дават и разменят децата, неминуемо ще знаят кои на *кого* дават. Освен това при разменените деца неизбежно ще се случват по-често изброените преди оскъбрения, любовни връзки, убийства. Дадените на други граждани деца не наричат вече стражите братя, бащи и майки и обратно — децата, дадени на стражите, не наричат така другите граждани, така че поради роднинството си да се пазят да не правят някое от онези неща.

Относно общността на жените и децата нека се ограничим с това.

ПЕТА ГЛАВА

След тези проблеми трябва да се разгледа въпросът за собствеността, как трябва да се уредят нещата, ако искаме да живеем при най-доброто държавно устройство — дали собствеността да бъде обща или не. Човек би могъл да разгледа този въпрос и отделно от законодателството за децата и жените. Имам предвид това, дали собствеността и ползването ѝ трябва да бъдат общи, дори ако жените и децата бъдат на всеки поотделно. Дали например поземлените участъци да останат частни, а добивът да се събира и изразходва общо (както правят някои племена), или обратно — земята да бъде обща и да се обработва общо, а добивът да се разпределя за индивидуална употреба (някои казват, че варварите използват и този начин на обща собственост), или и участъците, и добивите да са общи? Ако не самите граждани, а други хора обработваха земята, би имало и друг полесен начин, но понеже те се трудят за самите себе си, то въпросите около видовете собственост създават повече трудности. Ако между потребяването и труда има не равенство, а неравенство, неизбежно ще възникнат упреци от страна на тези, които получават малко, а се трудят много, към онези, които потребяват или получават много, а се трудят малко. Изобщо това да живееш заедно и да споделяш общи неща е трудно във всички човешки сфери, а най-вече в тази. Показват го групите на тези, които пътуват в чужбина — едва ли не повечето влизат в спор за делнични и дребни неща и се изпокарват помежду си. И от слугите най-много се караме с тези, които най-често използваме за обичайните поръчки.

И тъй, това собствеността да бъде обща, създава тези и други подобни затруднения, докато настоящото положение, до уредено от обичая и от правилни закони, има немалко преимущества, защото ще обединява добрите страни на двете възможности. С „двете възможности“ имал предвид това собствеността да е обща или да не е обща. В известен смисъл трябва да бъде обща, но по принцип — частна. Като са поделени задълженията, хората няма да отправят упреци един към друг, а ще преуспеят повече, понеже всеки постоянства в собствения си участък. А поради добродетелта при употребата на собствеността нещата на приятелите според поговорката¹¹ *ще* бъдат общи. Дори сега този модел съществува в наченки в някои държави, така че не е невъзможен. Най-вече в добре устроените държави част от него е вече налице, а друга част би могла да се осъществи: макар че всеки притежава частна собственост, част от нея предоставя за ползване на приятелите си, друга част използва като обща собственост. Например в Спарта хората си използват един на друг робите, така да се каже, като свои собствени, а също конете и кучетата, и в случай че се нуждаят от храна за път, събират я от нивите в областта.

Ясно е следователно, че е по-добре собствеността да е частна, а ползването ѝ да се направи общо. Това, как гражданите да станат такива, е работа на законодателя. Освен това е невъзможно да се опише колко повече наслада носи мисълта, че нещо е твое собствено — нали не напразно всеки изпитва чувство на любов към самия себе си, а ни го е дала природата. Егоизмът се порицава с право, но той не е любов *към* себе си, а любов *по*-голяма, отколкото трябва, също както и алчността е прекалена привързаност към парите, Макар че всички обичат, така да се каже, всичко свое.

Но наистина, приятно е и това да послужиш и помогнеш на приятели, гости и другари, нещо, което става, ако разполагаш с частна собственост. Това не е възможно за тези, които искат да направят държавата съвсем единна и при това премахват действието на две добродетели — на благоразулшето¹-спрямо жените (хубаво е от благоразумие да се въздържаши от отношения с чужда жена) и на благородната щедрост относно собствеността. Ако всичко е общо, и щедър да си, не ще можеш да го проявиш, нито с делото си *ще* извършиш едно щедро дело,

защото проявлението на щедростта е в употребата на своята собственост. Би могло да ни се стори, че едно такова законодателство е благовидно и човеколюбиво и който чуе за него, го приема на драго сърце, смятайки, че у всички ще има някаква чудесна любов към всички, и особено в случай че човек обвини съществуващите в настоящите държавни устройства беди, че са възникнали поради това, че имуществото не е общо — имам предвид взаимните процеси за дългове и взаимните дела за лъжесвидетелство, както и ласкаенето на богатите. Нищо от тези неща не става поради това, че имуществото не е общо, а поради лошотата на хората, понеже виждаме, че и тези, които притежават и използват общо имущество, се карат много повече от тези, които притежават частна собственост. Но ние наблюдаваме малцина, които се карат заради общността на имуществото си и ги сравняваме с многото, които притежават частна собственост. Освен това е справедливо да изброим не само бедите, които ще избегнат хората, чието имущество е общо, но и благата, от които *ще* се лишат. Изглежда е съвсем невъзможно да се живее така.

За причина за заблудата на Сократ трябва да се смята неправилността на приетата от него предпоставка. В известен смисъл трябва и семейството и държавата да бъдат едно, но не напълно. Има опасност напредналата в това отношение държава да спре да съществува, а има и възможност да съществува, но приближавайки се към това да спре да бъде държава, да бъде по-лоша държава, както ако някой би направил от хармонията унисон или от ритъма — един-единствен такт. Всъщност *цол* държавата представлява едно множество, както казахме преди, трябва да се стремим с помощта на възпитанието¹³ да я направим обединена и единна и е странно, че тъкмо този, който възнамерява да въведе възпитанието и смята, че чрез него държавата *ще* стане една добра държава, мисли да я подобри с подобни средства, а не чрез нравите, философията и законите, както законодателят в Спарта и на Крит чрез въвеждането на общи обеда е направил имуществото общо.

Също така не трябва да пропускаме да забележим дългото време и многото години, в които тази държавна уредба не би останала неоткрита, ако беше правилна. Почти всичко е вече

открито, но едни неща не са събрани. други не се използват, макар да са известни.

Най-ясно би станало, ако човек би могъл да види едно такова държавно устройство осъществено на дело. Ако не се разделят и отделят хората — било на сиситици, било на фратрии и фили — няма да може да се изгради държава. Следователно няма да има успех никой от предложените от Сократ закони, освен този стражите да не се занимават със земеделие, а това спартанците се опитват да постигнат и сега. Впрочем Сократ не е казал дори това, какво *ще* бъде цялото държавно устройство на тези, които участват в държавата, нито пък е лесно това да се каже. Обаче множеството на останалите граждани образува почти цялото множество в държавата, а за тях не е определено нищо — дали и при земеделците имуществото трябва да е общо или частно на всеки, а също и жените и децата — общи ли трябва да бъдат или не. Ако на всички всичко е общо по един и същи начин, по какво ще се различават земеделците от стражите? И каква сметка имат да търпят властта им? И защо ще търпят властта им, освен ако стражите измислят нещо подобно на критяните — онези са дали на робите същите права в останалите отношения и са ги забранили само посещението на гимназиите¹⁵ и притежаването на оръжие. А ако и при тях *ще* има устройство подобно на това в другите държави¹⁶, *що* за общност *ще* бъде това? Неизбежно в една държава *ще* има две държави, и то враждебни една към друга, защото Сократ описва стражите като гарнизон, а земеделците, занаятчиите и останалите като граждани. Обвинения, процеси и всички други беди, които казва, че са налице в другите държави, ще ги има и при тези хора. Обаче Сократ казва¹⁷, че благодарение на възпитанието няма да се нуждаят от много закони, например за градските и пазарните надзиратели и за други подобни, а пък възпитание предвижда само за стражите. Освен това срещу плащане на данъците той прави земеделците господари на имота им, а вероятно по този начин те ще бъдат много по-опасни и изпълнени със самочувствие от използваните при някои илоти, пенести и роби¹⁸. Но въобще не се определя дали тези нововъведения са еднакво необходими или не, а също и за близкия въпрос какво е държавното устройство на земеделците и възпитанието им и какви са законите им. А това, какви *ще* бъдат те, нито е лесно за определяне, нито е маловажно за

запазването на общността на стражите. Наистина, ако направи само жените общи, а имуществото — частно, кой ще се занимава с домакинството, както мъжете им с работата на полето? А ако имуществото и жените на земеделците са общи¹⁹... Неуместно е и това да се прави сравнение с животните²⁰, при които въобще няма домакинство, и да се твърди, че жените трябва да вършат същото като мъжете. Несигурен е и начинът, по който Сократ предлага да се назначават хората на ръководните длъжности. Той поставя винаги едни и същи да управляват. Това става причина за вълнения дори при хората без чувство за собствено достойнство, камо ли при пламенни и войнствени хора. А ясно е, че Сократ е длъжен да поставя едни и същи да управляват, защото „идващото от бога злато“ не е примесено ту в едни, ту в други души, а винаги в едни и същи. Той казва²¹, че *още* с раждането бог примесва в душите на едни злато, на други — сребро, а на тези, които са определени да бъдат занаятчии и земеделци — мед и желязо.

Освен това, лишавайки стражите от право на участие, казва²², че законодателят трябва да направи щастлива цялата държава. Но тя не може да бъде щастлива изцяло, ако повечето, всички или някои нейни части не са щастливи. Щастието не е съставено от същите части, от които четното число. Четността може да е присъща на цялото, без да е четна никоя от частите, но при щастието това е невъзможно. Ако обаче стражите не са щастливи, кой друг е щастлив? Явно не занаятчиите и множеството занимаващи се с физически труд.

И тъй, държавното устройство, за което Сократ е говорил, има и тези, и други не по-малки недостатъци.

ШЕСТА ГЛАВА

Почти по същия начин стоят нещата и с написаните по-късно „Закони“, затова е добре да разгледаме накратко и описаното там държавно устройство. В „Държавата“ Сократ е определил съвсем малко неща: как трябва да стоят нещата с общността на жените и децата, собствеността и организацията на държавното устройство (цялото население се дели на две части — на земеделци и на стражи, а от стражите отделя третата част — на тези, които взимат решения и управля

ват държавата). Дали обаче земеделците и занаятчиите не участват въобще във властта, или участват в някоя ръководна длъжност и дали те трябва да притежават оръжие и да участват в случай на война заедно с другите, за това Сократ нищо не е казал, а смята, че жените трябва да участват във бойните заедно с другите и да получават същото възпитание както стражите²³. Иначе е изпълнил разказа с несъществени речи и разговори за това, какво трябва да бъде възпитанието на стражите.

Най-голямата част от „Закони“ представлява закони, а за 1265а държавното устройство е казано малко. И макар че иска да го направи да има повече общо с това на съществуващите държави, малко по малко Платон се връща на държавното устройство от „Държавата“. С изключение на общността на жените и имуществото той предписва едно и също и на двата вида държавно устройство — едно и също възпитание, да живееш свободен от необходимите ежедневни дела, по един и същ начин говори за сиспистиите. Само дето в „Закони“ казва, че трябва да има сисписти и на жените²⁴, и гражданите, носещи оръжие, са пет хиляди, а в „Държавата“ — хиляда²⁵.

Наистина всички разсъждения на Сократ притежават изящество, остроумие, оригиналност и склонност към изследване, но в същото време е трудно да се съгласим, че всичко е правилно, понеже и за посоченото в „Закони“ число трябва да се съобразим с това, че на толкова много хора ще им е нужна територията на Вавилония или някоя друга с безкрайна големина, за да могат от нея да се изхранват пет хиляди души, които не работят и покрай тях едно второ, много по-голямо множество от жени и слуги. Наистина всеки трябва да е свободен да изгражда теорията си върху тези предпоставки, които желае, но все пак не и върху невъзможни.

По-нататък се казва, че законодателят трябва да издава законите като се съобразява с две неща — със земята и с хората²⁶. Добре е да се прибави още „да се съобразява и със съседните области“, особено ако държавата трябва да живее политически начин на живот, а не уединено (необходимо е тя да разполага не само с толкова въоръжени сили, колкото са нужни на собствената ѝ територия, а и за областите вън от нея). Ако пък човек не е съгласен с такъв начин на живот — нито за частното лице, нито за държавата като цяло — все пак трябва във

реки това да се внушава страх не само на нахлуващите в стра-ната врагове, но и на тези, които се оттеглят.

Трябва също да се помисли и за размера на собствеността — дали не може да се определи по някакъв друг начин — по-добре и по-ясно. Платон казва²⁷, че собствеността трябва да е с такава големина, че човек да живее умерено, сякаш този израз е равнозначен на „да живее добре“, а да живееш добре е по принцип нещо повече. Съществува още и умерен живот, който е тежък. По-добро е определението „умерено и в същото време както подобава на свободен човек“²⁸ (ако се вземе отделно само едно от двете, първото е свързано с прекомерен труд, второто с излишен разкош), понеже това са единствените добродетели при използването на имуществото — то не може да се използва кротко или мъжествено, а умерено или с благородна щедрост — може, така че по необходимост и отношението към него е умерено щедро.

Нелепо е също това, че Платон иска да изравни имуществото на всички, а не се грижи за броя на гражданите, а позволява неограничено раждане на деца, тъй като то щяло да бъде изравнено до един и същи брой чрез това, че ще има известен брой бездетни, понеже смята, че така става и в съществуващите понастоящем държави²⁹. Но не е задължително в бъдещите и в настоящите държави това да става съвсем еднакво. Днес никой не изпада в нужда поради това, че имотите се разделят на произволно голям брой наследници, а тогава, понеже според Платон имотите трябва да бъдат неделими, братята на първородния син неизбежно няма да имат нищо, били те по-малко или повече. Човек би сметнал, че трябва да се ограничи по-скоро раждането на деца, отколкото размерът на имота, така че да не се раждат повече от определен брой деца. Този брой да се определя, като се взема под внимание възможността да се случи да умрат някои от новородените, както и това, че други пък ще бъдат бездетни. А това да се позволи неограниченото раждане на деца както в повечето държави, неизбежно ще стане причина за обедняването на гражданите, а бедността предизвиква бунтове и злодеяния.

И наистина Фидон от Коринт, един от най-старите законодатели³⁰, смятал, че трябва броят на стопанствата да остава равен, както и броят на гражданите, дори ако отначало всички са имали неравни по големина парцели. А във въпроси-

те „Закони“ е обратното. Но за това, как смятаме, че би било по-добре, ще кажем по-нататък³¹. В „Закони“ липсва въпросът за това, как *ще* се отличават управляващите от управляваните. Платон казва³², че както при тъкането вътъкът е от вълна, различна от тази на основата, така трябва да се отнасят и упражняващите към управляваните.

По-нататък, след като Платон допуска³³ цялото имущество да се увеличава до петорен размер, защо да не бъде така донякъде и при земята? Трябва да се изследва и разделянето на участъците за строеж — да не би да вреди никак на стопанството (той определя³⁴ на всеки два отделни участъка, а да живееш в две къщи е нещо трудно).

Цялото държавно устройство се стреми да не бъде нито демокрация, нито олигархия, а по средата между тях, което се нарича полития³⁵, защото се състои от годните да носят оръжие граждани. Следователно, ако Платон конструира тази уредба като най-общополезна за държавите от всички останали, може би има право; не е прав обаче, ако я предлага като най-добрата след описаната в „Държавата“. Може би човек би похвалил повече държавното устройство на спартанците или някое друго, което е по-аристократично. И наистина някои твърдят, че най-доброто държавно устройство е смес от всички устройства и затова хвалят това на спартанците. (Едни казват, че то е съставено от олигархия, монархия и демокрация, като наричат царската власт монархия, властта на геронтите — олигархия, а демокрация имало поради властта на ефорите, понеже те произлизат от народа. Други смятат, че ефоратът е един вид тирания, а демокрация има поради общите обеди и другите особености на ежедневния живот.) В „Закони“ обаче е казано³⁶, че най-доброто държавно устройство трябва да се състои от демокрация и тирания, които човек или изобщо не би сметнал за държавни устройства, или би ги сметнал за най-лошите от всички. Следователно правилно смятат тези, които смесват повече устройства, защото по-добро е това устройство, което е смесено от повече други.

Освен това държавното устройство на Платон явно съвсем не притежава черти на монархия, а само на олигархия и демокрация и повече клони към олигархия. Това става ясно от начина на назначаване на управляващите. Това, че се избират по жребий измежду избрани предварително хора³⁷, е общо за две-

те устройства, но това, че за по-богатите е задължително да участват в народното събрание, да избират длъжностните лица и да се занимават с разни други държавни дела, а останалите са свободни от тези задължения³⁸, това е черта на олигархическото устройство, а също и стремежът държавните длъжности да се заемат повече от богатите, а най-висшите длъжности — от тези с най-висок имуществен ценз Олигархически прави и избора на съвета³⁰. Всички са длъжни да участват в изборите, но избират хора само от първото имуществено съсловие, след това пак всички участват в избора на хора от второто съсловие и след това от третото, обаче тук не са длъжни да участват в избора всички представители на третото и четвъртото съсловие, а при избора на членове на съвета от средата на четвъртото съсловие само първото и второто са длъжни да участват в избора. След това, казва той, от тези предварително избрани хора трябва да се назначат равен брой членове на съвета от всяко съсловие. Следователно избирателите ще бъдат повече от хората с най-висок имуществен ценз и от благородните, понеже някои хора от народа няма да участват в изборите поради това, че не са задължени. Следователно оттук става ясно, че едно такова устройство не може да се съставя от демокрация и монархия; ще стане ясно и от това, което ще кажем по-нататък, когато изследването стигне до този тип държавно устройство.

Също така за избора на длъжностните лица е опасно те да се избират от предварително избрани хора. Ако някои, дори да са малко на брой, поускат да се поддържат помежду си, длъжностните лица ще бъдат избирани винаги по тяхната боля. И *тъй*, по този начин стоят нещата с държавното устройство в „Закони“.

СЕДМА ГЛАВА

Има и някои други проекти за държавни устройства — едни от частни лица, други от философи и политици, но всички те са по-близо до вече учредените устройства, по които се управляват хората в днешно време, от двата проекта на Платон. Никой друг не е предложил общността на децата и жените, нито сиситиите на жените, а изхождат повече от нуждите на живота. Някои смятат, че най-важното е да се уреди правилно

въпросът за собствеността. Те казват, че всички бунтове се вдигат заради него. За това Фалей от Халкедон⁴⁰ е първият, който предлага да се въведе следното — собствеността на гражданите трябвало да бъде равна. Той смята, че това не е трудно да се направи още с основаването на градовете. При вече основаните било по-мъчно, но все пак имуществата щели да се изравнят най-бързо, ако богатите дават зестра, а не получават, а бедните не дават, а получават. Платон пък, както казахме и по-горе, смята в „Законои“, че трябва да се позволи донякъде нарастването на собствеността, но че никой от гражданите не трябва да има възможност да придобива собственост повече от пет пъти по-голяма от минималната.

Законодателите не трябва да пропускат също и това, което сега пропускат, а именно, че щом определят размера на собствеността, трябва да определят и броя на децата. В случай че броят на децата надвишава размера на имуществото, законът неизбежно се отменя, а и без връзка с отмяната му е лошо от малцина богати да станат множество бедни, защото е трудно такива хора да не се стремят към промени.

Също и някои от старите законодатели явно са разбрали, че имущественото равенство има определено влияние върху политическата общност. Солон например е издал закон (а и при други го има), който забранява да придобиваш толкова земя, колкото пожелаеш. Законите забраняват също и да продаваш имота си. Например у локрийците⁴¹ има загон да не се продава, освен ако можеш да докажеш, че се е случила явна беда. Освен това съществува закон, който нарежда да се запазват старите земеделски участъци (отмяната на 1110311 закон на Левкада⁴-направи държавното и устройство твърде демократическо — вече не можеше да се достига до ръководните длъжности само от определените преди имуществени съсловия).

Възможно е обаче да е налице имуществено равенство, но имуществото да е или твърде голямо, така че да се живее в раз~ кош, или твърде малко, така че да се живее оскъдно. Ясно е зна-чи, че не е достатъчно законодателят да направи имуществата равни, а трябва да се стреми към някакво средно положение. Безполезно би било също да се определи за всички едно умерено имущество. Трябва да се стремим да направим равни желанията на хората, а не имуществата, а това не е възможно, ако гражданите не са достатъчно възпитани от законите.

Може би Фалей би казал, че това има предвид и самият той. Той смята, че в държавата трябва да има равенство в тези две неща — в имуществото и във възпитанието. Но трябва да се каже какво ще бъде това възпитание — няма никаква полза само от това да бъде едно и също за всички, защото то може да е едно и също, но да бъде такова, че да поражда у хората стремеж да спечелят повече пари, почести или и двете. Освен това хората вдигат бунтове не само поради имуществено неравенство, но и поради неравенство в получаването на почести, само че в двата случая — противоположно: тълпата се бунтува заради имущественото неравенство, а образованите — заради почестите, в случай че са равни. Оттук идват думите „с почит еднаква се славят страхливият мъж и героят“⁴³. Хората вършат несправедливости не само заради жизнено необходимите неща (за чийто лек Фалей смята имущественото равенство, така че да не крадат от студ и глад), а и за да удовлетворят желанията си. Ако имат желания, които надхвърлят жизнено необходимото, то те ще вършат несправедливости, за да ги удовлетворяват, а и не само за това, но и за да се радват на насладите без мъка.

Какъв следователно е лекът за тези три причини да се вършат несправедливости? За едни — неголяма собственост и работа, за други — умереност. На трето място, ако някои биха желали да открият радост в самите себе си, не биха могли да търсят лек другаде освен във философията — останалите на-слади са невъзможни без други хора.

Хората вършат тъкмо най-големите неправди заради излишъците, а не заради жизнено необходимото (например стават тирани не за да не мръзнат; затова и почестите са по-големи не когато убиеш крадец, а тиранин). Така че фалеевият тип държавно устройство е в помощ само срещу дребните несправедливости. Освен това Фалей се стреми да учреди много неща, благодарение на които гражданите *ще* живеят при едно държавно устройство, добре уредено по отношение на вътрешните работи, но то трябва да е добре уредено и спрямо съседните и всички чужди държави. Следователно необходимо е държавното устройство да е уредено и по отношение на военната сила, за която Фалей не е казал нищо, а също и за имуществото. То трябва да е налице не само в достатъчна степен за нуждите на държавата, но и за случай на външна опасност. Затова нито трябва да е толкова голямо, че съседите и по-силните да го пожелаят, а владеещите го да не могат да отблъснат нападателите, нито толкова малко, че да не могат да издържат война дори с равни по брой и качества врагове. Фалей не е определил никакъв размер, а не трябва да остане неясно кой е полезният размер на имуществото.

Може би най-добрата граница на имуществото е тази, която прави

неизгодно за по-силния да воюва заради излишъка, а така, сякаш нападнатите нямат въпросното имущество. Например когато Автофрадат⁴⁴ възнамерявал да обсади Атарней, Евбул му препоръчал да прецени за колко време *ще* завземе крепостта и да пресметне разходите си за това време, понеже Евбул бил съгласен и за по-малко пари да цзостави Атарней. Като казал това, накарал Автофрадат да се замисли и да преустанови обсадата.

Следователно имущественото равенство на гражданите е от полза за това да не се бунтуват едни срещу други. обаче голяма полза от него, така да се каже, няма — и образованите биха негодували, че заслужават повече от това да бъдат равни с останалите и явно затова често се бунтуват и нападат. Освен това човешката низост е ненаситна — отначало стигат само два обола⁴⁵, а когато това е вече обичайно, хората искат все повече, докато стигнат до безкрайност. Безкрайна е природата на желанието и масата живее, за да го удовлетворява.

Принципът на подобни закони е не толкова в изравняването на имуществото, колкото в грижата добрите по природа да станат такива, че да не искат да забогатяват повече, а лошите да не могат. А това става, в случай че те са подчинени, но без да *им*. се нанасят несправедливости.

Фалей не е определил добре и имущественото равенство. Той изравнява само поземлената собственост, а съществува богатство на роби, стада и пари, както и голямо изобилие от така нареченото движимо имущество. Или трябва да се търси равенство във всички тях, или някакво подходящо ограничение, или да се установи всичко.

От законодателството на Фалей става ясно, че той урежда една малка държава, щом всички занаятчии ще бъдат държавни роби и няма да представляват население на държавата. Но ако трябва да има държавни роби, то трябва тези, които

извършват обществените работи, да са такива (както в Епидамн и както опитвал да направи някога Диофант в Атина⁴⁶). Приблизително това е, по което човек би могъл да прецени дали в проекта си за държавно устройство Фалей е бил прав или не.

ОСМА ГЛАВА

Синът на Еврифронт Хиподам от Милет⁴⁷ (който измислил разделението при проектирането на градовете и прокарал улици в Пирея и който поради честолюбието си излизал и в начина си на живот извън обичайните рамки, така че някои смятали, че прекалява с голямата си коса и скъпите си украшения, а освен това носел проста, но топла дреха не само през зимата, но и лятно време и имал претенции да е познавач на цялата природа) първи опитал да каже нещо за най-доброто държавно устройство, без да е държавник. Той създал проекта на една държава с население от десет хиляди души, разделени на три части — една част занаятчии, една част земеделци и една трета част воители и разполагащи с оръжие. Също и земята разделил на три части — свещена, обществена и частна. Свещена е земята, от чиито приходи ще се извършват обичайните обреди на боговете; обществена — тази, от която ще преживяват воителите; а частна — земята на земеделците. Смятал, че са само три и видовете закони, защото три били на брой и причините за процесите — обида, нанесена щета, убийство. Предложил и един върховен съд, към който трябва да се отнасят всички дела, които някоя от страните смята за неправилно решени. Този съд искал да състави от известен брой избрани старци. Смятал, че присъдите в съда не трябва да се определят с гласуване, а всеки да разполага с плочка, на която да записва присъдата, ако смята подсъдимия за безусловно виновен, да я оставя празна, ако безусловно го оправдава, а ако е отчасти за, отчасти против присъдата, да определи точно мнението си. Не смятал, че сегашното законодателство е правилно, защото съдиите неизбежно нарушават по един или друг начин клетвата си.

Освен това Хиподам предлагал закон за това да получат пола гощата им се почит тези, които са измислили нещо полезно за държавата, и закон да се отглеждат на държавни разноски

децата на загиналите във война, понеже това още не било въведено от други, а сега този закон съществува и в Атина, и в други държави. Всички длъжностни лица трябвало да бъдат избирани от народа, а като народ определил онези три части на държавата. Избраните трябвало да се грижат за обществените дела, за чужденците и сираците. Това са най-добрите и достойни за споменаване черти на Хиподамовия проект.

Преди всичко човек би се затруднил при разделянето на гражданското население. Всички участват в управлението на държавата — и занаятчиите, и земеделците, и воините, но земеделците не разполагат с оръжие, а занаятчиите — нито със земя, нито с оръжие, така че се превръщат почти в роби на тези, които имат оръжие. Следователно е невъзможно всички да заемат почетните длъжности (нали е необходимо стратезите, надзорителите на гражданите и, така да се каже, най-важните длъжностни лица да се назначават измежду тези, които разполагат с оръжие). А щом не участват в управлението на държавата, как ще са добре настроени към държавния строй? Тогава е необходимо също воините да бъдат по-силни от другите две съсловия, а това не е лесно, ако не са многобройни. А ако *ще* са многобройни и по-силни, защо трябва и останалите да участват в управлението на държавата и да имат право на глас при назначаването на длъжностните лица? Освен това с какво са полезни за държавата земеделците? Необходимо е да има занаятчийи, всяка държава се нуждае от тях, и те могат както в другите държави да живеят от занаята си. Земеделците щяха да бъдат съвсем логично една част от държавата, ако осигуряваха прехраната на воините, а тук имат собствена земя и я обработват за себе си. Освен това, ако воините сами обработват държавната земя, от която щели да получават прехраната си, не ще се различават от земеделците, а законодателят иска това да са отделни съсловия. Ако пък за прехраната на воините не се грижат нито самите те, нито земеделците, които обработват собствената си земя, а други, то това *ще* бъде някаква четвърта част от населението в държавата, която не участва в нищо, а е чужда на политическия живот. Но ако човек определи едни и същи хора да обработват и собствената си, и обществената земя, то големият добив *ще* прави невъзможно това всеки да обработва два имота наведнъж, а и защо да не изкарват и прехраната за себе си, и да я набавят за воините направо от една и съща земя и от едни и *същи* парцели. Всичко това е много объркано. Не е правилен и законът за правораздаването — изискването съдията да отсъжда като прави уговорки в присъдата, макар че обвинението е написано без уговорки, и така да се превръща от съдия в помирител. В арбитражния съд това е възможно дори при няколко съдии, защото те се съвещават по-между си за присъдата, а в съдилищата — не. Напротив,

обратно на Хиподам, повечето от законодателите се грижат съдиите да не се съвещават помежду си. Освен това, как няма да е объркана присъдата, ако съдията реши, че обвиняемият дължи обезщетение, но не толкова, колкото изисква ищецът? Ищецът може да иска двадесет мини⁴⁸, съдията отсъжда да получи десет (или съдията отсъжда повече, а ищецът иска по-малко), друг съдия отсъжда да се платят пет мини, трети — четири (ясно е, че *ще* разделят сумата по този начин), едни съдии ще му присъдят цялото обезщетение, други — нищо. Как ще се преценят тогава гласовете? Освен това никой не принуждава съдията да наруши клетвата си, ако без уговорки, но справедливо отхвърли или потвърди иска, щом обвинението е написано без уговорки, защото, отхвърляйки го, не отсъжда, че ответникът не дължи нищо, а че не дължи двадесет мини. ОНЗИ обаче, който отсъжда да се плати обезщетението, въпреки че не смята, че ответникът дължи обезщетение от двадесет мини, той вече престъпва клетвата си. Колкото до предложения закон да има определени почести за тези, които са измислили нещо полезно за държавата, той не е безопасен, а само изглежда благовиден, защото крие опасност от лъжливи доноси и евентуално от промени на държавното устройство. Това се докосва до един друг проблем и до едно друго изследване: някои се затрудняват да отговорят дали промяната на традиционните закони е вредна или полезна за държавата, ако един нов закон е по-добър. Не е лесно веднага да се съгласиш с предлагания нов закон, ако промяната не носи полза. Но е възможно някои да предлагат отменяне на съществуващите закони и държавно устройство в името на общото благо.

След като вече сме споменали този проблем, добре е да го обсъдим малко повече. Той, както казахме, поражда колебание и бихме могли да решим, че е по-добре законите да се променят. В другите области на знанието например това се е оказало по

лезно, както промяната на традиционните възгледи в медицината и гимнастиката и във всички науки и умения, така че щом трябва да смятаме и политиката за едно от тях, явно неизбежно и при нея нещата ще стоят по същия начин. Човек би казал, че самите факти дават доказателство за това. Старите закони са твърде прости и варварски. Гърците ходели постоянно въоръжени и купували жените си едни от други. И където има още останали от древните закони, те са съвсем наивни. Например в Куме има закон за убийството — ако обвиняващият представи известен брой свидетели на убийството измежду собствените си роднини, то обвиняемият се смята за уличен в убийство. Изобщо всички желаят не традиционното, а доброто. Вероятно първите хора, били те родени от земята или спасени от някакво бедствие, са приличали на днешните обикновени и глупави хора, както се и разказва за родените от Земята, така че е глупаво да упорстваме в прилагането на техните принципи. Освен това и писаните закони не е по-добре да се оставят неизменни. Както при другите науки, така и в политическото устройство не може всичко да се запише в детайли. Неизбежно се записват някои общи положения, а действията на хората се отнасят до конкретните случаи. Ясно е следователно, че някои закони понякога трябва да бъдат променяни. Ако гледаме от друга гледна точка обаче, бихме могли да решим, че е нужна голяма предпазливост. В случай че подобрението е малко, а това да приучиш хората прибързано да отменят законите — лошо, то ясно е, че трябва да се оставят някои грешки на законодателите и на длъжностните лица. Ако човек свикне да не се подчинява на управляващите, от промяната няма да има толкова полза, колкото *ще* се навреди. Подвеждаш е и примерът с науките. Не е едно и също да променяш наука и закон. Законът няма никаква сила да принуждава към подчинение, освен с помощта на навика, а той се изработва само в продължение на много време, така че лекомислената смяна на съществуващите закони с нови означава да се отслаби силата на закона. Освен това, дори да трябва да се променят законите, дали всички и при всяко държавно устройство или не? И дали обикновеният човек да има право да ги променя или само някои хора? Между едното и другото има голяма разлика. Затова да оставим засега това изследване — то подхожда за друг случай.

ДЕВЕТА ГЛАВА

При спартанското и критското държавно устройство, а общо взето и при всички останали, има две страни: първо, дали са уредени добре или зле в сравнение с идеалното държавно устройство, и, второ, дали са в противоречие с принципа и типа на държавния модел, който са си поставили за цел.

Общопризнато е, че една държава с претенции за добро устройство трябва да осигурява на хората време, свободно от грижи за насъщното. Не е лесно обаче да се установи как да го осигурява. Класата на пенестите в Тесалия често е въставала срещу тесалийците, а също и илотите срещу спартанците. Те сякаш постоянно чакат някоя тяхна несполука. Колкото до критяните, при тях не се е случвало никога нищо такова. Причината е може би в това, че дори когато съседните държави воюват помежду си, никоя от тях не е в съюз с въстаналите периеки⁴⁹ на противника — това е вредно и за тях, понеже и те имат периеки, докато на спартанците всички съседи са им врагове — анголци, месеници и аркадци. И наистина, също и при тесалийците пенестите отначало се отцепили, докато те още воювали със съседите си — ахейци, переби и магнзийци. Изглежда, дори да няма никакъв друг проблем, остава труден проблемът за управляването им — как трябва да се държат с тях. Ако бъдат отпуснати, се одързостяват и искат равноправие с господарите си, ако водят тежък живот, кроят заговори срещу тях и ги мразят. Явно тези, на които им се случва така с илотите, не са открили най-добрия начин да се отнасят с тях. Освен това разпуснатостта на жените е вредна и за целта на държавното устройство, и за благоденствието на държавата. Ясно е, че както мъжът и жената са части на семейството, така и за държавата трябва да се смята, че е разделена приблизително на две — на групите на мъжете и жените, така че в държавите, в които положението на жените е зле уредено, трябва да се смята, че половината от населението живее в беззаконие, както е станало в Спарта. Въпреки че законодателят е желал цялата държава да живее във въздържание, явно се е погрижил за това само по отношение на мъжете, а при жените го е пренебрегнал — те живеят, отдавайки се на всякакви своеволия и разкош. Така че в една такава държава неизбежно ще бъде

ценено богатството, особено пък ако се управляват от жени, както много войнствени и войнолюбиви племена с изключение на келтите и някои други племена, където мъжете явно са отдали предпочитание на съжителството с мъже. Изглежда този, който е създал митовете, е свързал не без основание Арес и Афродита — изглежда всички такива племена са силно обхванати от желание за любовно общуване било с мъже, било с жени. Ето защо това било налице при спартанците и по време на тяхната хегемония много неща били в ръцете на жените им. И наистина каква разлика има дали жените управляват, или управляващите се командват от жените си? В резултат се получава едно и също. А понеже от смелостта в делничния живот няма никаква полза, а ако има, то е във време на война, жените на спартанците и в това отношение били много вредни. Това се прояви при нахлуването на тиванците — те не допринесоха никаква полза, както е в другите държави, а създадоха повече смут от враговете.

Изглежда отначало разпуснатостта на жените при спартанците се е получила с основание. Поради военните походи спартанците били дълго време извън родината, докато воювали срещу аргосците и след това срещу аркадците и месенците. Като се освободили от войните, мъжете се оказали предварително подготвени за работата на законодателя поради войнишкия живот, който е свързан с много страни на добродетелта; казват, че Ликург се опитал да подчини и жените на законите, но понеже те се противели, се отказал. Това са причините за станалото, а следователно и за този недостатък. Но ние не изследваме това, към кого

трябва да проявим снизхождение и към кого — не, а това, кое е правилно и кое — не. Изглежда, недоброто положение на жените не само внася непристойност в държавата им като такава, както беше казано и преди, но и донякъде способства за развитието на алчността. След казаното до сега човек би могъл да упрекне спартанците и за имущественото неравенство. На едни от тях се е удало да спечелят твърде голямо състояние, на други — съвсем малко. Затова земята е попаднала в ръцете на малцина. Това е лошо уредено и в законите. Законодателят е обявил с право купуването или про-даването на падналата се по наследство земя за неправилно, но е дал право на гражданите да я подаряват и завещават на когото пожелаят, макар че така ще се получи също както при продажбата. А и почти две пети от цялата земя принадлежи на жените, понеже има много дъщери наследници⁵⁰ и поради това, че се дават големи зестри, макар че щеше да е по-добре да се постанови да не дават зестра, или да дават малка или умерена. А сега бащата има право да даде дъщерята наследница на когото пожелает, а ако умре, без да е оставил завещание, то този, когото е оставил да се разпорежи с имота му, я дава на когото пожелает. Затова, въпреки че земята беше в състояние да изхрани хиляда и петстотин конника и тридесет хиляди хоплита, те не бяха и хиляда на брой.

И от случилото се стана ясно, че положението с държавното им устройство е лошо. Държавата не можа да издържи дори един-единствен удар, а загина поради малобройността на населението⁵¹. Казват, че при предишните царе спартанците давали гражданство на чужденци, така че тогава не възниквал недостиг на население, макар че воювали дълго време, и се разказва, че спартанците наброявали някога десет хиляди души. Впрочем независимо дали това е истина или не, по-добре е

държавата да се напълни с мъже чрез равномерно разпределение на собствеността. Но на това подобрение пречи и законът за раждането на деца. В желанието си да има колкото може повече спартанци законодателят подтиква гражданите да раждат възможно най-много деца — при тях има закон този, който е родил трима сина, да се освобождава от военна служба, а този, който има четири, да бъде освободен и от всички данъци. Въпреки това е ясно, че макар и да се раждат много деца, щом земята е разделена така, неизбежно има много бедни.

Но и с ефората нещата стоят лошо. Тази длъжност при тях има самостоятелна власт в най-важните случаи, но се назначават хора от целия народ, така че често попадат на власт твърде бедни хора, които поради затрудненията си са продажни. Това се наблюдавало и преди, а и сега в андорския процес — някои от ефорите, подкупени с пари, погубиха цялата държава, доколкото зависеше от тях. И понеже властта им е твърде голяма и равна на тиранската, дори царете бяха принудени да им угодничат демагогствайки, така че и това навреди на държавата — от аристокрация тя се превърна в демокрация. Наистина този орган е опора на държавния строй. Народът стои спокоен, понеже взима участие в най-висшата власт, така че дали е станало поради далновидността на законодателя или по случайност, но тази длъжност е полезна за положението — ако държаното устройство иска да оцелее, трябва всички части на държавата сами да желаят то да е налице и сега, и в бъдеще. Царете желаят това поради почестите си, аристократите заради герузията — длъжността в нея е награда за добродетелта, а народът — заради^и ефората, защото членовете му се назначават от числото на всички. Но трябваше в избора им да участват всички, а не да се избират по сегашния

начин, който е твърде детински. Освен това те имат власт да взимат най-важните решения, макар че са случайни хора, затова щеше да е по-добре да не съдят според собствената си преценка, а по писани закони. Също и начинът на живот на ефорите не съответства на целта на държавата. Той е твърде свободен, а спрямо другите ефорите са по-скоро прекалено строги, така че те не могат да издържат, а тайно заобикалят закона и се отдават на плътски наслади.

Не им е добро положението и с властта на герузията. Ако членовете ѝ са достойни и достатъчно възпитани в добродетел, може би човек би казал, че герузията е полезна за държавата, въпреки че е спорно това, че геронтите имат пожизнено властта да взимат важни решения — нали и разумът остарява като тялото. Но ако са възпитани по такъв начин, че самият законодател им няма доверие, понеже не са добродетелни, то герузията не е безопасна.

А и членовете на този орган явно приемат подаръци и ре-шават много от обществените дела в угода на някого. Затова би било по-добре да не са защитени от това да им се търси отговорност, а те са. Би могло да ни се стори правилно ефорите да търсят отговорност от всички други ръководни органи, но това пък е твърде голямо пълномощие за ефората, затова смятаме, че не по този начин трябва да дават отчет ръководните лица.

Също и изборът на геронтите, който провеждат, е детински. Не е правилно и това, че този, който трябва да бъде утвърден на тази длъжност, сам моли за това. Достойният за длъжността трябва да я заема независимо дали иска или не. А сега законодателят явно прави както и в останалата част на държавното устройство — прави гражданите

честолюбиви и използва честолюбието им при избора на геронтите. Никой не би поискал да управлява, ако не беше честолюбив. Обаче повечето съзнателни престъпления между хората стават, общо взето, поради честолюбие и сребролюбие.

Колкото до царската власт, нека оставим за друг път въпроса дали тя е по-добра за държавите или не. Но без съмнение по-добре щеше да е царете да се определят не като сега, а всеки според начина си на живот. Ясно е, че самият законодател не мисли, че може да ги направи благородни, защото им няма доверие като на недостатъчно почтени хора. Затова при пратеничество винаги са пращали заедно с тях враговете им и са смятали, че за града е спасение, ако царете си съперничат помежду си.

И този, който пръв е уредил законите за общите обеда, така наречените фидитии, не го е направил добре. По-скоро е трябвало разходите да се правят от обществените средства, както е на остров Крит. А при спартанците всеки трябва да внася дял, въпреки че някои са твърде бедни и не могат да заплащат този разход, така че става обратното на намерението на законодателя. Той иска уредбата на общите обеда да е демократична, а при такива закони тя съвсем не е демократична. За твърде бедните не е лесно да участват в тях, а при спартанците традиционно правило за гражданското право е, че който не може да внася тази вноска, го губи.

И други са упреквали закона за началника на флотата, и то с право, защото става причина за вълнения. Наред с царете, които са пълководци за вечни времена, длъжността на началника на флотата съществува почти като втора царска власт.

Човек би могъл да упрекне и ръководния принцип на законодателя, както

Платон в „Закони“⁵². Цялата организация на спартанските закони е насочена към развитие на една-единствена част от добродетелта — воинската, защото тя помага да побеждаваш. Затова те оцеляха, докато се сражаваха, но започнаха да упадат, когато вече бяха хегемони, понеже не се спираха да починат и не се бяха упражнявали в никакво по-висше занимание освен във военното дело.

Не по-малка грешка е и следното. Те смятат, че оспорваните блага се получават повече чрез добродетел, отколкото чрез порочност, и това е вярно; не е правилно обаче това, че ги смятат за по-важни от добродетелта.

Лошо стоят нещата при спартанците и с обществените средства. В държавната хазна няма нишо, дори ако са принудени да водят големи войни, а приходите са малко. Понеже пове-чето земя е на спартанците, те не си контролират взаимно внесените данъци. Законодателят постига обратното на това, което е полезно. Държавата е оставил без средства, а частните лица е направил сребролюбиви.

Толкова за спартанското държавно устройство. Това е, в което човек би могъл най-много да го упрекне.

ДЕСЕТА ГЛАВА

Критската държавна уредба е твърде близо до тази на спартанците. Някои нейни черти са не по-лоши, но повечето са съвсем неогладени. Изглежда, а се и говори, че спартанското държавно устройство подражава в много отношения на

критското, а повечето стари уредби съвсем не са така детайлно изпитани както новите. Казват, че когато Ликург се отказал от опекунството над царя Харил и се отправил на пътешествие, прекарал повечето време на остров Крит поради родството на двата народа — жителите на Ликт били спартански колонисти, но като дошли да основат колония, възприели законодателството, което използвали тогавашните обитатели на тези места. Затова периеките използват тези закони по същия начин, понеже Минос бил уредил първи това законодателство. Островът изглежда създаден за господство над Гърция и е разположен чудесно — той затваря цялото море, а почти всички гръцки държави са разположени около морето. От едната страна се намира недалеч от Пелопонес, а от другата — от Азия, от местността Триопий и Родос. Затова именно Минос спечелил властта над морето, а от островите едни подчинил, други населил. Накрая нападнал Сицилия и завършил живота си там при Камик.

Критското държавно устройство е аналогично на спартанското. Земята на спартанците обработват илотите, на критяните — периеките. И при едните, и при другите има общи обеда и в старо време спартанците ги наричали не фидитии, а андрии като критяните, откъдето става ясно, че са дошли оттам. Аналогично е и държавното устройство. Ефорите имат същата власт като на Крит така наречените косми, само че ефорите са пет на брой, а космите — десет. Геронтите съот-ветствуват на старците, които критяните наричат съвет. По-рано на Крит имало и царска власт, след това я отменили и сега във време на война командват космите. В

народното събрание участват всички, но то няма други пълномощия, освен да утвърждава чрез гласуване решенията на геронтите и космите.

Положението с общите обеда е по-добре при критяните, отколкото при спартанците. В Спарта всеки внася определеното на глава, иначе законът го лишава от граждански права, както казахме по-горе, а на Крит сиситиите имат по-демократичен характер. От цялата получена реколта, от държавните стада и от данъците, които периеките внасят, се определя една част за боговете и за обществените разходи, а друга част за сиситиите, така че всички — жени, деца и мъже — се хранят на обществени разноски.

Законодателят е измислил много мерки, за да постигне умереност в яденето като нещо полезно; а също и за отделянето на жените — за да не раждат много — е създал съжителството с мъже. Ще имаме друг случай да разгледаме дали то е нещо лошо или не.

Ясно е, че свързаното със сиситиите е уредено при критяните по-добре, отколкото при спартанците. Но нещата с космите стоят още по-лошо, отколкото с ефорите. Лошото в длъжността на ефорите е налице и при космите — заемат я случайни хора. А полезното за държавното устройство, което е налице там, тук го няма. В Спарта народът желае запазването на държавното устройство, понеже ефорите се избират измежду всички, и така той има достъп до най-висшата власт. На Крит космите не се избират измежду всички, а само от определени родове, а геронтите — от тези, които са били косми. За тях човек би могъл да каже същото, както за спартанските геронти — това, че не отговарят пред никого и че са несменяеми, е по-голяма привилегия, отколкото им се полага, а това, че не управляват според писани закони, а по собствена

преценка, е опасно. фактът, че народът е спокоен, въпреки че не участват в управлението, не доказва, че такъв ред е правилен. При космите няма подкупи както при ефорите, само защото живеят на един остров далече от тези, които биха ги подкупили. Средството, което използват, за да поправят тази слабост, е неподходящо и не е политическо, а деспотично. Често някои — от колегията на космите или частни лица, се обединяват и ги изгонват. Освен това космите имат право да се откажат от длъжността си посред мандата. По-добре е всичко това да става въз основа на закон, а не по волята на хората, защото това правило не е безопасно. Най-лошото е възможността от безредие, което създават често влиятелните хора, в случай че не желаят да отговарят пред съда. Оттук е ясно, че строят им. има черти на политическо устройство, но не е такова, а по-скоро династическа власт. Имат и навика с част от народа и с приятелите си да създават анархия, да се борят и бият помежду си. Но по какво се отличава това положение от това тази държава за известно време да не съществува вече и политическата общност да се е разпаднала? Една държава в такова състояние е в опасност, понеже би могъл да я нападне всеки, който пожелае. Но, както казахме, тя се спасява поради разположението си. Отдалечеността ѝ довежда до това, което в Спарта постигат с прогонването на чужденците. Затова и периеките остават верни на критяните, а илотите често се отцепват. Критяните нямат и владения извън острова, но наскоро една наемническа война премина на него и направи ясна слабостта на тамошните закони. Толкова *ще* кажем за критското държавно устройство.

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

Изглежда и картагенците имат добро държавно устройство, с което далеч превъзхождат останалите, а в някои негови черти напомнят преди всичко спартанците. Тези три държавни устройства — критското, спартанското и на картагенците, са донякъде близки едно до друго и се различават много от останалите. И наистина много страни на уредбата им са правилни. Доказателство за правилността на държавната им уредба е фактът, че народът живее охотно при такива закони и че нито са ставали достойни за споменаване вълнения, нито е възниквала тирания.

Съвсем подобно на спартанското държавно устройство е следното: сиситиите на политическите сдружения съответстват на фидитиите, длъжността на сто и четирите — на ефорите (само че е по-добре уредена — ефорите ги избират от средата на простолюдието, а сто и четирите — според благородния произход), царете и герузията пък съответстват на спартанските царе и геронти. По-правилно е и това, че царете не са нито от един и същи род, нито от кои да е, а ако някой род превъзхожда останалите, избират се по-скоро от него, отколкото по възраст. Царете разполагат с голяма власт и ако са некадърни нанасят голяма вреда и вече я нанесоха на спартанската държава.

Повечето от нещата, които бихме порицали поради отклонения от идеалното държавно устройство, са общи за всичките три споменати държави. А що се отнася до принципа на аристократическата власт и на политията, то Картаген клони отчасти към демокрация, отчасти към

олигархия⁵³. Царете и геронтите имат власт да внасят едни и да не внасят други дела за обсъждане в народното събрание, ако всички те са на едно мнение, а ако не са, народът има право да ги внесе за разглеждане. Относно това, което царете са внесли в народното събрание, на народа е не само позволено да го изслуша, а има и право да решава и всеки желаещ може да говори против внесените предложения, което не е така в другите държави.

Колкото до това, че пентархиите, които имат власт над много и важни неща, се избират от самите себе си и че те избират най-важната длъжност — съвета на стоте, а освен това, че изпълняват длъжността си по-дълго от останалите (пентархиите държат властта и когато вече предават длъжността, и когато се канят да я заемат), всичко това има олигархически характер; а това, че не получават заплата и не се избират чрез жребий, трябва да се смята за аристократическа черта. Аристократично е всичко друго от подобен характер, както и това, че всички съдебни дела се разглеждат от върховната власт, а не едни от едно учреждение, други от друго, както в Спарта. Но в най-голяма степен държавното устройство на картагенците се изражда от аристокрация в олигархия съгласно едно мнение, което споделя и множеството. Смята се, че трябва да избират длъжностните лица не само според благородството на произхода, а и според богатството, защото било невъзможно този, който няма средства, да управлява добре и да разполага с нужното свободно време. Следователно, ако изборът според богатството е олигархически, а според добродетелта — аристократически, то това би било някакъв трети вид държавно устройство и именно според него е уредена държавата на картагенците. Те избират длъжностните лица, и то

преди всичко най-важните — царе и стратези — съобразно с тези два критерия. Това отклонение от аристократическия строй обаче трябва да се смята за грешка на законодателя. Още отначало той трябва да се погрижи за едно от най-необходимите неща — най-добрите да могат да разполагат със свободно време и да не вършат никакви безобразия не само като длъжностни лица, но и като частни. Ако трябва заради свободното време да се съобразяваме с богатството, то лошо е, че най-важните длъжности — тези на царете и стратезите, са продажни. Такъв закон прави богатството по-важно от добродетелта и цялата държава алчна. Каквото управляващият приеме за достойно за уважение, неизбежно това *ще* следва и мнението на останалите граждани. Където обаче не се почита най-високо добродетелта, това държавно устройство не може сигурно да се управлява аристократически. Тези, които купуват длъжността, закономерно *ще* свикнат да извличат печалба от нея, щом управляват с цената на направените разходи. Би било странно този, който е беден и порядъчен, да иска да извлече печалба, а лошият да не иска, след като се е охарчил. Затова трябва да управляват тези, които умеят да управляват най-добре. По-добре е, дори законодателят да не се е погрижил за благополучието на порядъчните хора, поне на длъжностните лица да осигури свободно време.

Би могло да се смята за лошо и това, че един и същ човек за-ема повече от една длъжност, което именно е на почит сред картагенците. Един човек извършва най-добре една работа. Законодателят трябва да се погрижи да стане така, а не да нареди един и същ човек да свири на флейта и да прави обувки. Така че където държавата не е твърде малка, по-конституционно и демократично е повече хора да участват в органите на властта. Това,

както казах, е по-общонародно и така всеки *ще* извършва работата си по-добре и по-бързо. Това е ясно във военното и морското дело — в тях двете командването и подчиняването така да се каже подчиняват всичко.

След като държавното устройство е олигархическо, карта-генците най-добре избягват трудностите като помагат на народа да забогатее, изпращайки постоянно една част от него в подвластните им. градове. С това средство поправят държавното си устройство и му придават устойчивост. Но това е дело на случая, а трябва да се въздържат от раздори благодарение на законодателя. А сега, ако се случи някакво нещастие и народът изостави управляващите, в законите няма средство, с което да се въздвори спокойствие.

И тъй, по този начин стоят нещата със спартанското, крипското и картагенското устройство, коюто с право се пол-зват с добро име.

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА

Някои от хората, изказали се по един или друг начин за дър-жавното устройство, не са участвали в практиката, нито в каквито и да било държавни дела, а са прекарвали живота си като частни лица. Казахме почти за всички тях всичко достойно за споменаване. Някои пък са станали законодатели (едни на своите държави, други на някои чужди), като лично се занимавали с държавническа дейност. Едни от тях били само създатели на закони, а други и на цели държавни устройства, като Ликург и Солон, коюто създали и закони, и държавни устройства.

За държавното устройство на спартанците вече говорихме. Колкото до Солон, някои го смятат за отличен законодател. Той бил премахнал олигархията, понеже била твърде крайна, сложил край на робството на

народа и установил традиционната демокрация, като създал държавното устройство, смесвайки правилно различни елементи: съветът на Ареопага⁵⁴ бил олигархически, изборността на държавните служители — аристократическа, съдилищата — демократически. Изглежда обаче Солон не премахнал някои съществуващи от по-рано порядки — съвета и избора на служителите, но установил демокрация, създавайки съдилища със съдии от целия народ. Затова и го упрекват някои, че е премахнал останалите институции и е направил всевластен съда, чиито членове се избират с жребий. След като съдът получил власт, хората гледали да му угодят като на тиранин и превърнали държавния строй в съществуващата днес демокрация. Ефиат а Перикъл ограничили съвета на Ареопага⁵⁵, а Перикъл въвел заплащането в съда и по този начин всеки от водачите на народа, увеличавайки демокрацията, продължавал напред към сегашното положение. Изглежда, това не ставало според плана на Солон, а по-скоро по стечение на обстоятелствата. След като по време на Персийските войни народът станал причина за хегемонията по море, той се възгордял и избрал лоши ръководители въпреки съпротивата на порядъчните хора. Изглежда Солон дал на народа само най-необходимата власт — да избира длъжностните лица и да търси сметка от тях (ако народът нямаше тази власт, би бил роб и враг на държавното устройство). Всички длъжностни лица обаче назначил от средата на знатните и богатите — от пентакосиомедимните, от зевгитите и от третата класа на така наречените конници. Четвъртата класа съставлявали метиите, които нямали право да заемат никаква длъжност.

Законодатели били и Залевк в Епизефирските Локри, и Ха-ронд от Катана — на своите съграждани и на другите халкидски градове в Италия и

Сицилия-""⁷. Някои се опитват да прибавят и Ономакрит, понеже той пръв се бил проявил в законодателството. Той бил локриец, но се изучил на Крим, където отишъл заради мантическото изкуство⁵⁸. Талес бил негов приятел, а ученици на Талес — Ликург и Залевк, ученик на Залевк пък бил Харонд. Но тези, които разказват това, съвсем не се съобразяват с хронологията. Също и Филолай от Коринт бил законодател на тиванците. Филолай произхождал от рода на Бакхиадите, станал любовник на Диокъл, победителя в Олимпийските игри, и когато онзи напуснал града от омраза към. страстта на майка си Алкиона, отишъл в Тива. Там завършили живота си и двамата. И днес още показват гробовете им, които лесно се виждат един от друг. Земята на коринтяните обаче се вижда лесно от единия, а от другия — не. Разказват, че те наредили така за гробовете си — Диокъл от омраза към страстта на майка си наредил да не се вижда Коринт от надгробната му могила, а Филолай — да се вижда. И тъй, по тази причина се заселили при тиванците, а Филолай им станал законодател както за някои други неща, така и за раждането на деца. Те наричат тези закони осиновителни. Това е особено законодателство, създадено от Филолай, за да се запази броят на поземлените участъци. В законодателството на Харонд няма нищо особено освен процесите срещу лъжесвидетелствата (той пръв въвел съдебното им преследване), а по точност на законите той е по-съвършен и от съвременните законодатели.

При Филолай е по-особено неравенството на имуществото, у Платон — общността на жените, децата и имуществото, женските сисципи, а освен това законът за пиянството — председатели на пира да бъдат трезви хора, както и упражняването във военното дело, за да станат съобразно с

подготовката ловки и с двете ръце, понеже не трябвало едната от ръцете да бъде полезна, а другата — безполезна.

От Драконт съществуват закони, но той ги е дал на едно вече съществуващо държавно устройство. В неговите закони няма нищо особено, което да е достойно за споменаване, освен тяхната суровост в размера на наказанието.

Също и Питак⁶⁰ бил създател на закони, но не и на държавно устройство. По-особен е законът му за това, че пияните, ако нещо сгрешат, понасят по-голямо наказание от трезвите⁶¹. Понеже лошо постъпват по-скоро пияните, отколкото трезвите, той не взел предвид снизхождението, което пияните заслужават повече от другите, а полезното за обществото.

Също и Андродамант от Регион бил законодател на халкид-ците в Тракия, където има закони за убийствата и дъщерите наследници, обаче човек не би могъл да назове нищо особено от законодателството му.

Нека това да бъде изследването ни за държавните устройства — и на тези, които са в сила, и на предложените от някои автори проекти.

Книга трета

ПЪРВА ГЛАВА

Общо взето, първата работа на този, който иска да изследва държавното устройство — какво е всяко едно и от какъв тип, трябва да бъде да разгледа какво представлява държавата. Понастоящем съществува разногласие — едни казват, че държавата е извършила дадено действие, а други — че не го е извършила държавата, а олигархите или тиранинът. От друга страна, виждаме, че всяка дейност на държавника и на законодателя се отнася до държавата, а държавното устройство е определена организация на жителите на държавата. След като държавата е нещо съставно, както всяко друго съставно цяло, състоящо се от много части, ясно е, че първо трябва да изследваме гражданина, защото държавата представлява известно! множество граждани. Така че трябва да разгледаме кого трябва да наричаме гражданин и какво представлява гражданинът, Защото и за гражданина съществуват разногласия — не всички наричат гражданин един и същи човек. Може някой, който при демокрацията е гражданин, при олигархията да не е.

Нека оставим настрана тези, които са получили това на-звание по някакъв друг начин, например получилите гражданство допълнително¹. Гражданинът е гражданин не защото живее на определено място (и метеките², и робите имат същото местожителство) и не са граждани тези, които участват в правораздаването, така че да бъдат преследвани съдебно и да преследват съдебно — това право имат и чужденците, приети в общността въз основа на договор — защото те имат и това право. Наистина често дори и метеките го нямат напълно, а е нужно да определят един представител (*Щоахалиц*), така че някак си не участват пълноценно в една такава общност, а както децата, които поради възрастта си още не са записани в гражданските списъци, и както старците, които са освободени от граждански задължения — те трябва да бъдат наречени в известен смисъл граждани, но не просто пълноправни граждани, а с прибавяне на уговорка — едните — непълнолетни, другите — остарели или нещо друго подобно (уговорката няма зна-

чение, ясно е какво имаме предвид). А ние търсим да определим гражданина в безусловния смисъл на думата, без подобен спорен момент, нуждаещ се от коригиране, иначе трябва да се изправим пред решаването на подобни проблеми и за лишените от граждански права и за изгнаниците. А безусловното понятие „гражданин“ не може да се определи с нищо друго по-добре от- колкото с участието в съда и управлението. От ръководните длъжности едни са определени по време, така че някои изобщо не може да ги заема два пъти един и същ човек или може да ги заема след някакъв определен срок³. Други управляват неограничено време, например съдиите и членовете на народното събрание. Може би някой би казал, че те не са длъжностни лица и поради това не участват в управлението. Обаче би било смешно да се отрича властта на тези, които имат най-големи пълномощия⁴. Но това не трябва да има никакво значение, защото става дума само за името. Общото при съдията и члена на народното събрание няма име и не се знае как трябва да се наричат те двамата. Нека заради определението това да бъде неограничената по време длъжност. И тъй, граждани наричаме участващите по този начин в управлението. Приблизително такава е подходящото за всички, наричани граждани, понятие „гражданин“.

. Не трябва да пропускаме това, че при нещата, при които заложените в основата им принципи се различават видово и едното от тях е първо, другото — второ, третото — следващо, то, доколкото те са такива, или няма нищо общо между тях, или имат малко общо. Виждаме, че държавните устройства се различават помежду си по вид и едни са по-късни, други — поранни. Погрешните и изродените са неизбежно по-късни от безупречните (какво наричаме „изродени“⁵, *ще* стане ясно по-късно). Следователно и гражданинът неизбежно ще бъде различен според съответното държавно устройство. Затова описаният гражданин съществува най-вече при демокрацията, при другите държавни устройства може да го има, но не е задължително. При някои държавни устройства не съществува демос и не е установено народно събрание, а се провеждат само извънредни събрания⁶. Делата ги разглеждат различни длъжностни лица, например в Спарта един от ефорите разглежда едни граждански дела, друг — други, геронтите — делата за убийст-

во, а може би някое друго длъжностно лице разглежда други дела. По *същия* начин е в Каргаген. всички дела ги гледат определени органи.

Но, разбира се, определението за гражданин може да бъде коригирано. При другите държавни устройства участници в народното събрание и съдии не са неограничените по време на управлението си граждани, а определените за тези длъжности. Всички те или някои от тях имат право да участват в съвета и да разглеждат всички съдебни дела или само някои от тях.

Оттук става ясно кой е гражданин: който има право да участва в съвета и в съдилищата, него наричаме гражданин на съответната държава, казано накратко, а държава наричаме множеството от тези граждани, достатъчно за независим живот.

ВТОРА ГЛАВА

За практиката обаче определят като гражданин този, на когото и двамата родители са граждани, а не само единият — бащата или майката, а някои имат *още* по-големи изисквания в това отношение — за двама, трима и повече предци граждани. Но ако гражданите се определят по такъв патриотичен и прибръзан начин, то някои се питат как може да е гражданин онзи трети или четвърти от предците. Горгий от Леонтини, навярно отчасти затруднен, отчасти иронизирайки, казва, че както хаваните са направени от майсторите на хавани, така е и с ларисците, които са направени от съответните майстори — нали има майстори на лариски котли⁸. Всъщност отговорът е прост. Ако тези предци са участвали в държавата съгласно с даденото определение, значи са били граждани. Нали изискването да си роден от гражданин и гражданка не може да се приложи и към. тези, които първи населяват или основават дадена държава.

Може би повече затруднения създава положението при тези, които са получили гражданство в резултат на промяна на държавното устройство, както направил например Клистен в Атина след прогонването на тираните⁹. Той приел във филите много чужденци и роби — метеки¹⁰. Въпросът при тях не е кой е гражданин, а дали имат право да се наричат гражда-

ни или не. Обаче човек би могъл да попита може ли въобще да е гражданин някой, когото е гражданин без основание, понеже „без основание“ и „лъжлив“ са равностойни. Но понеже виждаме, че някои управляват без основание и ние ги наричаме управляващи, макар и несправедливо управляващи, а гражданинът се определя от участието си в дадена власт (както казахме, гражданинът е участникът в една такава власт), то трябва да признаем, че са граждани и тези, когото са станали такива в резултат на промяна на държавното устройство.

ТРЕТА ГЛАВА

Що се отнася до въпроса, дали са граждани с основание или без основание, то той е свързан със споменатото по-горе затруднение. Нали някои се затрудняват да кажат кога действа държавата и кога — не, например когато от олигархия или ти-рания става демокрация. В този случай някои са против спазването на външнополитическите договори, понеже ги е сключила не държавата, а тиранинът, както и против много други подобни задължения, понеже някои държавни устройства съществували в името на властта на управляващите, а не на общата полза¹¹. Впрочем, дори някои държавни устройства да са превърнати в демокрации по този начин, то трябва да признаем, че действията на едно демократическо правителство и действията на олигархите или на тиранина са в еднаква степен действия на държавата.

Изглежда този проблем е близък до затруднението как соб-ствено трябва да се казва — че държавата е една и съща или че не е една и съща, а е различна. Най-лесното решение на тази трудност се отнася до мястото и до хората. Може мястото и хората да са разделени¹² и едни да живеят на едно място, други — на друго.

Трябва да признаем това за по-малка трудност (тъй като понятието „държава“ се употребява по много начини, решаването и е донякъде облекчено). Също и ако хората обитават едно и също място — кога трябва да смятаме, че държавата е една и съща? Не можем да съдим по градските стени, защото една-единствена стена би могла да огради и Пелопонес. Може би такъв е и Вавилон и всяка държава, която обхваща в грани-

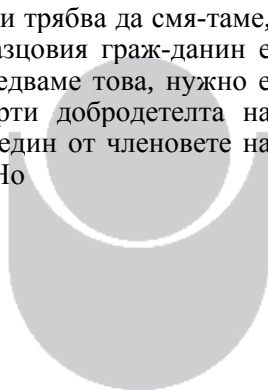

ците си по-скоро един народ отколкото един град. Казват, че на третия ден от превземането на Вавилон известна част *от* държавата още не знаела за това.

Добре е да оставим разглеждането на това затруднение за друг случай. (Държавникът трябва да знае *също* каква трябва да бъде големината на държавата и дали е полезно да обхваща само един народ или повече.) Но ако едни и същи обитатели населяват едно и *също* място, дали докато родът на обитателите е един и същ, трябва да казваме, че държавата е същата, макар че постоянно едни умират, други се раждат, както обикновено казваме, че реките и изворите са същите, макар че постоянно идва една вода и си отива друга¹³. Или трябва да наричаме по тази причина хората едни и същи, а държавата различна? Ако държавата е някаква общност, а тя е общност на граждани, живеещи при дадено държавно устройство, то бихме сметнали, че неизбежно и държавата няма да бъде същата, ако държавното устройство стане друг вид устройство и се промени. Както казваме, че е различен и хорът, който е веднъж комичен, друг път — трагичен, макар че хористите са често едни и същи, също така и всяка друга общност и състав *ще* бъдат различни, ако се промени видът на състава. Така например казваме, че е различен ладът, макар да е съставен от едни и същи тонове — веднъж дорийски, друг път фригийски. Ако нещата стоят по този начин, то ясно е, че за една и *съща* държава трябва да се говори най-вече, съобразявайки се с държавното ѝ устройство. Може да се нарича с друго или със същото *име*, независимо дали я населяват едни и същи хора или съвсем различни. А дали е справедливо да се спазват договорите, или да не се спазват, в случай че държавата промени държавното си устройство, това вече е друг въпрос.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

След вече казаното следва да разгледаме дали трябва да смятаме, че добродетелта на добрия човек и на образцовия гражданин е една и *съща* или не. Но ако трябва да изследваме това, нужно е първо да определим в известни общи черти добродетелта на гражданина. Смятаме, че както морякът¹⁴ е един от членовете на определена общност, така е и с гражданина. Но

макар че моряците са различни по длъжност (един е гребец, друг — кормчия, трети — помощник-кормчия, четвърти има някакво друго подобно название) и явно най-точното определение на „добродетел“ *ще* бъде специфично за всеки един от тях, то все пак и някакво общо определение *ще* подхожда за всички. Работата на всички тях е запазването на кораба¹⁵ — към това се стреми всеки моряк. И тъй, по същия начин и на гражданите работата им е запазването на общността, макар че не са еднакви, а общността им е държавното устройство. Затова добродетелта на гражданина трябва да се отнася до държавното устройство. Следователно ако има няколко вида държавно устройство, ясно е, че не може съвършената добродетел на образцовия гражданин да бъде една-единствена, а за добрия човек казваме, че е добър благодарение на една-единствена и съвършена добродетел¹⁶. И тъй, ясно е, че може добрият гражданин да не притежава добродетелта, благодарение на която един човек е добър човек.

Впрочем може да пристъпим към същия проблем и по друг начин — разглеждайки идеалното държавно устройство. Щом е невъзможно държавата да се състои само от добри хора, а пък трябва всеки да върши собствената си работа добре и това става благодарение на определена добродетел, то понеже е невъзможно всички граждани да бъдат еднакви, не би могла да бъде една и съща добродетелта на гражданина и на добрия човек¹⁷. Добродетелта на добрия гражданин трябва да е налице у всички (идеалната държава трябва да бъде такава), но не е възможно всички да притежават добродетелта на добрия човек, освен ако приемем, че е необходимо всички граждани в добрата държава да бъдат добри хора.

Освен това, след като държавата се състои от различни части — както още живото същество е съставено от душа и тяло, душата — от разум и желание, семейството — от мъж и жена, и собствеността — от господар и роб, по същия начин и държавата се състои от всички тези и освен това от други различни части — то неизбежно няма да бъде една и съща и добродетелта на всички граждани, както и при хористите не е една и съща добродетелта на ръководителя на хора и на простия хорист.

Следователно оттук става ясно, че добродетелта по принцип не е една и съща. Но дали у някой добродетелта на добрия

гражданин и на добрия човек не е една и съща? Смятаме, че трябва образцовият управник да бъде добър и разумен, а образцовият гражданин — само разумен. Някои считат, че още възпитанието на управляващия трябва да бъде различно, както очевидно и синовете на царете се обучават в езда и военно изкуство. И Еврипид казва¹⁸: „Не искам остроумия, а нужното за полиса“, имайки предвид, че съществува някакво специално възпитание за управляващия. Ако добродетелта на добрия управник и на добрия човек е една и съща, но гражданин е и управляваният, то следва, че добродетелта на гражданина и човека няма да бъде по принцип една и съща, но все пак у един определен гражданин — управляващия — е една и съща, защото добродетелта на управляващия и на обикновения гражданин не е една и съща. Може би затова Язон¹⁹ казва, че би гладувал, ако не е тиранин, защото не умее да бъде обикновен гражданин.

Но наистина хората хвалят именно уменията да управляваш и да се подчиняваш и, изглежда, добродетелта на гражданина се състои донякъде в това да може и да управлява, и да се подчинява добре²⁰. Ако обаче приемем, че добродетелта на добрия човек е добродетелта на управляващия, а добродетелта на гражданина е да умее и да управлява, и да бъде управляван, то не биха могли и двете да бъдат еднакво похвални. След като по-някога изглежда, че управляващият и подчиненият трябва да учат различни, а не еднакви неща, но че гражданинът трябва да знае и двете и да участва в тях, то човек би могъл да разбере как стоят нещата от следното. Съществува една господарска власт. Така наричаме властта, която се грижи за жизнено-необходимото, без да е необходимо управляващият да знае да го осигурява, а повече да го ползва. Обратното би подобавало и на някой роб. Под обратното разбирам уменията да извършваш и задълженията на един слуга.

Смятаме, че има няколко вида роби, защото и дейностите биват различни. Една част от тях извършват хората на ръчния труд. Това, както показва и името им, са онези, които изкарват прехраната си с помощта на ръцете си. Между тях са и простите занаятчийци. Затова едно време на някои места занаятчиите не участвали в управлението, преди да настъпи крайната демокрация. Дейностите на този вид подчинени няма нужда да изучава нито добрият човек, нито държавникът, нито добрият гражданин, освен в случай на нужда за сами-

ме себе си, защото не е възможно човек да бъде ту господар, ту роб.

Съществува обаче една власт, с която се управляват равни по произход и свободни хора. Тази власт наричаме политическа. Управляващият трябва да я изучи като бъде отначало подчинен. Така например човек се научава да командва конницата, като служи в нея като подчинен, да командва войската, като бъде командван, и също така се научава да командва отделение или отряд²¹. Затова с право казват още, че не е добре да управлява този, който не е бил управляван. Добродетелта на управляващия и на управлявания е различна, но добрият гражданин трябва да знае и да умее и да се подчинява, и да управлява, и именно в това е добродетелта на гражданина — да знае да участва в управлението на свободни хора и в двата случая — и като управляващ, и като управляван.

И добрият човек има тези две качества, макар че разумността²² и справедливостта на управляващия са друг вид. Добродетелта на добрия човек не е същата като добродетелта на управлявания, но свободен гражданин, например справедливост, или има различни видове добродетел, благодарение на които човек ще управлява и ще бъде управляван, както е различна и разумността и смелостта на жената и на мъжа. (Бихме сметнали за страхлив един мъж, ако е толкова смел, колкото една смела жена, и за бърлива жена, ако е само толкова сдържана, колкото добрият мъж. Дори и домашните задължения на мъжа и жената са различни — работата на мъжа е да придобива, а на жената — да съхранява²³.) Мъдростта²⁴ е единствената добродетел, присъща само на управляващия. Изглежда, трябва останалите добродетели да бъдат общи и на управляваните, и на управляващите, а добродетелта на управлявания е не мъдростта, а истинното мнение²⁵. Управляваният е като майстора на флейти, а управляващият е като флейтиста, който ползва услугите "му.

И тъй, оттук става ясно дали добродетелта на добрия човек и на добрия гражданин е една и съща, или е различна, и в какъв смисъл е една и съща и в какъв смисъл — различна.

ПЕТА ГЛАВА

Но едно от затрудненията, свързани с гражданина, си остава. Дали трябва да смятаме, че истински гражданин е този, който има право да участва в управлението, или че и простите занаятчии са граждани? Ако приемем, че са граждани и тези, които не участват в ръководните длъжности, то не е възможно всички граждани да притежават добродетелта, за която говорихме по-горе, защото тогава и този, който не може да участва в управлението, ще бъде гражданин. Ако пък никой от тях не е гражданин, към коя група трябва да ги причислим? Те не са нито метеки, нито чужденци. Или ще приемем, че от този довод не следва нищо странно — нали нито робите, нито освободените роби не спадат към никоя от споменатите групи. И тъй, вярно е, че не трябва да смятаме за граждани всички, без които не би съществувала държавата, след като също и децата и мъжете не са граждани по един и същи начин, ами мъжете са граждани в пълния смисъл на думата, а децата само условно — те са граждани, обаче незрели.

В старо време на някои места роби били простите занаятчии и чужденците, затова повечето занаятчии и сега са роби. Обаче идеалната държава не ще направи занаятчията гражданин. Ако пък трябва, нека и той да е гражданин, но тогава не трябва да казваме, че всеки гражданин притежава гражданската добродетел, за която говорихме, нито само свободният, а единствено тези, които са свободни от труда, нужен за осигуряване на прехраната. Колкото до необходимите дейности, то тези, които ги изпълняват, служейки на един човек, са роби, а които ги извършват за благото на всички, са занаятчии и мети²⁶. Оттук става ясно за всеки, който малко се замисли, как стоят нещата с тях. Самият факт прави ясно казаното. След като съществуват различни видове държавни устройства, необходимо е и видовете граждани да са различни, и най-вече видовете подчинени граждани²⁷, така че при едно държавно устройство трябва занаятчията и тетът да са граждани, а при други е невъзможно, например ако имаме така наречената аристокрация, при която почетните длъжности се поверяват по добродетел и достойнство²⁹. Не може да развива склонността си към добродетел този, който живее живота на занаятчия

или мет. При олигархическите устройства един тет не може да бъде гражданин, защото участието в ръководните длъжности зависи от висок имуществен ценз, а един занаятчия може, защото и от занаятчиите мнозина са богати.

В Тива имаше закон, че в управлението може да участва само този, който десет години не се е занимавал със сделки. В много държави пък законът привлича и някои от чужденците за граждани — в някои демократически устройства гражданин е този, на когото само майка му е гражданка, и по същия начин стоят нещата на много места с незаконородените. Впрочем такива хора се приемат за граждани поради липса на истински граждани (използват такива закони поради недостиг на хора), ако обаче разполагат с достатъчно население, отменят постепенно гражданството на родените от роб и робиня, след това на родените от жена-гражданка, а накрая признават за граждани само родените от двама граждани.

И тъй, оттук става ясно, че има различни видове граждани и че гражданин се нарича преди всичко този, който може да заема почетните длъжности, както е казал Омир: „Сякаш съм някакъв жалък изгнаник без чест и достойнство“³⁰ — който не може да заема почетните длъжности, е като метек. Където обаче подобно положение се прикрива, това става, за да се измамиш населението. Колкото до това, дали трябва да се смята, че е различна, или че е една и съща добродетелта, благодарение на която човек е добър и гражданинът достоен, от казаното става ясно, че в една държава един и същ човек е добър човек и добър гражданин, в друга държава — различни хора, и едновременно добър човек и добър гражданин не може да бъде всеки, а само държавникът и този, който ръководи — сам или заедно с други — управлението на обществените работи.

ШЕСТА ГЛАВА

След като определихме това, трябва да разгледаме дали трябва да смятаме, че съществува един вид държавно устройство или повече, и ако са повече, кои са, колко и какви са разликите между тях. Политическото устройство³¹ на държавата е организацията на всички длъжности, свързани с най-висшата власт, както и на останалите длъжности. Навсякъде най-вис-

ша власт е управлението на държавата, а управление на държавата е държавно устройство. Имам предвид например това, че при демократическите устройства народът владее властта, при олигархиите напротив — малцина. Казваме, че и държавното устройство на тези държави е различно. По същия начин ще разсъждаваме и за другите устройства.

И тъй, първо трябва да поставим в основата на изследването въпроса, с каква цел е възникнала държавата и колко вида власт съществуват за човека и житейската общност. В началото на изложението, където дадохме определения за домашното стопанство и за господарската власт, казахме³², че човек е обществено същество по природа. Затова и без да имат нужда от взаимопомощ, хората се стремят към съвместния живот. Впрочем, събира ги и общата полза, доколкото на всеки се пада част от добрия живот³³. Следователно преди всичко добрият живот е цел на държавата както общо за всички, така и поотделно. Но хората се събират и поддържат политическата общност и заради самия живот. Може би известна част от доброто се съдържа дори само в живота като такъв, ако не преобладават твърде трудностите в /живота³⁴. А ясно е, че повечето хора понасят големи страдания от жажда за живот, понеже животът съдържа, в себе си известно щастие и естествена сладост.

Наистина, лесно е да се разграничат споменатите видове власт. И в съчиненията, предназначени за широката публика, често даваме определения за тях³⁵. Макар че наистина за роба по природа и за господаря по природа е полезно едно и също, все пак господарската власт управлява твърде много в името на ползата на господаря, а само по случайност името

на ползата на роба³⁶ (доколкото господарската власт не може да се запази, ако робът загине). Но властта над деца, жена и цялото семейство, която наричаме ръководене на домашното стопанство, съществува или за благо на подчинените, или заради някакво общо благо на господаря и подчинения. Само по себе си ръководенето на домашното стопанство е за благо на подчинените, както виждаме, че и другите изкуства като лекарското изкуство и гимнастиката са полезни за подчинените, макар че по случайност би могло да има полза и за лекаря и учителя по гимнастика. Нищо не пречи понякога учителят по гимнасти-

ка сам да бъде един от гимнастиците, както кормчията е един от моряците. Следователно учителят по гимнастика или кормчията се грижи за благото на подчинените си, а в случай че сам е един от тях, по случайност извлича и той полза. Единият е моряк, а другият — един от гимнастиците, макар че е техен учител. Затова се смята, че е редно заемащите ръководните длъжности (в случай че длъжностите са основани на равенство и равноправие на гражданите) да управляват по ред — понеже преди хората смятали, че както е естествено, човек трябва да изпълнява служебните си задължения, когато е негов ред и след това да се грижи отново за собственото си благополучие, както преди, когато сам е управлявал, се е грижил за ползата на онзи, който сега го управлява. А в днешно време поради изгодите от обществената дейност и от властта хората искат да управляват непрекъснато — както, ако можеше управляващите да са винаги здрави, макар че са болнави — може би в такъв случай щяха така да се стремят към ръководните длъжности.

Ясно е следователно, че държавните устройства, които се грижат за обществената полза, са правилни по отношение на това, което е по принцип справедливо, а тези, които се грижат само за личната изгода на управляващите, са неправилни и всички те представляват израждане на правилните устройства — те са деспотични, а полисът е общност на свободните граждани.

СЕДМА ГЛАВА

След като установихме това, следва да разгледаме видовете държавни устройства — колко са на брой и какви са — преди всичко тези от тях, които са правилни, а след като сме определили правилните, ще станат ясни и изродените. Щом държавно устройство държавно управление означават едно и *също*, а държавно управление е това, което владее държавата, то трябва владетел да бъде един човек или малцина, или пък мнозинството. В случай че този един, малцината или мнозинството управляват в името на общата полза³⁷, това трябва да бъдат правилните видове държавно устройство, а в случай че управляват в името на собствената полза — благото на един, на малцина, или на мнозинството,

това са изродените видове държавно устройство. Или не трябва да се казва за участниците в държавата, че са граждани, или трябва да участват в ползата от нея.

Обикновено наричаме тази от монархиите, която се грижи за общото благо, царска власт^{3*}, а властта на малцина, но все пак повече от един — аристокрацията или поради това че управляват най-добрите, или поради това че управляват в името на най-доброто за държавата и за участниците в нея. В случай пък че мнозинството участва активно в управлението в името на общополезното, то това държавно устройство се нарича с общото име на всички държавни устройства — полития³⁹, и то с основание — един или малцина могат да се отличават по добродетел, но за мнозинството вече е трудно да притежава съвсем цялата добродетел, а се ограничава най-вече до воинската. Тя е налице в множеството. Затова в такова държавно устройство са на власт най-вече военните и в него участват тези, които притежават оръжие.

Следните изродени устройства отговарят на изброените правила — тиранията отговаря на царската власт, олигархията — на аристокрацията, демокрацията — на политията. Тиранията е монархия за благо на монарха, олигархията съществува за благо на богатите⁴¹, а демокрацията — за благо на бедните. Никой от тях обаче не се грижи за общата полза.

ОСМА ГЛАВА

Трябва да кажем. малко по-подробно каква е всяка от тези държавни уредби. Съществуват някои затруднения, а за всеки, който се занимава научно, а не се съобразява само с практиката, е свойствено независимо от метода на изследване да не пренебрегва и да не изостава нищо, а да се стреми да изясни истината за всяко нещо.

И тъй, тиранията е, както казахме, един вид монархия, която господства деспотично над политическата общност, олигархията е налице тогава, когато богатите управляват политическото устройство⁴², а демокрацията, напротив, тогава, когато управляват не тези, които имат много имот, а бедните. Първата трудност е при определението на държавните устройства. Бихме решили, че не сме дали добри определения за

видовете държавно устройство, ако повечето хора са богати и те управляват държавата, а по нашето определение демокрация има тогава, когато управлява мнозинството, или също така, ако някъде се случи бедните да са по-малко от богатите, но да са по-силни и да управляват държавата, а казват, че там, където управлява малък брой хора, има олигархия.

Но дори ако приемем, че малцинството е свързано с богатството и мнозинството с бедността и наричаме двата вида държавно устройство съответно олигархия — това устройство, в което богатите са малко на брой и владеят ръководните длъжности, а демокрация — това устройство, в което ги владеят бедните, които са многобройни, съществува едно друго затруднение. Как ще наричаме току-що описаните устройства — това, в което има мнозина богати, и това, в което има малцина бедни, и в едното управляват едните, в другото — другите, ако не съществува друго държавно устройство освен изброените?

И тъй, изглежда това разсъждение показва, че е случайно дали управляват малко или много хора съответно в олигархиите и в демокрациите, поради това че навсякъде богатите са малко, а бедните — много. Затова именно не е възможно споменатите причини (малобройност или многобройност на управляващите) да са причини за различие, а това, по което всъщност се различават помежду си демокрацията и олигархията, е бедност и богатство. Там, където хората управляват поради богатството си, устройството неизбежно е олигархия, независимо дали са малко или много, а където управляват бедните, е демокрация, но, както казахме, по случайност винаги богатите са малко, а бедните — много. Малцина са богати, а всички граждани са свободни. По тази причина и едните, и другите претендират за управлението на държавата.

ДЕВЕТА ГЛАВА

Първо, трябва да установим кои са според хората характерните черти на олигархията и демокрацията и в какво се състои справедливостта на олигархията и демокрацията. И двете постигат известна справедливост, но достигат само донякъде и нямат предвид цялата общовалидна справедливост.

вост. Например изглежда, че справедливостта е равноправие⁴³, и тя наистина е, но не за всички, а за равноправните. Неравенството изглежда също справедливо, и то е такова, но не за всички, а за неравните. Хората изпускат това „за кого“ и затова преценяват погрешно. Причината е, че съдят за самите себе си, а почти всички са лоши съдници на собствените си работи. Така че след като справедливостта е относителна и, както казахме по-рано в етическите съчинения, е различна според обекта на справедливостта и според тези, за които нещо е справедливо, хората са на едно мнение за равенството на обектите на справедливостта, но спорят за това за кои нещо е справедливо⁴⁴, преди всичко поради току-що казаното — че съдят погрешно за собствените си работи. И освен това, понеже и едните, и другите имат предвид нещо справедливо. смятат, че говорят за справедливостта изобщо. Едните смятат, че ако са неравни по нещо, например по богатство, са неравни по принцип, а другите смятат, че ако са равни по нещо, например по свобода, са равни по принцип. Най-важното обаче не го казват. Ако хората са образували общността и са се събрали заради собствеността, то те участват в държавата дотолкова, доколкото притежават собственост, така че би могло да ни се стори, че е по-силен аргументът на олигархите, че не е справедливо този, който внася една мина от стоте, да има равен дял от основния капитал или от приходите с този, който дава всичко останало.

Ако обаче хората са образували общността не само заради живота, а преди всичко заради благородния живот⁴⁵, то те участват в държавата доколкото притежават добродетел. (Иначе щеше да има държава и на робите, и на другите живи същества. В действителност обаче няма такава, понеже те не участват в участието, нито в един живот според избора си). Хората не са се събрали и заради съюза, за да не понасят несправедливости от никого, нито заради размяната и взаимната полза⁴⁶ — иначе и етруските, картагенците и всички, които имат договори помежду си⁴⁷, щяха да бъдат като граждани на една държава. Те имали споразумения за вноса, договори за ненавреждане и пактове за съюзничество. Обаче при всички тях не са учредени еднакви ръководни длъжности, а са различни при едните и при другите, нито едните се грижат за това, какви трябва да бъдат другите⁴⁸ и обратно, нито за това никой от

склучилите договора да не бъде несправедлив и безчестен, а само да не си навредят нещо помежду си.

С политическата добродетел⁴⁹ и порочност се съобразяват само тези, които се грижат за това да дадат на държавата добри закони⁵⁰. Затова именно е ясно, че в една държава, доколкото се нарича така с основание, а не само заради името, трябва да се полага грижа за добродетелта. Иначе общността се превръща в един обикновен съюз, който се различава от другите съюзници, които са отдалечени един от друг, само по единството на територията. Законът също би се превърнал в едно споразумение и, както казва софистът Ликофрон³¹, във взаимен гарант за правото, но той не може да направи гражданите добри и справедливи.

Очевидно е, че нещата стоят по този начин — дори някой да съедини териториите в едно, така че Мегара и Коринт да се свържат със стените си⁵², това все пак няма да бъде една държава, дори ако установят правото на брак между жители на двата града, макар че това право е един от видовете сдружения, присъщи на държавите. Също така ако някои хора живеят отделно, обаче не толкова далече едни от други, че да не общуват помежду си, и ако при тях би имало закони да не си вредят помежду си в размяната, например ако един е зидар друг — земеделец, трети — обушар, четвърти — някакъв друг такъв⁵³, и по брой са десет хиляди, обаче нямат друго общо освен такива неща като размяна и съюзничество, то това още не би било държава. По каква причина? Не поради разпръснатостта на общността. Дори ако живеещите по този начин биха се събрали, обаче всеки използва собствената си къща сякаш е град, и си помагат едни на други въз основа на съюз за защита само срещу враговете, то тези, които се вгледат по-внимателно, биха решили, че така не се получава държава, щом хората биха общували по един и същи начин, независимо от това, дали са се съб-рали, или живеят поотделно.

И тъй, държавата не е една общност на територията, за да не си вредят гражданите помежду си и заради размяната⁵⁴. Тези неща трябва да са налице, ако искаме да съществува държавата, но дори тези предпоставки да са налице, това още не е държава. Държавата е общността на добрия живот за семействата и родовете в името на един съвършен и независим живот. Наистина това не е възможно, ако гражданите не обита-

ват едно място и не могат да се женят помежду си. Затова в градовете са възникнали роднинства по брак, фратрии, жертвени празници и формите на обществен живот. Подобни неща са дело на приятелството — желанието за общуване е приятелство⁵⁵.

И тъй, целта на държавата е добрият живот, а изброените предпоставки са в името на тази цел. Държавата е общност-та на родове и села в името на съвършения и независим живот.

А това според нас е щастливият и добродетелен живот, следователно трябва да приемем, че политическата общност има за цел добрите постъпки, а не просто съвместния живот. Затова тези, които допринасят най-много за една такава общност, участват в по-голяма степен в държавата от тези, които са им. равни ще ги превъзхождат по свобода и род, но им отстъпват по политическа добродетел, или от тези, които ги надминават по богатство, но биват надминати по добродетел. От казаното става ясно, че всички, които спорят за държавните устройства, имат предвид само известна част от справедливостта.

ДЕСЕТА ГЛАВА

Има още един проблем: кой трябва да държи властта в държавата? Това трябва да бъде или мнозинството, или богатите, или благородните, или най-добрият от всички, или един тиранин. Но, изглежда, всички тези възможности съдържат трудности. Нима ако, поради това че са повече, бедните си разделят имота на богатите, това не е несправедливо? Кълна се в Зевс — този, който държи властта, е решил, че това е справедливо. Какво тогава трябва да наречем крайна несправедливост? И ако пак вземем цялото население и мнозинството си раздели имота на малцинството, ясно е, че ще унищожи държавата. Обаче добродетелта не може да унищожи този, който я притежава, и справедливостта не може да бъде гибелна за държавата⁵⁶. Така че явно и този закон не може да бъде справедлив. Освен това тогава би трябвало да бъдат справедливи и всички дела, които извърши тиранинът. Той управлява насилствено благодарение на това, че е по-силен, както управлява насилствено и множеството над богатите.

Справедливо ли е тогава да управляват малцинството и богатите? Ако и те правят това, грабят и отнемат собствеността на множеството, справедливо ли е това? Ако да, значи е справедливо и мнозинството да ограби малцинството, И тъй, ясно е, че всички тези възможности са лоши и несправедливи.

Но може би трябва благородните да управляват и да властват над всички? Не е ли неизбежно тогава всички други да бъдат лишени от граждански права, понеже не се удостоават с държавните длъжности? Казваме, че тези длъжности са почести, а ако управляват все едни и същи, останалите неизбежно *ще* бъдат лишени от граждански права.

Или е най-добре да управлява един човек — най-достойният? Но такова устройство е още по-олигархическо — лишените от граждански права *ще* бъдат повече. Но може би някой би казал, че е по принцип лошо да управлява човек, а не законът, защото човекът е в плен на съпътстващите го душевни афекти⁵⁷. Обаче какво значение има за проблема, ако управлява законът — олигархически или демократически? Нали пак *ще* се случи това, което казахме преди.

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

И тъй, нека някой друг път говорим за останалото⁵⁸. Бихме могли да решим, че това, че трябва да управлява по-скоро множеството, отколкото тези, които са благородни, но малобройни, е едно решение на проблема и има известно оправдание, а може би дори съдържа истината⁵⁹. Мнозинството, макар че всеки един от него не е достоен човек, може все пак в цялост да бъде по-добро от онези малцина благородни хора — не всеки поотделно, а като колектив, както трапезите, за които мнозина са допринесли, са по-добри от организираните с разходите на един човек. Ако управляващите са много, всеки притежава част от добродетелта и разума и като се съберат, множеството става като един човек — с много крака и ръце и притежаваш много сетива, а същото важи и за нрава и интелекта. Затова именно множеството съди по-добре и за произведенията на музиката и на поетите. Единият разбира една част, друг — друга, а всички заедно — всички части. Но достойните мъже се отличават от всеки един от множеството по това, по кое-

мо казват, че се различават хубавите от тези, които не са хубави и нарисуваното произведение на изкуството от истинските хора — по това, че те събират в едно разпръснатото поотделно, макар че при разпръснатото може на един окото, на някой друг — друга част да бъдат по-хубави от нарисуваното^{*30}.

Не е ясно дали тази разлика на мнозинството спрямо малцината добри може да съществува при всеки народ и при всяко множество, но може би — кълна се в Зевс — е ясно, че при някои е невъзможно. (*Същото* разсъждение би могло да се приложи и към животните, а по какво се различават някои, така да се каже, от животните?) Но за определено множество нищо не пречи казаното да е истина.

Затова с тези разсъждения човек би могъл да разреши и споменатото по-горе затруднение, и следващото — какво трябва да управляват свободните и гражданското множество. Такива са тези, които нито са богати, нито претендират за някаква добродетел. Тяхното участие в най-важните длъжности не е безопасно (поради своята несправедливост и неразумност те биха постъпвали несправедливо в едни случаи и погрешно в други). Но да не се споделя с тях властта и те да не участват в нея е опасно (ако има мнозина лишени от граждански права и бедни, *то* тази държава неизбежно ще бъде пълна с врагове). Остава само възможността те да участват във взимането на решения и в съдилищата. Затова именно Солон и някои други законодатели *им* поверявали избора на заемащите ръководните длъжности и контрола над техните отчети, но не им позволяват да управляват поотделно — всички заедно имат достатъчно разум и обединени с по-добрите са полезни за държавата, както нечистата храна, смесена с чистата, я прави по-полезна, отколкото е само малко чиста храна. А поотделно всеки е още неспособен да преценява.

Този вид държавно устройство има една първа трудност — това, че бихме могли да решим, че се полага на един и *същ* човек да прецени кой е провел правилно лечение и сам да лекува и да възстанови здравето на страдащия в момента от някаква болест — и това е лекарят. Това се отнася също и за другите способности и изкуства. Както лекарят трябва да дава отчет пред лекари, така и останалите — пред такива като тях. Лекар е и практикуващият лекар, и този, който дава нареждания, и — на трето място — получилият лекарско образование (та-

кива има, така да се каже, във всички изкуства). На получилите лекарско образование даваме не по-малко право да преценяват, отколкото на специалистите.

След това бихме могли да решим, че и при избора нещата стоят по същия начин. Правилният избор е работа на специалистите, например един геометър се избира от геометри и кормчията от кормчии. Макар че при някои дейности и изкуства в избора участват и някои лаици, все пак те не разбират повече от специалистите. Така че според това разсъждение не би трябвало да се дава на множеството право нито за избора на заемащите ръководните длъжности, нито за контрола на отчетите им.

Но може би всичко това не е правилно заради предишното разсъждение — там, където множеството няма твърде робски черти, всеки ще бъде по-лош съдия от специалистите, но всички заедно *ще* бъдат по-добри или не по-лоши, а също и понеже за някои неща създателят им не може да бъде нито единственият, нито най-добрият съдник. Така е при всички изкуства, от чиито произведения разбират и тези, които не владеят изкуството⁶¹; например дали къщата е хубава, разбира не само строителят, ами този, който я използва, може да я прецени още по-добре (използва я стопанинът). Кормчията преценява кормилото по-добре от дърводелеца и пируващият преценява по-добре храната, а не готвачът. Човек би могъл да смята, че по този начин тази трудност е достатъчно решена. Но след тази има една друга трудност. Изглежда неуместно простите хора да решават по-важни неща от благородните, а контролът на отчетите и изборът на заемащите ръководните длъжности са най-важното. В някои държави, както казахме, ги поверяват на народа — народното събрание има власт над всички подобни решения. Обаче в народното събрание участват, решават и съдят хора с нисък доход и на всякаква възраст, докато ковчежници, стратегии и заемащи най-важните длъжности са хора с висок имуществен ценз-

Човек би могъл да разреши по същия начин и този проблем. Може би и това е правилно — множеството да решава по-важни неща от благородните, защото не управлява съдията, членът на съвета или на народното събрание, а съдът, съветът и народното събрание. Всеки от изброените е част от тези институции (част наричам члена на съвета, на народното събра-

ние и съдията). Така че справедливо е множеството да има власт над по-важните решения, защото народното събрание, съветът и съдът се състоят от много хора и имущественият ценз на всички тях е по-висок от този на заемащите ръководните длъжности по един или по няколко.

И тъй, нека така определим тези неща. Първият проблем, за който говорихме, показва особено ясно, че трябва да управляват правилните закони⁶², а заемащият ръководната длъжност, независимо дали е един, или са повече, има власт само в тези случаи, за които законите не са в състояние да дадат точни нареждания, понеже не е лесно да се дадат определения, общи за всички случаи.

Обаче какви трябва да бъдат правилните закони, *още* не е ясно, а все още остава предишният проблем. Едновременно с държавните устройства и също като тях трябва и законите да бъдат лоши или добри и справедливи или несправедливи. Освен това е очевидно, че законите трябва да се издават с оглед на държавното устройство⁶³. Обаче ако е така, явно законите на правилните устройства трябва да бъдат справедливи, а на изродените — несправедливи.

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА

Целта във всички умения и изкуства е някакво благо и това е така най-много и преди всичко в най-важното от всички изкуства, а това е политическото умение. Политическото благо е справедливостта, а тя е общополезното, затова всички смятат, че справедливостта е определено равенство и са донякъде в съгласие с философските ни трактати, където се занимаваме с етиката⁶⁴. Хората казват кое е справедливо и за кого и че равните заслужават по равно. Не трябва обаче да пренебрегваме въпроса, в какво те са равни и в какво — неравни, защото този въпрос съдържа известен проблем и по отношение на политическата философия.

Може би някой би казал, че според превъзходството във всяко едно благо не трябва ръководните длъжности да бъдат разпределени неравно, ако във всичко останало хората не се различават по нищо, а са еднакви, защото при различаващите се един от друг е различно справедливото и това, което им се по-

лага по достойнство. Но ако това е вярно, трябва да има известно предимство в политическите права за тези, които превъзхождат другите по цвят на кожата, по големина и по някакво друго благо. Или заблудата тук е очевидна? При останалите знания и умения е ясно: ако флейтистите са еднакво умели в изкуството си, не трябва да се даде предимство в избора на флейта на по-благородните флейтисти. Те не ще свирят по-добре, а по-добрият инструмент трябва да се даде на този, който е по-добър в изпълнението.

Ако казаното още не е ясно, то само *ще* стане още по-очевидно, ако продължим нататък. Ако някой се отличава в изкуството да свири на флейта, но отстъпва много по произход и хубост, то, макар че всяко от онези качества (имам предвид благородния произход и хубостта) е по-голямо благо от флейтисткото изкуство и макар че пропорционално надминават флейтисткото изкуство повече, отколкото майсторът в свирене на флейта надминава останалите по флейтистко изкуство, все пак на него трябва да се дадат по-добрите флейти. Иначе би трябвало превъзходството по богатство и произход да допринася за изпълнението, а то не допринася с нищо.

Освен това по тази логика всяко благо би било съизмеримо с всяко друго. Ако това да имаш известна големина е по-голямо благо, то големината би могла по принцип да се състезава с богатството и свободата. Така че, ако даден човек се отличава с големината си повече отколкото друг човек с добродетелта си, дори ако добродетелта превъзхожда по принцип големината, всички тези качества биха били съизмерими. Нали ако определено количество големина надминава определено количество добродетел, то явно това количество големина *ще* бъде благо, равно на даденото количество добродетел⁶⁵. Понеже това е невъзможно, ясно е, че и в политиката хората с основание не си съперничат въз основа на всякакви видове неравенство. (Ако едни са по-бавни, а други — по-бързи, съвсем не трябва заради това едните да имат повече, а другите — по-малко, ако превъзходството на бързите спечелва наградата в гимнастическите състезания.) Необходимо е съперничеството да бъде между хората, от които се състои държавата. Затова с основание благородните, свободните и богатите си оспорват честта на управлението — трябва да има свободни граждани и такива, които плащат данъци (не би могла да съществува

държава само от бедни, нито само от роби). Впрочем ако съперниците за властта трябва да са такива, явно трябва да бъдат и справедливи и да притежават воинска доблест, защото и без тези качества не може да се управлява една държава: без свободни граждани и такива, които плащат данъци, държавата не може да съществува, без справедливи и притежаващи воинска доблест не може да се управлява добре.

ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

И тъй, колкото до съществуването на държавата бихме могли да решим, че е правилно да си съперничат всички тези качества или някои от тях, става ли дума обаче за добрия живот, както казахме и преди, с най-голямо основание биха си съперничали образованието и добродетелта. След като нито тези, които са равни само в едно отношение, трябва да са равни във всичко, нито неравните в едно отношение трябва да са неравни във всичко, то трябва да смятаме всички държавни устройства, в които е така, за отклонения от правилното. И преди казахме, че всички имат в известно отношение основание за претенции, но не всички имат основание във всяко отношение. Богатите се обосновават с това, че на тях принадлежи по-голяма част от земята, а земята е общоползна. Освен това, обикновено били по-благонадеждни за договорите. Свободните и благородните граждани пък са сякаш близо едни до други. (Хората от по-благороден произход са по-скоро граждани отколкото неблагородните и във всички държави благородството е на почит в страната си. Затова *също* е вероятно от по-добрите предци да произхождат по-добри граждани, защото благородството е добродетел на един род). Трябва да кажем, че добродетелта *също* участва с основание в спора за властта — смятаме, че справедливостта е обща добродетел, след която трябва да следват всички други. Впрочем и мнозинството си съперничи с основание с малцинството, защото е по-могъщо, по-богато и по-добро, ако сравним мнозинството взето в цялост с малцинството.

И тъй, ако всички тези биха били налице в една държава, имам предвид например добрите, богатите и благородните, а също и някакво друго множество граждани, дали *ще* има спор

кои трябва да управляват, или няма да има? За всяко от споменатите държавни устройства решението, кои трябва да управляват, ще бъде неоспоримо (те ще се различават помежду си именно по управляващите, едно по това, че управляват богатите, друго — по това, че управляват достойните мъже и по същия начин се отличава всяко от останалите). Все пак ние изследваме това, как трябва да се установяват нещата, в случай че са налице едновременно всички те — добрите, богатите, благородните и пр. Ако притежаващите добродетелта са съвсем малко на брой, как да решим? Дали трябва да съобразяваме понятието „малко“ със задачата им, а именно дали са в състояние да управляват, или трябва да са толкова много, че да съставят цяла държава?

Има един проблем при всички, които си съперничат за ръководните длъжности в държавата. Бихме могли да решим, че нямат основание тези, които искат да управляват поради богатството си или според произхода. Ясно е, че ако един човек от своя страна е по-богат от всички, то очевидно ще трябва на същото основание този един да управлява всички, а също така *ще* трябва и отличаващият се с благородния си произход да управлява тези, които си съперничат въз основа на това, че са свободни. А същото нещо ще се случи може би и на аристократите⁶⁶ според добродетелта. Ако някой би бил по-добър човек от останалите, които са достойни граждани, то на същото основание трябва той да управлява. Следователно също ако множеството трябва да управлява, защото е по-силно от малцинството, то в случай че един човек или няколко души — повече от един, но по-малко от множеството — са по-силни от останалите, би трябвало по-скоро те да управляват, отколкото множеството.

Смятаме, че всичко това прави ясно, че не е правилно никое от тези определения, според които хората изискват самите те да управляват, а всички останали да се управляват от тях. И, разбира се, мнозинството би могло да отправи справедливо възражение срещу тези, които изискват да управляват държавата поради добродетелта си, а също и срещу тези, които изискват това поради богатството си: нищо не пречи понякога множеството да е по-добро и по-богато от малцинството, не всеки поотделно, но всички заедно. Затова може по този начин да отговорим на въпроса, който някои изследват и поставят

(някои се питат дали законодателят, който иска да издаде най-правилните закони, трябва да законодателства съобразно с ползата на по-добрите или на болшинството, когато е налице описаният случай)⁶⁷. Трябва да приемем, че правилното е правилно в равна степен за всички, а правилното в равна степен за всички има за цел ползата на цялата държава и общото благо на гражданите. Гражданин е най-общо този, който участва в управлението и подчиняването, различен във всяко едно държавно устройство, при най-доброто устройство обаче това е този, който може и предпочита да управлява и да се подчинява в името на добродетелния живот.

Ако обаче има някой или неколцина — повече от един, обаче недостатъчно да съставят населението на една държава — които превъзхождат до такава степен останалите по добродетел, че добродетелта на всички останали и политическото им умение да са несравними с добродетелта и политическото умение на тези хора (ако са повече от един) или на този човек (ако е само един), то тогава вече не може да се твърди, че тези отлични мъже са част от държавата⁶⁸. Те ще бъдат онеправдани, ако им се признаят само равни права с останалите, макар че толкова ги превъзхождат по добродетел и политическо умение. Един такъв човек сигурно ще бъде като бог между хората.

Оттук става ясно, че и законодателството трябва да се отнася до равните по род и по способности, а против такива хора няма закон. Те сами са закон. Човек би сгнал смешен, ако се опитва да законодателства против тях. Те биха казали сигурно същото, което според Антистен казали лъвовете, когато зайците говорили в народното събрание и искали всички да имат равни права⁶⁹. Затова по тази причина демократическите държави въвеждат остракизма⁷⁰. Изглежда, те се стремят към равенството най-много от всичко, така че остракизираха и изгонваха от държавата за определено време тези, които според гражданите се отличават с твърде голямо влияние поради богатство, множество приятелства или някаква друга политическа сила. Разказват, че и аргонавтите⁷¹ изоставили по подобна причина Херакъл. Корабът Арго не искал да го вземе заедно с останалите, защото бил много по-тежък от останалия екипаж. Затова не трябва да смятаме за съвсем правилен упрека на тези, които порицават тиранията и съвета на Периандър към Тразибул⁷². (Казват, че Периандър не казал нищо на из-

патения при него за съвет пратеник, а откъснал стърчащите класове и така изравнил нивата. Пратеникът не разбрал причината за тази постъпка, но съобщил за случилото се и Тразибул разбрал, че трябва да премахне тези, които превъзхождат останалите⁷³.) Това е полезно не само за тираните и не го правят *само* тираните, а го има *също* така и при олигархите и демократите. Остракизмът има същата способност по определен начин да „отрязва“ и заточава гражданите, които превъзхождат останалите. По същия начин постъпват господстващите с държавите и народите, например атиняните със самосците, хиосците и лесбосците (щом взеха властта, започнаха да ги унижават, нарушавайки договорите) и както царят на персите често удряше по мидийците, вавилонците и другите, които бяха твърде горди, поради това че някога са били на власт.

Този проблем. съществува изобщо за всички устройства, също и за правилните. Изродените правят това, съобразявайки се само със собствения си интерес, но все пак и при тези, които се грижат за общото благо, нещата стоят по същия начин. Това се вижда и при другите изкуства и умения. Нито някой художник би допуснал едно живо същество да има един крак по-голям от правилната пропорция, дори ако така е особено хубаво, нито някой корабостроител би направил кърмата или някоя от другите части на кораба твърде голяма, нито един ръководител на хор би допуснал да пее с останалите някой, който пее по-силно и по-хубаво от целия хор. Така че поради това нищо не пречи монарсите да са в съгласие с държавите си, ако постъпват така, употребявайки собствената си власт за общата полза. Затова идеята на остракизма има известно политическо основание, когато става дума за някакво неоспоримо превъзходство. Впрочем. по-добре би било законодателят да устрои държавната уредба от самото начало така, че да няма нужда от такова лекарство. Вторият път⁷⁴ е евентуално да се опита да се поправи държавното устройство с някаква такава поправка. В отделните държави обаче не стана така. Гражданите не се грижеха за полезното за собствената им държава, а използваха остракизма за партийните борби. Ясно е следователно, че в изродените държавни устройства остракизмът е полезен и справедлив за частния интерес, но също така е ясно и това, че не е справедлив по принцип.

В идеалната държава обаче остракизмът е свързан с един голям проблем — не за превъзходството в другите блага като влияние, богатство и много приятели, а как трябва да постъпим, в случай че някой превъзхожда останалите по добродетел? Никой не би казал, че такъв човек трябва да се изгони и изпрати в изгнание, нито пък да бъде управляван. Това е същото, както ако се сметне за правилно да бъде управляван и Зевс, ако се разделят длъжностите. Ето защо остава това, което е и естествено — всички да се подчиняват на драго сърце на такъв човек, така че подобни хора да бъдат царе завинаги в държавите си.

ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

Може би е добре след изложените разсъждения да продължим и да разгледаме царската власт — според нас това е едно от правилните държавни устройства. Трябва да разгледаме дали е полезно за една държава и една страна⁷⁵, която иска да бъде управлявана добре, да се управлява от цар, или някакво друго държавно устройство е по-полезно; или за едни царската власт е полезна, а за други — не.

Първо, трябва да установим, дали има един определен вид царска власт, или съществуват повече видове. Наистина, лесно е да се убедим в това, че царската власт съдържа много видове и че начинът на управление не е един и същ при всички. Тази в спартанското държавно устройство, изглежда, е в най-висока степен царска власт на законно основание, но тя няма върховни пълномощия във всичко, а царят е само предводител във военните начинания, когато напуска страната. Освен това изпълнението на религиозните обреди е предоставено на царете. Следователно тази царска власт е нещо като пожизнена власт на неограничени пълководци. Царят няма власт да наказва със смърт освен в някои царства. (Както при древните по време на военни походи, в закона на ръката. Показва го и Омир — Агамемнон търпи да слуша лоши думи в народното събрание, но по време на атака има право и да накаже някого със смърт. Във всеки случай Агамемнон казва: „Този, когото далече от битката видя, не *ще* се спаси той от кучета и лешояди. Смъртта му в ръце аз държа.“⁷⁶)

И тъй, това е един вид царска власт—пожизнена пълководческа власт. В някои случаи тази власт е по наследство, в дру-

ги е изборна. Освен тази царска власт има и друг вид монархия. Текива са царските управления при някои варвари. Всички те имат власт, подобна на тиранската, но в същото време имат законно основание и са наследствени. Поради това че варварите имат по природа по-робски характер от гърците, а жителите на Азия — от жителите на Европа, те понасят деспотичната власт без недоволство. Затова царските им управления са тиранични, но сигурни, понеже са наследствени и основани на закона. По същата причина и стражата е царска, а не тиранска — царете ги охраняват въоръжените граждани, а тираните — чужди наемници. Царете управляват по закон и над хора, които са съгласни, а тираните — против волята на поданиците. Така че царете имат стража от числото на гражданите, а тираните — против гражданите.

Това са два от видовете монархия. Един друг вид, който съществувал при старите гърци, представляват тези, които наричат есимнети⁷⁷. Това, просто казано, е една изборна тирания, която се различава от варварската не по това, че няма законно основание, а само по това, че не е наследствена: Едни упражняват такава власт пожизнено, други — за определено време и задачи, както някога митиленците избрали Питак за борбата срещу изгнаниците под водачеството на Антименид и поета Алкей⁷⁸. Алкей казва в една от „извитите“ си песни, че Питак бил избран за тиранин. Алкей упреква народа, че: „Сложиха за тиран

на града лековерен и злочест Питак, макар че е от нисък произход, и го хвалеха вкупом.”

Такива видове власт са и винаги са били тиранични, понеже са деспотични. Царски са пък, понеже са изборни и над хора, съгласни с такава власт.

Един четвърти вид царска монархия са управленията през героическата епоха, основани на добродетелност, наследственост и закон. Поради това че първите царе са били благодетели на множеството в някакви изкуства, във война или поради това че са обединили народа, или пък са набавили земя, те са станали царе на хора, съгласни с такава власт, и предавали по наследство властта на приемниците си. На тях било поверено ръководството във война и жертвоприношенията, доколкото не са задължени на жреците и освен това раздавали правосъдие. Едни правели това, полагайки клетва, други — без да се

кълнат. Клетвата се състояла в издигане на скиптѐра. Тези царе управлявали в старо време постоянно⁷⁹ работите на града — и вътрешните, и външните. По-късно самите царе се отказали от някои пълномощия, други им били отнети от народа и във всички други градове на царете оставили само жертвоприношенията⁸⁰, а там, където си заслужава да кажем, че има царска власт, те са запазили само ръководството във военните начинания извън страната.

Това са видовете царска власт, четири на брой, първият — царската власт от героическата епоха. (Тя била над съгласни с властта хора, но в определени ограничени области. Царят бил стратег, съдия и ръководел изпълнението на религиозните обреди). Вторият вид е царската власт при варварите (тя е по наследство, деспотична и основана на закона). Трети вид е тази, която наричат власт на есимнети (това е изборна тирания). Четвърти от тези видове е спартанската царска власт (тя е, така да се каже, просто една наследствена пожизнена пълководческа власт).

По този начин се отличават тези видове царска власт едни от други. Съществува и един пети вид царска власт, когато един човек има власт над всичко, както всеки народ и всяка държава управлява общите работи — това е една царска власт, уредена по образа на ръководството на домашното стопанство. Както ръководството на домашното стопанство е един вид царска власт над семейството, така и царската власт над една или повече държави и народи е един вид ръководство на домашното стопанство.

ПЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

Общо взето, два са, така да се каже, видовете царска власт, които трябва да изследваме — тази последната и спартанската. Повечето от останалите са по средата между тези две. Те имат власт над по-малко неща, отколкото абсолютната царска власт, но над повече, отколкото има царската власт в Спарта. Така че изследването се отнася, общо взето, до два въпроса — първо, дали е от полза за държавите да имат един пожизнен стратег (бил той по наследство или изборен), или не е от полза, второ, дали е от полза един човек да има власт над

всичко, или не е от полза. Разглеждането на една подобна пълководческа длъжност засяга повече вида на законите отколкото на държавното устройство — тя може да съществува при всички държавни устройства, така че нека оставим настрана този първи въпрос⁸¹. Другият тип царска власт обаче — абсолютната царска власт, е един вид държавно устройство и него трябва да разгледаме и да засегнем накратко трудностите, които този вид съдържа.

Изходна точка на изследването е това, дали е по-полезно да ни управлява свършеният човек или свършените закони⁸². Тези, които смятат, че е от полза да бъдем управлявани от цар, са на мнение, че законите определят само общи правила, но не дават препоръки за конкретните случаи⁸³. Също и във всяко изкуство⁸⁴ е глупаво да се дават заповеди според писани правила, както в Египет е позволено на лекарите да променят едва след четириднешно лечение⁸⁵ предписаното от книгите (ако лекарят го направи по-рано, прави го на своя отговорност). Ясно е следователно, че по същата причина не е най-доброто държавно устройство това, което е основано на писани правила и закони.

Обаче и управляващите трябва да разполагат с онзи общ принцип, който съдържа законът. А по принцип този, който е лишен от страсти, е неспособен от този, на когото те са вродени⁸⁶. Законът⁸⁷ няма страсти, а всяка човешка душа⁸⁸ неизбежно ги има. Но може би някой би казал, че сякаш в замяна човекът ще прецени по-добре нужното във всеки отделен случай.

Ясно е следователно, че трябва и самият цар да бъде законодател, и да са дадени закони, но те не трябва да важат там, където се отклоняват от правилното, докато в останалите случаи трябва да важат. Дали обаче там, където законът въобще не може да решава или пък не може да решава добре, трябва да управлява един човек — най-добрият — или всички? И сега хората съдят, съветват се и взимат решения събрани заедно, но всички тези решения се отнасят до нужното във всеки отделен случай. Всеки един поотделно е може би по-лош в сравнение с другите, но държавата се състои от много хора, както едно угощение, за което са допринесли много хора, е по-хубаво от едно единично и просто угощение. Затова именно народът⁸⁹ взима в много случаи по-добро решение от който и да било по-отделно.

Освен това големият брой хора по-трудно може да бъде покварен⁹⁰. Както едно голямо количество вода, така и множеството хора се развалят по-трудно от малкото. Когато някой бъде обхванат от гняв или някаква друга подобна страст, неизбежно се влошава и способността му за преценка, докато в другия случай е трудно всички едновременно да се разгневят и стрешат. Но това множество трябва да се състои от свободни, които не правят нищо противозаконно освен там, където законът неизбежно пропуска нещо.

Ако пък не е лесно това условие да е налице при много хора, но все пак има определено множество, кошто са и добри хора, и добри граждани, то дали трябва да управлява този човек, който е по-честен от другите или по-скоро тези, кошто са повече от един на брой, но всички са добри⁹¹? Нима не е ясно, че повечето? Някой би казал, че при повече хора съществува опасност от раздори, а при този, който е един човек — не. Но на това може би трябва да противопоставим факта, че те са благородни по душа като този един⁹².

Ако приемем, за аристокрация властта на повече хора, кошто обаче всички са добри, а властта на един човек за царска власт, то за държавите аристокрацията би била за предпочитане пред царската власт, независимо дали властта на аристократите разполага с въоръжена сила или не, в случай че може да се намери определен брой еднакво добродетелни хора.

Може би поради това преди хората се управлявали от цар, понеже било рядкост да се намерят хора, кошто да се отличават много с добродетелта си, особено защото тогава живеели в малки градове. Освен това хората избирали царете поради някакво благодеение, което е винаги дело на добри хора. Когато обаче се появили много еднакво добродетелни хора, се отказали от царската власт, а започнали да търсят някаква обща форма на управление и установили едно държавно устройство. След като станали по-малко добродетелни, започнали да се обогатяват за сметка на общото и по някакъв такъв начин съвсем логично възникнали олигархиите, защото хората започнали да уважават богатството. От олигархията преминали в тирания, от тиранията — в демокрация⁹³. Поради користолюбieto си управляващите ставали все по-малко и така направили множеството по-силно, така че то ги нападнало и възникнала демокрация. А след като градовете се разраснаха, може би вече

не е лесно да възникне друго държавно устройство освен демокрация. Ако пък човек приеме, че е най-добре държавите да се управляват от цар, как ще стоят нещата при децата му? Дали трябва и родът му да царства? Но това ще навреди на държавата, ако те станат такива, каквито някои вече станаха. Може би царят няма да предаде властта на децата си, макар че има тази възможност? Това вече не е лесно да се повярва — да постъпиш така, е трудно и изисква по-голяма добродетел, отколкото допуска човешката природа⁹⁴.

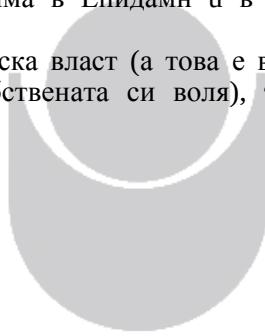
Съществува затруднение и с въоръжената сила — дали трябва бъдещият цар да има около себе си една такава сила, с която ще може да принуждава тези, които не искат да му се подчиняват, и ако не, как може да упражнява властта си? Дори ако царят управлява на законно основание и не прави нищо по своя воля против закона, все пак трябва да разполага с въоръжена сила, с която да защитава законите.

Може би не е трудно да се отговори на въпроса, когато става дума за един такъв цар. Той трябва да има на разположение една такава сила и тя трябва да е толкова голяма, че да е по-силна от всеки един и от мнозина наведнъж, но по-слаба от цялото множество на гражданите — такава стража позволяваха древните винаги когато поставяха някого начело на държавата, когото наричаха есимнет или тиранин. Когато Дионисий⁹⁵ искал стража, някой посъветвал сиракузците да му дадат точно такава стража.

ШЕСТНАДЕСЕТА ГЛАВА

Сега изследването ни насочва към това да разгледаме случая при царя, който прави всичко според собствената си воля. Това, което наричаме царска власт, основана на закона, както казахме⁹⁶, не е особен вид държавно устройство. Във всички държавни устройства може да съществува пожизнена пълководческа власт, например при демокрацията и аристокрацията, и често гражданите предоставят на един човек да управлява държавата. Една такава власт има в Епидамн и в по-малка степен в Опунт⁹⁷.

Колкото до така наречената абсолютна царска власт (а това е властта, с която царят управлява всички според собствената си воля), то някои смятат, че не е в съгласие с природата-

та един човек да има власт над всички, когато държавата е съставена от равноправни граждани — равните по природа трябва да имат по природа еднакви права и еднакво достойнство, така че ако за телата е вредно различните хора да имат еднаква храна и дрехи, то така стоят нещата и при почетните длъжности⁹⁸, а също така вредно е по-нататък и това равните да нямат никакви права. Затова не е справедливо някой да управлява повече, отколкото се подчинява и *също* така по-нататък е справедливо да се управлява по ред. А това вече е един закон — редът е един закон⁹⁹. Следователно е повече за предпочитане да управлява законът отколкото един от гражданите, който и да е мой, и по същата причина, дори ако е по-добре да управляват няколко души, те трябва да бъдат назначени за пазители и служители на законите — трябва да съществуват определени ръководни длъжности, но се смята за несправедливо един човек да управлява, ако всички са равни. Впрочем това, за което се смята, че законът не може да го установи, не би могъл да го знае и един човек. Но законът само възпитава в достатъчна степен и предоставя на заемащите ръководните длъжности да решават и уреждат останалото с възможно най-справедливо решение. Освен това се позволява да се променят законите, в случай че изследващите ги решат, че нещо е по-добро от установените закони.

Следователно изглежда, че който иска да управлява законът, иска да управлява само богът и разумът, а който иска да управлява човекът, прибавя и животното - чувственото желание е едно такова животно и страстта покварява управляващите и най-добрите мъже. Затова законът е разум без желание¹⁰¹.

Изглежда примерът с изкуствата¹⁰² е една заблуда, а именно, че е лошо да се лекува според писани правила и е за предпочитане да се използват хората, които владеят тези изкуства. Лекарите не правят нищо противно на разума поради приятелство, ами получават пари за това, че са излекували болните. Участващите в политическото управление обаче правят обикновено много неща от зложелателство или благосклонност. И болните, в случай че подозират, че поради користолюбие лекарите са били убедени от враговете им да ги погубят, биха търсили лечение по-скоро в писаните правила. Впрочем лекарите, като се разболеят, викат при себе си други лекари и учителите по гимнастика, като искат да се упражняват —

други учители по гимнастика, понеже смятат, че не могат да вземат правилно решение, поради това че взимат решение за собствения си случай и под влияние на чувствата. Ясно е следователно, че който търси справедливото, търси нещо средно, защото законът е нещо средно.

Освен това законите, основани на обичая, са по-важни от писаните закони и се отнасят до по-базни неща, така че ако на един управляващ човек може да се разчита повече отколкото на писаните закони, то все пак не и повече отколкото на законите, основани на обичая.

Впрочем не е лесно и това този един човек да се грижи за управлението на много работи. Следователно *ще* е нужно да има повече назначени от него длъжностни лица. Тогава каква е раз-ликата, дали те са налице още от самото начало, или ги е назначил по такъв начин този един човек?

Освен това, както казахме и преди¹⁰³, ако достойният човек заслужава да управлява, защото е по-добър, то двама достойни мъже са по-добри от един. Това означават думите: „Двама когато отиват“, и желанието на Агамемнон: „Десет трябва съветници мъдри да имах“¹⁰⁴.

Дори и сега длъжностните лица, например съдията, имат право да взимат решения в някои случаи, които законът не може да реши, докато в случаите, които законът може да реши, никой не се съмнява, че най-добре би могъл да управлява и да взема решения законът. Но понеже едни случаи могат да бъдат обхванати от законите, а други не могат, това кара хората да се затрудняват и да изследват дали е за предпочитане да управлява свършеният закон или свършеният човек. Да се законодателства за нещата, за които може да се вземе решение¹⁰⁵, е нещо невъзможно.

И тъй, застъпващите се за закона не твърдят това, че в такива случаи не трябва човек да бъде този, който взема решението, а че не трябва да бъде само един човек, а повече хора. Всяко длъжностно лице взема решения, възпитано добре от закона, и може би бихме решили, че е странно някой да вижда по-добре с две очи и уши, да решава и действа по-добре с два крака и две ръце, отколкото много хора с много очи, уши и ръце. И сега монарсите правят мнозина свои очи, уши, ръце и крака. Те позволяват на тези, които са приятели на властта им и на тях самите, да участват във властта. Ако не са приятели, няма да

действат според желанието на монарха. Ако пък са приятели на монарха и на властта му, то приятелят е равен и равноправен, така че ако монархът смята, че те трябва да управляват, значи той смята, че равните и равноправните хора¹⁰⁶ трябва също да управляват.

Общо взето, това е, което казват участниците в спора за царската власт.

СЕАЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

Може би в някои случаи нещата стоят по този начин, в други — не така. Има хора, които трябва да бъдат управлявани деспотически, други — от цар, трети — политически, и това е справедливо и полезно. Тиранията не е по природа, нито тези от останалите държавни устройства, които са отклонения от правилните - тези отклонения стават против природата.

Но от казаното става ясно, че при равноправните и равни хора не е нито полезно, нито справедливо един човек да управлява всички. Това не е справедливо нито ако няма закони и монархът е като закон, нито ако има закони, нито ако един добър монарх управлява добри поданици, нито ако един лош управлява - лоши, нито в случай че надминава другите по добродетел, освен ако ги надминава по определен начин. Трябва да кажем по какъв начин, а и донякъде го казахме и по-рано¹⁰⁷.

Първо обаче трябва да определим, кои трябва да бъдат управлявани от цар, кои аристократически и кои — политически. От цар трябва да бъде управлявано такова множество, което по природа ражда един род, който се отличава по добродетел от другите, що се отнася до политическо водачество¹⁰⁸; аристократическо е множество, което може да бъде управлявано от тези, които благодарение на добродетелта си умеят да ръководят с политическа власт свободни хора; политически се управлява множество, което е годно за воюване и може да се подчинява и да управлява според закон, който разпределя между заможните граждани по достойнство ръководните длъжности.

И тъй, ако се случи един цял род или някой от останалите хора да се отличава по добродетел толкова, че неговата добродетел да надминава тази на всички останали, то тогава е спра-

ведливо този род да бъде царски и да властва над всички и този човек да бъде цар. Както казахме по-рано¹⁰⁹, това не е така само според правото¹¹⁰, което изтъкват обикновено тези, които са установили аристократическите, олигархическите и демократическите държавни устройства. Всички те смятат, че е справедливо властта да се получава според някакво превъзходство над другите, но не според едно и също превъзходство, а според посоченото по-горе¹¹¹. Без съмнение не подобава един такъв човек да бъде убит, да бъде изпратен в изгнание или да бъде остракизиран, нито пък да се сметне за справедливо да бъде управляван, когато дойде неговият ред. По природа частта не надвишава цялото, а при човека, който има толкова голямо превъзходство, това неизбежно ще се случи. Така че остава само да се подчиняваме на един такъв човек и да управлява не когато му дойде редът, а по принцип.

За царската власт — какви различни видове има, дали е полезна за държавите или не и за кои е полезна и по какъв начин, нека се ограничим с така установеното.

ОСЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

След като смятаме обаче, че има три правилни устройства, то най-добро от тях трябва да бъде управляваното от най-добрите, а такава е това устройство, в което е станало така, че един човек, цял род или едно множество превъзхождат по добродетел останалите, като едни граждани умеят да се подчиняват, други - да управляват предвид на най-желания начин на живот. И понеже в началото беше показано, че добродетелта на човека и на гражданина в идеалната държава неизбежно е една и съща, то ясно е, че човек става добродетелен по един и същи начин и поради едни и същи предпоставки, поради които би могла да се основе държава, управлявана от аристокрация или царска власт, така че и възпитанието и навикът, които правят един човек добър, ще бъдат почти едни и същи като тези, които правят добър един държавник и един цар.

След като установихме това, трябва вече да опитаме да обсъдим идеалното държавно устройство - по какъв начин възниква по природа и как се основава. Който иска да направи по-добаващото изследване на идеалната държава, трябва...¹¹²

ПЪРВА ГЛАВА

Измежду всички изкуства и знания (не тези, които се отнасят само до една част, а тези, които обхващат изцяло един определен род знание) работа на едно изкуство е да разгледа подходящото на всеки един род знание, например кой вид упражнения за кое тяло е полезен и кои упражнения са най-добри (за този, който е най-добре устроен по природа и надарен с качества, неизбежно подхождат най-добрите упражнения), и кои упражнения — еднакви за всички — подхождат за най-голям брой хора (това *също* е задача на гимнастиката). Освен това, дори в случай че някой не се стреми нито към способности, нито към знания, които подобават на спортните състезания, все пак е работа на учителя по гимнастика и на гимнастика да изградят у него уменията, към които се стреми. Виждаме, че това става също така при лекарското изкуство, при корабостроителството, при изготвянето на дрехи и при всяко друго изкуство. Така че явно е работа на същия тип наука да разгледа кое е идеалното държавно устройство и какво трябва да бъде, за да бъде според желанието ни, ако нищо не пречи отвън, а също и кое държавно устройство за кои хора подхожда. Може би за мнозина е невъзможно да достигнат до идеалното устройство, така че добрият законодател и истинският държавник трябва да познават добре и най-доброто устройство в абсолютен смисъл, и най-доброто според обстоятелствата. Освен това тази наука трябва да разгледа едно трето устройство, което е вече създадено според обстоятелствата¹. (Държавникът трябва да може да разгледа и съществуващото устройство — как възниква отначало и по какъв начин би се запазило най-дълго време, след като вече е възникнало. Имам предвид например случая, когато една държава не се управлява с най-доброто държавно устройство и ѝ липсват необходимите за това предпоставки, нито се управлява с възможно най-доброто при съществуващите предпоставки устройство, а с някакво трето, по-лошо устройство.) Освен това трябва да се познава устройството, което подхожда най-много за всички държави, понеже повечето от тези, които са изложили възгледите си за видовете държавно устройство, грешат относно полезното², макар че за останалите неща говорят добре. Не трябва да се разглежда само идеалното държавно устройство, а и възможното, а също така и по-лесното и общодостъпното за всички държави. Сега едни търсят само най-висшето устройство, което се нуждае от много средства, други говорят повече за едно общодостъпно устройство, но отхвърлят съществуващите устройства и хвалят само

спартанското или някое друго. Всъщност трябва да се предложи такава политическа организация, в която, изхождайки от съществуващите устройства, хората лесно ще се съгласят и ще могат да участват, защото да подобриш едно държавно устройство е не по-малка работа, отколкото да го създадеш отначало, също както да научиш нещо ново вместо старото е не по-лесно, отколкото да научиш нещо отначало. Затова, както беше казано и по-горе, освен на споменатите³ държавникът трябва да помага и на съществуващите устройства. А това е невъзможно, ако държавникът не знае колко вида държавни устройства има. Някои⁴ смятат, че има една демокрация и една олигархия, а това не е вярно. Така че трябва добре да се познават различните видове държавни устройства — колко са и по колко начина биват устроени.

Със същото това знание трябва да се разгледат най-добрите закони и тези, които подхождат на всяко едно от устройствата, защото законите трябва да се определят — и всички те се определят — според държавното устройство, а не държавното устройство според законите⁵. Държавното устройство е една организация на ръководните длъжности в държавите — по какъв начин са разделени, кой държи властта в държавата и каква е целта на всяка една общност. Законите пък са нещо отделно от факторите, които определят държавното устройство, и длъжностните лица трябва да управляват според тях и да бъдат дали не се нарушават. Така че явно и за издаването на закони трябва да познаваме разновидностите на всяко едно устройство и техния брой. Едни и същи закони не могат да бъдат полезни за всички олигархии или демокрации, ако приемем, че няма само една демокрация и една олигархия, а повече.

ВТОРА ГЛАВА

В първото изследване за видовете държавно устройство разграничихме три правилни устройства — царска власт, аристокрацията и политията — и три отклонения *от* тях — *от* царската власт — тирания, *от* аристокрацията — олигархия, и *от* политията — демокрация. За аристокрацията и за царска власт вече говорихме⁶. (Да разгледаш идеалното държавно устройство и да говориш за двете устройства, наречени с тези имена е едно и също нещо. Всяко от тях се стреми да се основава на добродетел и е снабдено с нужните за това средства.) Освен това по-горе⁷ определихме по какво се различават една от друга аристокрацията и царската власт и в кои случаи царската власт трябва да се приеме за справедлива. Остава да опишем политията (която се нарича с това име, общо за нея и за държавно устройство изобщо⁸) и останалите устройства — олигархия, демокрация и тирания.

Ясно е и това, кое от тези отклонения е най-лошо и кое е второто след него. По необходимост израждането на първото и най-божествено държавно устройство е най-лошо. Неизбежно царската власт или само носи това име без да е такава, или съществува поради голямото превъзходство на царя. Така че тиранията е най-лошото от изродените държавни устройства и е най-далеч от съответното правилно устройство. Второто от лошите устройства е олигархията (защото аристокрацията е много далеч от това устройство), а най-поносимото е демокрацията.

Още преди един философ изказа такова мнение⁹, без обаче да има предвид същото като нас. Той смята, че ако всички устройства — например олигархията и останалите устройства — са добри, то демокрацията е най-лошото, ако пък са лоши, то тя е най-доброто. Ние пък твърдим, че тези държавни устройства са по принцип погрешни и не е правилно да се нарече една олигархия по-добра от друга, а само по-лоша. Но нека оставим сега спора по този въпрос.

Първо трябва да определим колко различни вида държавни устройства има, ако наистина има няколко вида демокрация и олигархия, после кое устройство е най-общополезно и кое е в най-голяма степен за предпочитане след идеалното държавно

устройство и ако има някое добре уредено устройство с арис-тократически характер, но подходящо за най-много държави, кое е това устройство, после и кое от останалите устройства за кои е най-добро (може би за едни демокрацията е по-нужна от олигархията, за други олигархията — повече от демокрацията); след това как може този, който желае, да изгради тези държавни устройства (има предвид всеки един вид демокрация и олигархия). И накрая, в случай че, доколкото е възможно, *ще* споменем накратко всички тези устройства, трябва да опитаме да изложим как загиват и как се запазват държавните устройства — и по принцип, и всяко поотделно; и поради какви причини най-вече става това.

ТРЕТАГЛАВА

Причината за това да има няколко държавни устройства е, че частите на всяка държава са повече на брой. Виждаме, че всички държави са съставени първо от семейства, след това пък неизбежно едни от това множество са богати, други — бедни, трети — по средата, а и от богатите, и от бедните едни са въоръжени, други — невъоръжени. Виждаме също, че една част от народа са земеделци, други — търговци, трети пък — занаятчии. И между знатните има различия и по богатство, и по стойност на имуществото, като например отглеждане на коне. (Не е лесно човек да отглежда коне, ако не е богат. Затова в старо време във всички държави, чиято сила била в конницата, имало олигархии. Конете използвали във войните със съседите — еретрийци, халкидци, магнезийците на Меандър и много други народи в Азия). Освен това към различията по богатство се прибавя различието по род, по добродетел и всяко друго такова, което в изложението за аристокрацията определихме като част от държавата. Там установихме от какви части трябва да се състои всяка държава. Понякога всички тези части участват в управлението, понякога — по-малко от тях, понякога — повече. И тъй, явно трябва да има няколко държавни устройства, които се различават едно от друго по вид, защото частите им се различават помежду си по вид. Държавното устройство е организацията на ръководните длъжности и всички се разпределят длъжностите или според властта на

А

участващите, или според някакво общо тяхно равенство, имам предвид например равното положение на бедните или на богатите, или нещо, обединяващо бедните и богатите. Следователно трябва да има толкова държавни устройства, колкото вида организация има според превъзходствата и различията на частите.

Смята се, че държавните устройства са преди всичко две — както при ветровете се казва, че едни са северни, други — южни, а останалите са отклонения от тях¹⁰, така и държавните устройства са две — демокрация и олигархия. Аристокрацията смятат за разновидност на олигархията, защото била един вид олигархия, а така наречената полития — за демокрация, както при ветровете смятат западния вятър за разновидност на северния, а източния — за разновидност на южния. По същия начин, както казват някои, стоят нещата и с музикалните ладове — и там смятат, че има два вида — дорийски и фригийски, а останалите съчетания наричат или дорийски, или фригийски. Повечето хора са обикновено на това мнение за държавните устройства, а по-правилно и хубаво е, както ние ги определихме — едно или две са добре установени, а останалите са отклонения — едните от добре съставения музикален лад, другите — от идеалното държавно устройство: олигархическите — твърде строги и деспотични, демократическите — разпуснати и изнежени¹¹.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Не бива да определяме демокрацията, както правят обикновено някои¹² сега, просто като устройство, при което на власт е множеството (и в олигархиите и навсякъде на власт е тази част, която има превес), нито олигархията като устройство, където малцина държат властта. Ако всички граждани бяха хиляда и треста и хиляда от тях са богати и не споделяха властта с трестата бедни, но свободни и равни във всичко останало граждани, никой не би казал, че тези хора се управляват с демократическо устройство. *Също* така, ако бедните бяха малко, но по-силни от богатите, макар че те са повече, никой не би нарекъл олигархия и едно такова устройство, ако останалите не участват в почетните длъжности, макар че са богати.

И тъй, по-скоро трябва да се каже, че има демокрация, в случай че са на власт всички свободни, а олигархия — в случай че на власт са богатите, но случайно става така, че едните са много, другите — малко. Свободни са мнозина, а богати — малцина. И по височина да си разпределяха ръководните длъжности, както казват някои, че става в Етиопия, или по хубост, това щеше да бъде олигархия — броят и на хубавите, и на високите хора е малък.

Обаче и само по тези признаци не може достатъчно да се определят тези държавни устройства. След като и демокрацията, и олигархията имат повече части, трябва да разберем, че едно устройство не е олигархия и тогава, когато свободните са малко и управляват множество несвободни, както в йонийската Аполония и на о-в Тера (във всяка една от тези държави хората от благороден род, първи основатели на колонии, заемаха почетните длъжности, макар че бяха малцина в сравнение с масата), нито в случай че богатите управляват, едно устройство е демокрация, поради това че превъзхождат останалите по брой, както преди в Колофон¹³ (там повечето хора бяха натрупали голямо имущество преди да започне войната срещу лидийците), или едно устройство е демокрация, в случай че свободните и бедните са повече и държат властта, а олигархия е, в случай че управляват богатите и знатните, които са малцина.

И тъй, казахме, че има няколко вида държавно устройство, казахме и по каква причина. А че има повече от изброените, кои са и защо *нека*. кажем, като вземем за начало казаното преди¹⁴. Съгласни сме, че всяка държава има не една част, а повече; както, ако искахме да установим видовете живи същества, първо щяхме да отделим това, което всяко живо същество трябва да има, например някои сетива и органите за приемане и смилане на храната като уста и стомах, а след тях частите, с които всяко от тях се движи. Само толкова да бяха тези части, но различни видове (има предвид например повече видове уста, стомах и сетива, а също и органи за движение), то броят на техните комбинации по необходимост *ще* даде повече видове живи същества (не може едно и също същество да има няколко различни вида уста, нито пък уши), така че ако вземем всички възможни техни съчетания, те ще дадат различни видове живи същества, и то толкова вида същества колкото са съче-

танията на необходимите части. По същия начин разновидностите на изброените държавни устройства са толкова, колкото са възможните комбинации на техните части. Защото държавите са съставени не от една, а от много части, както често беше казано¹⁵. Една от тези части са хората, които се грижат за храната, така наречените земеделци, втора част — така наречените занаятчии. (Това е тази част, която се грижи за занаятите, без които държавата не може да съществува. Едни от тези занаяти трябва по необходимост да съществуват, други служат на разкоша и на приятния живот.) Трета част са търговците (търговци наричам занимаващите се с купко-продажби, с внос на стоки и с търговия на дребно), четвърта — тетите, пета — воините, чието съществуване е не по-малко необходимо от това на останалите, ако не искаме да бъдем поробени от нападателите. Нима не е нещо невъзможно една робска по природа държава да е достойна да се нарече държава? Държавата е независима, а робът не е.

В „Държавата“¹⁶ това е изложено остроумно, но недостатъчно. Сократ казва, че държавата се състои от четири необходими части и смята, че това са тъкачи, земеделци, обущари и строители. После, понеже тези не били самодостатъчни, прибавя¹⁷ ковачи и пазачите на необходимите стада, а също и търговци на едро и дребно. И всичко това изпълва първоначалната държава, сякаш всяка държава е възникнала заради необходимото, а не по-скоро заради благото и сякаш се нуждае еднакво от обущари и от земеделци. Частта на воините не я осигурява, преди хората да се захванат с война, поради това че територията нараства и допира съседите. Но дори при тези четири или колкото и да са частите, които участват в държавата, необходимо е да има и някой, който да съди и раздава правосъдие. Ако човек би приел, че по-скоро душата е част от живота същество, отколкото тялото, то трябва да приемем, че по-скоро такива нщца са част и от държавите, отколкото имащите за цел необходимата полза: воините и участниците в съдебното правораздаване, а след тях и съветът, който е дело на политическия разум. Дали тези длъжности се падат на различни или на едни и същи хора, няма никаква принципна разлика. Често се случва едни и *същи* хора да са хоплити и земеделци. Така че ако приемем и едните и другите¹⁸ за част от държавата, явно и хоплитите са необходима част от държавата. Сед-

мата част са тези, които изпълняват обществени поръчки с имуществото си и които наричаме богати. Осмата са държавните служители и изпълняващите ръководните длъжности, след като без управляващ е невъзможно да съществува държава. Следователно трябва да има някои, които могат да управляват и да изпълняват за държавата непрекъснато или по ред тази служба. Остават тези, които току-що определихме — съветът и раздаващите правосъдие в спорни случаи. Ако тези хора трябва да са налице в държавата и да са налице за добро и за справедливост, то трябва някои да имат дял от политическата добродетел. Мнозина смятат, че останалите способности могат да са налице у едни и същи хора, например едни и същи да бъдат воители, земеделци, занаятчии, а също и участници в съвета и съдии; пък и всички претендират за добродетелта и смятат, че могат да заемат повечето ръководни длъжности. Обаче едни и същи да бъдат бедни и богати е невъзможно. Затова ни се струва, че частите на държавата са преди всичко тези — богатите и бедните. А освен това поради факта, че обикновено едните са малцина, другите — мнозинство, то измежду частите на държавата тези части изглеждат противоположни. Така че и държавните устройства се изграждат според тяхното надмощие и, изглежда, че има две устройства — демокрация и олигархия.

И така, по-горе¹⁹ казахме, че има няколко вида държавно устройство и по какви причини. Нека кажем и това, че има няколко вида демокрация и олигархия. Това става ясно и от вече казаното. Хората от народа и така наречените знатни са няколко вида, например от народа едни са земеделци, други — занаятчии, трети — търговци и се занимават с покупко-продажби, четвърти — моряци, като от тях едни са воители, други — търговци, трети — екипаж на кораба, четвърти — рибари (на много места всяка от тези групи е многочислена, например рибарите в Тарент и Византион, моряците на триери в Атина, търговците на о-в Егина и о-в Хиос, екипажите на транспортни кораби на о-в Тенедос). Към тях се прибавят тези, които живеят от ръчен труд и имат малко имущество, така че не могат да разполагат със свободно за други занимания време, а също и свободните, които нямат двама граждани за родители и евентуално някакъв друг подобен вид хора от народа. Видовете знатни пък се определят от богатство, благороден произход, добродетел, образование и от подобни на тези качества.

А

Първата демокрация е тази, която е наречена така преди всичко заради равенството. Законът на една такава демокрация нарича равенство това бедните или богатите да нямат никакво преимущество и нито едните, нито другите да управляват, ами двете групи да са равни. Ако свободата и равенството са налице най-вече при демокрацията., както някои смятат, това би било така преди всичко затова, защото всички участват на равни начала в управлението. А след като хората от народа са повече и меродавно е мнението на мнозинството, то това по необходимост е демокрация. И тъй, един вид демокрация е този.

Друг Вид е този, в който длъжностните лица се определят от имуществения ценз, но той е нисък. Трябва притежаващият имущество да има възможност да участва в управлението, а загубилият имуществото си да не участва.

Друг вид демокрация е това в управлението да участват всички граждани с безупречен произход, но да управлява законът. Друг вид пък — всички да могат да заемат ръководните длъжности, в случай че са граждани, но да управлява законът в следващия вид демокрация останалото е същото, но управлява мнозинството, а не законът. Това става, когато управляват декретите, а не законът. А това се случва по вина на народните водачи. В демокрациите, където управлява законът, няма народни водачи, а начело са най-добрите граждани. А където не управляват законите, там, се появяват народни водачи, защото народът се превръща в монарх, макар и съставен от мнозина. Множеството управлява не като отделни лица, а като цяло. Не е ясно за кое многовластие казва Омир²⁰, че не е добро — дали за това или за онова, когато управниците са мнозина поотделно. Понеже един такъв народ е като монарх, то той се стреми към единовластие, поради това че не се управлява от закона и става деспотичен, така че на почит стават ласкателите, и една такава демокрация отговаря между монархическите държавни уредби на тиранията. Затова и характерът им е еднакъв — и двете господстват деспотически над по-добрите, решенията на народното събрание при демокрацията са както указите при тиранията и народният водач и ласкателят са едни и същи и съответстват един на друг. И най-много власт имат двамата при тези две устройства — ласкателите при тираните и народните водачи при един такъв народ.

Виновни за това, че управляват решенията на народното събрание, а не законите, са тези, които искат да предоставят на народа да решава всичко. На тях им се удава да се издигнат поради това, че народът има власт над всичко²¹, а те над мнението на народа, защото множеството слуша тях. Също и обвиняващите длъжностните лица казват, че решение трябва да вземе народът. Народът приема поканата на драго сърце и така се отменят всички ръководни длъжности. Някой с основание би решил да упрекне една такава демокрация, казвайки, че тя не е държавно устройство²². Където не управляват законите, няма и държавно устройство²³. Трябва законът да управлява всичко, а длъжностните лица и гражданската общност — всяко отделно нещо. Така че ако демокрацията е едно от държавните устройства, то ясно е, че една такава уредба, в която всичко се решава с декрети, не е действителна демокрация. Защото декретът не може да бъде нищо общовалидно. И тъй, нека така определим видовете демокрация.

ПЕТА ГЛАВА

Един от видовете олигархия пък е този, при който длъжностните лица се определят от имуществен ценз — толкова висок, че бедните да не участват в управлението, макар че са повече, а притежаващите определеното имущество да могат да участват. Друг вид пък имаме, в случай че длъжностните лица се определят от висок имуществен ценз и сами избират недостигащите хора (в случай че ги избират измежду всички тях, това, изглежда, е по-скоро аристократически избор, а в случай че само измежду някои ограничени хора - олигархически).

Друг вид олигархия е, когато синът се допуска до властта на мястото на бащата, четвърти вид — когато е налице току-що казаното и управлява не законът, а длъжностните лица. Между олигархиите *този* вид е съответен на тиранията между монархиите, а между демокрациите на последния вид демокрация, за който говорихме. Една такава олигархия се нарича династия.

И тъй, толкова са видовете олигархия и демокрация. Не трябва обаче да забравяме, че често се случва така, че едно държавно устройство, което по закони не е демократическо, се уп-

равлява демократически поради обичая и начина си на ръководство, а също и обратно — при други държавното устройство е по закони по-демократическо, но според начина на ръководство и обичаите си е по-скоро олигархия. Това става най-често след промени на държавните устройства, защото хората не променят устройството изведнъж, а се задоволяват отначало с това да си отнемат взаимно дребни неща, така че законите, които са били в сила досега, остават, но управляват тези, които искат да променят държавното устройство.

ШЕСТА ГЛАВА

От казаното е ясно, че видовете демокрация и олигархия са тези. Трябва или всички изброени части на народа да участват в управлението, или едни да участват, други — не. Когато в управлението участват земеделците и притежаващите умерено имущество, то държавата се управлява според законите. Те изкарват средствата си за живот с труд и не могат да разполагат със свободно за други занимания време, така че предоставят властта на закона и свикват народни събрания само при необходимост. Останалите могат да участват в управлението, в случай че придобият определения от законите имуществен ценз. Затова всички, които имат нужния ценз, могат да участват в управлението. Това, че по принцип не всички могат да участват в управлението, е олигархическа черта, а пък да можеш да разполагаш с време свободно за занимание с политика е невъзможно, ако нямаш доходи. Поради тези причини това е един вид демокрация.

Един друг вид демокрация се основава на следващото разделение. Той се състои в това в управлението да могат да участват всички безупречни по произход граждани, наистина само ако могат да разполагат с нужното свободно време. За това В една такава демокрация управляват законите поради липсата на нужния доход. Трети вид демокрация се състои в това в управлението да могат да участват всички свободни хора, но в действителност не участват поради посочената преди причина, така че неизбежно и при това устройство управлява законът.

Четвърти вид демокрация е възникналата последна по време в държавите. Понеже държавите са станали много по-големи отколкото в началото и разполагат с множество приходи, всички участват в управлението поради превеса на хората от народа; взимат участие и управляват, поради това че могат да разполагат със свободно време и че бедните получават възна-граждение, за да участват в народното събрание. Едно такова множество разполага с най-много свободно време, защото не им пречи грижата за собствените работи, а на богатите им пречи, така че често не участват в народното събрание, нито в съдилищата. Затова започва да управлява множеството на бедните, а не законите.

И тъй, видовете демокрация са толкова и такива по тези причини, а видовете олигархия са следните: когато множеството граждани притежават имущество, но по-малко и не твърде голямо, то това е първият вид олигархия. Дават възможност на притежаващия имущество да участва в управлението и поради това, че участващите в управлението са много, неизбежно управляват не хората, а законът (доколкото са твърде далеч от монархията и нямат нито такова имущество, че да разполагат безгрижно със свободно време, нито толкова малко имущество, че да ги храни държавата, трябва да приемат при тях да управлява законът, а не те). Ако обаче притежаващите имущество са по-малко от тези преди, но имуществото е по-голямо, възниква видът на втората олигархия. Бидейки по-силни, те искат да имат повече власт. Затова сами избират измежду останалите кои да влязат в правителството, а понеже още не са толкова силни, че да управляват без закон, те издават един такъв закон.

Ако управляващите са по-малко, но притежават по-голямо имущество, възниква третата разновидност на олигархията — сами да си поверяват управлението, но по един закон, нареждащ синовете да наследяват постове на бащите, като умрат. А когато вече имат голямо превъзходство по богатство и приятелски връзки, една такава династия е близо до монархия и започват да управляват хората, а не законът и това е четвъртият вид олигархия, който съответства на последния вид демокрация.

СЕДМА ГЛАВА

Има още две държавни устройства освен демокрация и олигархия, едното от които всички споменават и за него казахме, че е един от четирите вида държавно устройство (казват, че четирите вида са монархия, олигархия, демокрация и, на четвърто място, така наречената аристокрация). Пето е това устройство, което наричат с общото за всички държавни устройства име (наричат го полития), но понеже не се среща често, то остава незабелязано от тези, които се опитват да изброят видовете държавно устройство, и те си служат като Платон само с четири вида в проектите си за държавни устройства²⁴.

Правилно е да наричаме аристокрация онова устройство, което описахме в първоначалното изложение²⁵. (Единствено държавното устройство, съставено от безусловно най-добрите по добродетел мъже, а не от добрите при определени условия, се нарича с право аристокрация. Единствено в него един и същ човек е безусловно и добър човек, и добър гражданин, а при останалите устройства гражданите са добри по отношение на собственото си държавно устройство). Все пак има някои устройства, които се наричат аристократии и имат различия и с олигархиите, и с така наречената полития — там, където избират длъжностните лица не само по богатство, а и по добродетел. Едно такова устройство се различава и от двете и се нарича аристократическо. И в държавите, които не полагат обществени грижи за добродетелта, има все пак хора, които се ползват с добро име и се смятат за достойни. Следователно където държавното устройство се съобразява с богатството, с добродетелта и с народа, както в Картаген, там устройството е аристократическо, а също и в устройствата, които се съобразяват само с две неща, както спартанското, с добродетелта и народа, и има смес от тези две неща: демокрация и добродетел.

И тъй, освен първото най-добро устройство²⁶ съществуват тези два вида аристокрация и, на трето място, всички форми на така наречената полития, които клонят повече към олигархия.

ОСМА ГЛАВА

Остава ни да кажем нещо за така наречената полития и за тиранията. Подредихме ги така, макар че нито политията, нито току-що описаните видове аристокрация са изродени устройства, понеже наистина всички се отклоняват от най-правилното устройство и следователно се изброяват наред с изродените устройства, които са отклонения от правилните, както казахме в началото²⁷. Ада се спомене тиранията последна, е справедливо, понеже тя е в най-малка степен държавно устройство²⁸, а изследването ни се отнася до държавното устройство.

И тъй, казахме по каква причина сме подредили устройствата по този начин. Сега трябва да изложим отнасящото се до политията. Нейната общност става по-ясна, след като сме определили нужното относно олигархията и демокрацията — политията е, просто казано, смес от олигархия и демокрация. Обикновено хората наричат клонящите към демокрация устройства политии, а клонящите към олигархия по-скоро аристокрации, понеже образованието и благородният произход се срещат по-скоро при богатите. Освен това се смята, че богатите вече притежават това, заради което хората нарушават закона, и затова именно ги наричат благородни²⁹ и знатни.

И тъй, след като аристокрацията се стреми да отреди превъзходството на най-добрите граждани, казват, че и олигархиите се състоят по-скоро от благородни хора. Изглежда нещо невъзможно да се управлява от добри закони една държава (εὐνο[χευ]bat), в която не са на власт най-добрите (аристократите), а най-лошите, а също и да са на власт най-добрите в една държава, която не се управлява от добри закони. Да се управлява държавата с добри закони не значи да се издадат добри закони, без обаче да се спазват. Затова трябва да приемем, че един вид законност се състои в това да се спазват установените закони, а друг — в това законите, към които се придържат хората, да са добре установени (нали може да се подчиняват и на лоши закони). А това е възможно по два начина: или да се подчиняват на възможно най-добрите за тях закони, или на най-добрите в абсолютен смисъл.

Смята се, че аристокрацията се състои най-вече в това по-четните длъжности да са разпределени по добродетел. Мерило на аристокрацията е добродетелта, на олигархията — богатството, на демокрацията — свободата, докато това да става каквото реши мнозинството, е налице и в трите устройства—и при олигархията, и при аристокрацията, и при демократите важи това, което реши мнозинството от участниците в управлението. Следователно в повечето държави аристокрация се нарича една разновидност на политията³⁰, защото тази смесица взема под внимание само богати и бедни, богатство и свобода. Почти при всички богатите, изглежда, заемат мястото на благородните. Но след като факторите, които си оспорват равноправието в управлението са три — свобода, богатство и добродетел (четвъртият, който наричат благородство, се присъединява към последните два — благородството е някогашното богатство и добродетел), ясно е, че смесицата от тези две групи богати и бедни трябва да се нарича полития, а смесицата от трите трябва да се нарича аристокрация в най-голяма степен от всички, освен от същинската и първата. И тъй, казахме, че има и други видове държавно устройство освен монархия, демокрация и олигархия, както и какви са те, а също и по какво се различават аристокрациите помежду си и политите от аристокрацията, и е ясно, че не са твърде далеч едни от други.

ДЕВЕТА ГЛАВА

Нека веднага след това изложение кажем по какъв начин на-ред с демокрацията и олигархията възниква така наречената полития и как трябва да я изградим. Едновременно ще стане ясно как се определят демокрацията и олигархията — трябва да се разбере тяхната разлика и след това да се състави от тях политията, сякаш взимайки половин табличка³¹ от всяка.

Има три определения за съединяването и смесването на политията. Според първото трябва да вземем и двете законодателства, които двете устройства са създали, например относно съдопроизводството. В олигархиите на богатите се налага глоба, в случай че не участват в съдилищата, а на бедните не се

заплаща, за да участват в тях, в демокрациите пък на бедните се плаща, за да участват, а на богатите не се налага глоба за неучастие. Общо и междинно е да приемем и двата принципа, затова то е и характерно за политията — тя е смесица от двете устройства. И *тъй*, това е един начин на комбиниране, а един друг начин е да се приеме нещо по средата на това, което двете устройства нареждат, например едните участват в народното събрание без имуществен ценз или със съвсем малък, другите — при висок имуществен ценз, а общото е нито едното, нито другото, или средата между единия и другия ценз.

Третият начин се състои от комбинирането на две положения — едно според олигархическия закон и едно според демократическия. Имам предвид например следното: смята се за демократично длъжностните лица да се определят чрез теглене на жребий, а да се определят чрез избор — за олигархически принцип, и се смята също за демократично да не се определят според имуществен ценз, а за олигархически принцип — това да се определят според имуществен ценз. Следователно характерно за аристокрацията и политията е да вземат едно от едното, друго — от другото устройство: от олигархията — това да направят изборни длъжностите, а от демокрацията — това длъжностните лица да не се определят според имуществен ценз.

Такъв е начинът на смесване. А белег за добро смесване на демокрация и олигархия е това едно и също устройство да може да се нарече и демокрация, и олигархия. Ясно е, че на хората им се случва да наричат едно и също устройство ту така, ту иначе, понеже това устройство е правилна смесица от двете. А на средата ѝ се случва да я наричат ту така, ту иначе, защото съдържа в себе си всяка една от двете крайности³².

Именно така става при спартанското държавно устройство³³. Мнозина се опитват да говорят за него като за демокрация, понеже организацията му съдържа множество демократически черти: първо, при отглеждането на децата — децата на богатите се отглеждат еднакво като тези на бедните и се възпитават по същия начин, по който биха могли да се възпитават и децата на бедните. Също и в следващата възраст, и когато станат мъже, се отнасят с тях по един и същи начин — богатият и бедният не се познават по нищо³⁴. Така напри-

мер отнасящото се до храната е едно и също за всички при общите обеди и богатите носят същите дрехи, каквито би могъл да си набави и всеки от бедните. Наричат спартанското устройство демокрация още поради това, че народът избира заемащите едната от двете най-висши длъжности, а в другата сам. може да участва (избира геронтите, а в ефората може да участва).

Други наричат спартанското държавно устройство олигархия, понеже има много олигархически черти, например всички ръководни длъжностни лица се определят чрез избор и никое чрез теглене на жребий и малцина имат власт да осъждат на смърт или на изгнание, както и много други подобни черти.

Следователно в добре смесената полития трябва да изглежда, че има и двете, и нито едното, и да се запазва благодарение на самата себе си, а не отвън, и то не *защото* мнозина отвън желаят нейното съществуване (така би могло да бъде и при едно лошо устройство), а защото въобще никоя от частите на държавата не желае друго държавно устройство.

И *тъй*, изложихме по какъв начин трябва да се изгради една полития, а също и така наречените аристокрации.

ДЕСЕТА ГЛАВА

Остана ни да кажем нещо за тиранията, не защото има много да се каже за нея, а за да получи полагаемата ѝ се част от изследването, след като я признахме за определена част от държавните устройства. На царската власт дадохме определение в първоначалното ни изложение³⁶, в което разгледахме дали царската власт в пълния смисъл на думата е полезна за държавите или не и кого, откъде и как трябва да издигнем за цар. В изследването за царската власт разграничихме два типа тирания поради известно приближаване на властта им към царската власт, поради това че и двете форми на управление имат законно основание (при някои от варварите избират неограничени едновластни владетели и в древно време при старите гърци някои ставали по този начин едновластни владетели, които наричали есимнети), но те имат някои разлики помежду си — казахме, че са от царски тип, понеже са основани на закона и управляват едновластно над хора, които са съглас-

ни, а от тирански тип, доколкото управляват деспотически, както сами намерят за добре.

Третият вид тирания е тази, която изглежда в най-голяма степен тирания и съответства на абсолютната царска власт³⁷. Една такава тирания трябва да бъде едновластна и да управлява всички равни и по-добри, без да дава отчет, целейки собствената си полза, а не тази на управляваните. Затова именно е недоброволна — никой свободен не понася една такава власт доброволно.

Тези и толкова са видовете тирания поради изброените причини.

ДВНАДЕСЕТА ГЛАВА

Кое е идеалното държавно устройство и кой е най-добрият начин на живот за повечето държави и повечето хора, но не съ-образени с една добродетел, която надхвърля възможностите на обикновените хора, и с едно образование, което изисква при-родни заложби и щастливо стечение на обстоятелствата, нито с една държавна уредба, уредена според желанието ни, а начин на живот, в който могат да участват повечето хора и държавна уредба, която могат да приемат повечето държави? Защото и устройствата, които наричат аристокрации, за които говорихме току-що, или са твърде чужди на повечето държави, или са близки до така наречената полития (затова за двете трябва да се говори като за едно).

При всички тези въпроси решението почива на същите основания. Ако сме казали правилно в „Етика“³⁸, че добрият живот е този, който не среща пречки по отношение на добродетелта, и че добродетелта е една среда³⁹, то трябва средният начин на живот да е най-добрият⁴⁰ — на средата, която позволява на всички да я достигнат. А същите тези определения трябва да важат и за добродетелта и негодността на една държава и на едно държавно устройство, защото държавното устройство е един вид начин на живот на държавата.

Във всички държави има три части на държавата — твърде богати хора, твърде бедни и, на трето място, хора по средата между тях. След като всички са съгласни, че мярката и средата са най-доброто, ясно е, че и при даровете на съдбата

средно голямата собственост е най-добра от всичко. Тя се подчинява лесно на разума, докато за изключително красивия, силния, благородния, богатия или обратно—за изключително бедния, изключително слабия и твърде недостойния, е трудно да следват разума⁴¹. Едните стават твърде високомерни и големи престъпници, другите — твърде зловредни и мошеници на дребно; престъпленията на едните стават поради високомерие, на другите от зловредност. Освен това притежаващите средно голяма собственост най-малко избягват ръководните длъжности, но и не се стремят към тях с всички сили, а тези две неща са вредни за държавните. При това тези, които са прекомерно надарени от съдбата — със сила, богатство, приятели и други подобни, нито желаят, нито умеят да се подчиняват (и това им е присъщо още от къщи като деца — поради разкоша, в който живеят, и в училище не са придобили навик да се подчиняват), тези пък, които са твърде лишени от тези блага, са твърде раболепни. Така че едните не умеят да управляват, а само да се подчиняват с робско подчинение, а другите не умеят да се подчиняват на никаква власт, а само да управляват с деспотична власт. И възниква една държава на роби и господари, а не на свободни хора, и на завистници и бискомерни хора, което стои най-далеч от приятелството и политическата общност, защото общността почива на приятелството. Човек не би желал дори да върви с враговете си по един и същи път.

Държавата има за *цел* това да се състои колкото може по-вече от равни и подобни граждани, а това се среща най-вече при средната класа. Така че трябва да има най-добро държавно устройство тази държава, която се състои от тези, за които казахме, че представляват естествения състав на държавата. И в държавите тези граждани са в най-голяма сигурност, защото нито се стремят към чуждото като бедните, нито други се стремят към тяхното, както бедните към имота на богатите. И понеже нито на тях им кроят зло, нито те кроят зло на другите, живеят в безопасност. Затова правилно е желанието на Фокилид⁴²: „Среден е най-добре. Искам. в държавата среден да бъда.“

И тъй, ясно е, че и най-добрата политическа общност е тази, която е такава благодарение на средната класа, и че добро държавно устройство могат да имат такива държави, в ко-

што средната класа е многобройна и по-възможност по-силна и от двете останали, а ако не, то поне от едната. Взимайки страната на едните, средната класа наклонява везните и предотвратява прекаленото надмощие на противната страна. Затова най-голям късмет е гражданите да имат средна и достатъчна собственост, понеже там, където едни притежават твърде много, а други нищо, възниква или крайна демокрация, или абсолютна олигархия, или тирания поради прекаленото надмощие на едната или другата страна. И от най-крайната демокрация, и от олигархията може да възникне тирания, а от устройствата по средата и от близките до тях⁴³ — съвсем рядко. Причината ще посочим по-късно в изложението за промените на държавните устройства⁴⁴. Във всеки случай ясно е, че средното устройство е най-добро, защото единствено то е предпазено от раздори. Където средната класа е многобройна, стават най-малко раздори и вражди между гражданите⁴⁵. И големите държави са предпазени по същата причина — че средната класа е многобройна. В малките е лесно всички граждани да се разделят на две, така че да не остане никаква среда и почти всички са бедни и богати. Но и демокрациите са по-сигурни и по-дълготрайни от олигархиите поради средните граждани (в демокрациите те са повече и участват повече в почетните длъжности, отколкото в олигархиите), макар че, ако ги няма и бедните преобладават на брой, положението става лошо и държавата бързо загива. За доказателство за това трябва да смятаме и факта, че най-добрите законодатели произхождат от средните граждани. Солон е произлязъл от тях⁴⁶ (това става ясно от поезията му), Ликург (защото той не е бил цар⁴⁷), Харонд и повечето останали.

Оттук става ясно и защо повечето държавни устройства са демократически или олигархически. Поради това че в тях средната класа е често малобройна, коюто и да имат превес — било богатите собственици, било народът — винаги се отклоняват от средния път и ръководят държавата според собствените си интереси, така че възниква или демокрация, или олигархия. Освен това поради възникналите раздори и борби между народа и богатите, коюто и да се случи да надвият противниците, не изграждат общополезно и равноправно държавно устройство, а като награда за победата взимат властта в държавата и едните изграждат демокрация, другите олигархия.

Също и всяка от двете държави, получили първенството в Гърция⁴⁸, взимаше предвид собственото си държавно устройство и установяваше в държавите демокрации или олигархии, съобразявайки се не с полезното за държавите, а със собствената си полза. Така че поради тези причини средното държавно устройство не възниква никога или рядко и при малцина. Само един човек от предишните държавници⁴⁹ се реши да допусне това устройство, а сега вече и у гражданите на държавите се изгради навик да не се стремят към равноправие, а или да се стремят да управляват, или да търпят да са подчинени.

Оттук става ясно кое е най-доброто държавно устройство и по каква причина. А след като определихме най-доброто държавно устройство и казахме, че има няколко вида демокрации и олигархии, не е трудно да разберем кое от останалите устройства трябва да се смята за първо, кое за второ, а също така и следващото, поради това че едно е по-добро, друго — по-лошо. Неизбежно винаги по-добро ще бъде близкото до идеалното устройство, а по-лошо — това, което е по-далеч от средното, освен ако човек не съди, изхождайки от определени предпоставки. С „от определени предпоставки“ имам предвид това, че макар по принцип да е за предпочитане друго държавно устройство, често нищо не пречи за някои да е по-полезно устройство, различно от него.

ДВНАДЕСЕТА ГЛАВА

След казаното следва да определим, кое устройство за кои и какъв тип устройство за какви хора е полезно. Първо трябва да разберем нещо общовалидно за всички устройства: тази част от държавата, която желае държавното устройство да се запази, трябва да бъде по-силна от тази, която не желае това.

Всяка държава се състои от качество и количество. Под „качество“ разбирам свобода, богатство, образование и благороден произход, под „количество“ превеса на множеството. Възможно е качеството да е налице у една от частите, от които е съставена държавата, а количеството — у друга, например хората с неблагороден произход да са повече на брой от тези с благороден произход или бедните от богатите, без обаче да ги надминават по количество толкова, колкото им отстъпват

по качество. Затова за количеството и качеството трябва да се съди, съобразявайки се със съотношението им. Там, където множеството на бедните надвишава посоченото съотношение, има естествено демокрация и всяка разновидност на демокрацията се определя от преобладаващата група от народа. Например, ако множеството на земеделците преобладава, е налице първата демокрация, ако преобладава множеството на занаятчиите и на емните работници — последната, а също така е и при останалите между тях. Където пък богатите и знатните надминават народа по качество повече, отколкото му отстъпват по количество, там възниква олигархия и всяка разновидност на олигархията се определя по същия начин от преобладаващата група сред олигархите.

Но законодателят трябва винаги да прибави в държавното устройство и средните граждани. Ако създава олигархически закони, трябва да се съобразява със средните граждани, ако създава демократически закони, трябва да привлече с тях на своя страна средните граждани. А там, където множеството на средните граждани превъзхожда и двете крайни групи, или дори само едната от тях, държавното устройство може да бъде устойчиво. Няма опасност богатите да се обединят някога с бедните срещу средните граждани, защото никога едните няма да пожелаят да робуват на другите и не *ще* открият никое друго устройство по-общополезно от това, ако търсят такова. Не биха приели да управляват по ред поради взаимното си недоверие. Най-много доверие заслужава помирителят, а помирител е средният гражданин.

Колкото по-добре е смесено едно държавно устройство, толкова по-устойчиво е то. Дори измежду желаещите да изградят аристократическо устройство⁵⁰ мнозина грешат не само като дават на богатите повече права, а и като измамват народа. Един ден с времето неизбежно от лъжливото добро става истинско зло. Алчността на богатите разрушава повече от алчността на бедните.

ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

Хитростите, които се измислят в държавните устройства като предлог за народа, са пет на брой относно народното събрание, относно ръководните длъжности, относно съдилищата, относно въоръжението и относно упражнението в гимназиона.

Относно народното събрание хитростта е в това, че всички имат право да участват в него, но глоба за неучастие се налага или само на богатите, или на тях—много по-голяма. Хитростта при ръководните длъжности е в това, че имащите даден *ценз* нямат право да се откажат да ги изпълняват, а бедните имат право. При съдилищата е в това, че за богатите има глоба, ако не участват в тях, а бедните не ги заплашва глоба или глобата при богатите е голяма, а при бедните — малка, както в законите на Харонд. На някои места всички, записани в списъците, имат право да участват в народното събрание и съдилищата, но ако не участват в тях, макар че са записани, им се налагат големи глоби, така че поради глобата хората избягват да се записват в списъците и поради това не участват в съдилищата и народното събрание. По същия начин издават закони за притежаването на оръжие и за упражнението в гимназиона. Бедните имат право да не притежават оръжие, а за богатите, които не притежават оръжие, това е наказуемо; и в случай че не тренират в гимназиона, на едните не се налага глоба, а за другите е наказуемо. Целта е едните да участват поради глобата, а другите да не участват, понеже не се страхуват.

И тъй, това са олигархическите хитрости на законодателството. В демокрациите пък измислят от своя страна обратните на тези хитрости. Осигуряват възнаграждение на бедните, които участват в народното събрание и съдилищата, а на богатите не налагат глоба за неучастие. Така че явно, ако някой иска да смеси справедливо двете устройства, трябва да обедини двата принципа и да осигури на едните възнаграждение, а на другите да наложи глоба. Така всички биха участвали в управлението, в противен случай властта е в ръцете само на едните.

В управлението трябва да участват само притежаващите оръжие⁵¹. Но човек ме може просто да определи големината на

имуществения *ценз* и да каже „толкова трябва да има участващият в управлението“, а трябва, съобразявайки се с това, коя най-висока сума следва да се определи за имуществен ценз, така че участващите в управлението да бъдат повече от тези, които не участват, нея да определи. В случай че никой не им причинява зло и не им отнема имуществото, бедните и тези, които не участват в почетните длъжности, са съгласни да живеят в мир. Но това не е лесно, защото участващите в управлението невината са любезни. А и в случай на война хората обикновено се колебаят, ако не получат храна, а са бедни. Но ако човек им осигури храна, са съгласни да воюват.

При някои в управлението участват не само тези, които имат оръжие, а и онези, които преди са имали. При жителите на Малида⁵² к управлението участваха тези граждани, но длъжностните лица се избираха измежду тези, които участват във войската и в момента.

Също и първото държавно устройство, възникнало в Гърция след царската власт, се състояло от войните — отначало от конници (във война силата и надмощието били в конницата, защото без боен ред хоплитите са безполезни, а при древните нямало практически познания и правила за хоплитите, така че силата била в конницата), а след като държавите станали по-големи и по-силни по отношение на хоплитите, в управлението започнали да участват повече хора. Затова устройствата, които сега наричаме политии, ги наричали по-рано демокрации. Древните устройства пък съвсем логично били олигархии и царства — поради малобройността на населението нямали много средни граждани, така че хората, бидейки малко на брой и по съсловие, повече търпели да бъдат управлявани.

Казахме по каква причина има повече видове държавни устройства⁵³ и защо има и други освен устройствата, за които хората говорят (демократията не е само една на брой, а също и другите устройства) и освен това, какви са разликите между тях⁵⁴ и по каква причина възникват, както и кое е най-доброто⁵⁵ от устройствата в повечето случаи, и от останалите устройства, кое за кои хора подхожда⁵⁶.

ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

Нека кажем и по следващия пункт и общо, и поотделно за всяко едно устройство, като вземем за начало това, което им подхожда: всички устройства имат три части, ползното за които добрият законодател трябва да изследва при всяко едно устройство. Ако те са добре уредени, по необходимост е добре и държавното устройство и устройствата се различават по-между си по това, по което се различава и всяка от тези части. Една от тези три части е тази, която обсъжда обществените дела, втората е тази, която се отнася до ръководните длъжности (т. е. кои трябва да бъдат те, в кои случаи да имат власт и какъв трябва да е изборът им), а третата — до правораздаването.

Обсъждащата част има власт да решава относно (война, или, сключване и разваляне на съюзи, относно закони, смъртно наказание, изгнание и конфискуване и относно избор и отчитане на длъжностните лица. Трябва или на всички граждани да се поверят решенията по всички тези въпроси, или само на някои граждани (например на една или на няколко инстанции), или едни въпроси на едни граждани, други — на други; или едни въпроси на всички граждани, други — само на някои.

Това да решават всички и по всички въпроси е демократически принцип, защото към. такова равенство се стреми народът. Има обаче няколко варианта на принципа да решават всички. Един вариант е да участват във взимането на решения по ред, а не всички едновременно (както е в устройството на Телекъл от Милет; и в останалите устройства колегите по длъжност заседават заедно, но длъжностите заемат по ред по фили и изобщо от най-малките единици, докато всички вземат участие в длъжностите) и да се събират само за издаване на закони и за решаване на въпроси, свързани с държавното устройство, или за да чуят решенията на длъжностните лица.

Друг вариант е да вземат решения всички едновременно, но да се събират само за избора на длъжностни лица, за законодателство, за война и мир и за отчитане на длъжностните лица, а за останалите въпроси да вземат решения определените за всеки един случай длъжностни лица, които са назначени с избор или по жребий от числото на всички граждани.

Друг начин да участват всички в управлението е гражданите да се срещат за избиране на длъжностни лица и за изслушване на отчетите им, а също и за взимане на решения за война и сключване на съюз, а останалите въпроси да ги уреждат длъжностните лица, като се назначават с избор възможно най-голям брой, а изборни са всички длъжности, които трябва да се заемат от специалисти.

Четвърти вариант е да се събират всички и да взимат решения за всичко, а длъжностните лица да не взимат решения, а само да правят предварителни предложения. По такъв начин се управлява днешната крайна демокрация, която според нас съответства между олигархиите на династията и между монархиите на тиранията⁵⁷.

Всички тези варианти са демократически, а това само някои да взимат решения по всички въпроси, е олигархически принцип. И той има няколко разновидности. В случай че управляващите се избират според един по-умерен ценз и са повече поради неговата умереност и не променят това, което законът забранява да се променя, а го следват, и в случай че този, който придобие нужния ценз, може да участва във взимането на решения, то едно такова устройство е олигархия, но поради умереността си има черти на полития. В случай че не всички участват във взимането на решения, а само избрани, но управляват според закона както в първия случай, това е олигархическо устройство. В случай пък че тези, които имат власт да взимат решения, се избират сами и синът влиза в съвета на мястото на баща си, и в случай че те имат власт над законите, то това устройство е неизбежно олигархическо.

В случай че някои взимат решения за някои неща, например за война, мир и отчети на длъжностните лица взимат решения всички, а за останалите неща взимат решения определени длъжностни лица, и то назначени чрез избор, то това устройство е аристокрация. Когато пък за някои неща взимат решения назначени чрез избор хора, за други — назначени чрез теглене на жребий (било чрез теглене на жребий просто между всички граждани, било между предварително избрани), или решения взимат заедно назначени чрез избор и теглене на жребий, то едни от тези принципи са черти на аристократическо устройство, други на полития в тесен смисъл на думата.

По този начин според държавното устройство се отличават тези, които участват във взимането на решения и (всяко устройство се управлява според даденото определение. А за де-мокрацията — тази, която днес се смята в най-голяма степен за демокрация (имам предвид такава демокрация, в която народът има власт и над законите), е от полза за по-добро взимане на решения да прави същото, което се прави при съдилищата в олигархиите (олигархиите налагат глоба на тези, които според тях трябва да участват в съдилищата, за да участват, докато демократите плащат възнаграждение на бедните) и да прави това и при народните събрания (по-добре ще взимат решения, ако във взимането на решения участват всички заедно, народът заедно със знатните, а те заедно с множеството). По-лесно е също тези, които взимат решения, да бъдат избрани или изтеглени по жребий поравно от всички групи в държавата. От полза е също, в случай че хората от народа превишават много по брой хората с опит в политиката, или да не се плаща възнаграждение на всички, а на толкова, че да са равни по брой със знатните, или да се отстранят чрез теглене на жребий тези, които са в повече.

В олигархиите пък би било от полза или да добавят чрез избор определен брой хора от народа, или както в някои държави да въведат една институция, която наричат предварителна комисия или пазители на законите, и да се занимават само с въпросите, които тази институция предварително е обсъдила (така народът *ще* участва във взимането на решения и същевременно не ще може да унищожи ня-коя от чертите на държавното устройство). От полза би било също народът или само да гласува внесените предложения или нищо противно на тях, или да се даде на всички право да участват в обсъждането, но решение да взимат длъжностните лица. Действително трябва да се прави обратното на това, което става в съвременните държави. Трябва да се даде на народа да гласува пропшв дадено предложение, но не и да го приема окончателно, а нека приетото от народа предложение да се представя както по-горе на длъжностните лица за одобрение. В съвременните държави правят точно обратното: една малка група хора има право да гласува против дадено предложение, но не и за него, а предложението се представя винаги за одобрение на множеството.

По този начин трябва да определим това, което се отнася до участващите във взимането на решения и в управлението.

ПЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

След това трябва да определим отнасящото се до ръководните длъжности. И тази част на държавното устройство има много разновидности — колко са ръководните длъжности, над кои въпроси имат власт, относно продължителността — каква е продължителността на всяка длъжност (едни правят длъжностите шестмесечни, други — за по-малко време, трети — едногодишни, четвърти — за по-дълъг период). Дали трябва длъжностните лица да заемат длъжностите завинаги, за дълъг период от време, или нито едното, нито другото, а едни и същи хора да заемат една длъжност повече пъти или да не може един и *същ* човек да заема дадена длъжност два пъти, а само веднъж? Освен това и относно назначаването на длъжностните лица — измежду какви хора да ги назначават, кой да ги назначава и как? Човек трябва да може да определи за всичко това, по колко начина може да стане и след това да определи кои начини за кои устройства са от полза.

Не е лесно да се определи дори това, кое трябва да наричаме ръководни длъжности. Политическата общност се нуждае от много длъжностни лица, затова не трябва да се смятат всички те — било избрани или определени чрез жребий, за заемащи ръководни длъжности. На първо място, такива са например жреците (това трябва да се смята за нещо различно от политическите ръководни длъжности), *също* и ръководителите на хор и глашатаите, а и пратениците се назначават с избор.

Едни от длъжностите са политически и се грижат или за всички граждани в някакво отношение, както например стратегът за всички войници, или за част от тях, например надзирателят на жените или децата. Други са икономически (често се избират отговорници за разпределянето на храната)⁵⁸, трети пък са помощни длъжности и ако има средства, на тях назначават роби.

Просто казано, ръководни длъжности трябва да наричаме най-вече тези, на които е поверено да взимат решения по ня-

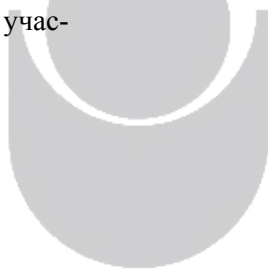
кои въпроси, да преценяват и да нареждат (особено това последното, защото издаването на заповеди е характерно за управляващия). Но това така да се каже няма никакво значение за практиката (по въпроса за името още не е взето никакво решение), а изисква друго теоретично разглеждане.

Човек би се затруднил повече да каже за всяко едно устройство и за малките държави кои и колко ръководни длъжности са необходими, ако искаме да съществува една държава, и кои не са наложителни, но са полезни за доброто държавно устройство. В големите държави може и трябва да се назначава едно длъжностно лице за една задача (поради това че гражданите са много, мнозина могат да заемат длъжностите, така че човек дълго не участва в едни длъжности, а други заема само веднъж, а пък при всяко нещо има повече полза, когато за него се грижи длъжност, която се занимава само с него, а не с много неща).

А в малките държави трябва да се събират в малко хора много ръководни длъжности. Поради малобройността на населението не е лесно много хора да заемат длъжностите. Кой ще ги смени след това? А понякога малките държави се нуждаят от същите ръководни длъжности и закони като големите. Само че големите имат често нужда от тях, а на малките това се случва веднъж на много време. Затова нищо не пречи да се поверят на един човек много длъжности едновременно, защото не *ще* си пречат взаимно, и съобразявайки се с малобройността на населението трябва длъжностите да се направят като шиша-свещник⁶⁰. В случай че можем да кажем колко длъжности трябва да има всяка държава на всяка цена и колко трябва да има без обаче да е задължително, то знаейки това, човек би могъл по-лесно да си направи заключение кои длъжности подобава да се съберат в една.

Подобава също да се знае за кои въпроси трябва според *мяс-тото* да се грижат много длъжностни лица и над кои трябва да има власт навсякъде една институция, например дали за реда трябва да се грижи на агората⁶¹ надзирателят на пазара, а на друго място — друг човек, или навсякъде един и *същ*. И дали трябва длъжностите да се определят според задачата или според хората, до които се отнася тя, имам предвид например дали един човек трябва да се грижи за реда, или трябва да има отделен човек за децата и жените. А и според държавните устройства — дали според всяко е различен и

типът на ръководните длъжности или не, например дали едни и същи длъжности управляват при демокрацията, олигархията, аристокрацията и монархията, но не се назначават от равни и еднакви хора, или при различните устройства — от различни, например в аристокрацията от образованите, в олигархиите от богатите, в демокрациите от свободните; или някои от длъжностите се различават и според самите разновидности на устройствата и в едни държави са полезни едни и същи, в други — различни длъжности, защото подобава едни и същи длъжности да имат на едно място големи пълномощия, на друго — малки. Впрочем някои институции са присъщи само на определени устройства, като например предварителната комисия. Тя не е характерна за демокрацията, а съветът е демократически. Трябва да има една такава институция, която ще се грижи да подготвя предварително законопроектите, които народът трябва да обсъди, за да е освободен от тази задача, и ако това са малко на брой хора, то тази институция е олигархическа. Членовете на предварителната комисия са неизбежно малко на брой, така че тя е олигархическа. Там обаче, където са налице и двете институции, предварителната комисия е поставена над членовете на съвета, защото съветът е демократически, а предварителната комисия — олигархическа. Властта на съвета се унищожава и в такива демокрации, в които народът се занимава сам с всичко в народното събрание. Това става обикновено, когато има богато възнаграждение за участниците в народното събрание. Тогава имат свободно време, събираш се често и сами решават всичко. Надзирател на децата и надзирател на жените, а също и ако някое друго длъжностно лице е натоварено с подобна задача, това са аристократически длъжности, а не демократически (как може да се забрани да излизат навън жените на бедните?), нито олигархически (жените на олигархите живеят в разкош⁶²). Но нека по тези въпроси да кажем толкова, а сега трябва да опитаме да изложим отначало отнасящото се до назначаването на длъжностните лица. Различията са в три отношения, чрез чието комбиниране по необходимост се получават всички варианти. Едното от тези три отношения е кой определя длъжностните лица, второто — измежду кои ги определя, третото — по какъв начин. Има три различни възможности във всяко едно от тези три отношения: Или всички граждани учас-

тват в определянето на длъжностните лица, или само някои. Или се назначават измежду всички граждани, или само измежду някои ограничени хора, например според имуществен ценз, род добродетел или нещо друго такова, както например в Мегара се избираха измежду върналите се заедно от изгнание, които са се били срещу демокрацията. И това определяне на длъжностните лица става или с избор, или чрез теглене на жребий. След това се прибавя комбинацията от двете възможности при всеки от трите критерия — имам предвид това някои длъжностни лица да ги назначават някои граждани, други — всички граждани; някои длъжностни лица да се назначават измежду всички граждани, други — измежду някои граждани, и някои длъжностни лица да се определят чрез избор, други — чрез жребий⁶³.

Във всеки един от тези различни случаи ще има четири ва-рианта. Длъжностните лица ще се назначават или от всички граждани измежду всички с избор или чрез жребий, или някои *ще* се назначават с избор, други — чрез жребий (и „измежду всички“ означава или някак по ред, например по фили, делш и фратрии, докато бъдат назначени постепенно всички граждани, или пос-тоянно измежду всички). Понататък, ако само някои граждани участват в назначаването, длъжностните лица се назначават или измежду всички граждани с избор или чрез жребий; или измежду някои граждани с избор или чрез жребий; или някои длъжностни лица се назначават така, други — иначе, искам да кажа някои с избор, други — чрез жребий. Така че стават дванадесет варианта без двете комбинации⁶⁴.

Два от тези начини на назначаване са демократически — това всички да назначават длъжностните лица измежду всички (измежду всички едновременно или по ред) с избор, чрез жребий или и двете — едни длъжностни лица чрез жребий, други — с избор. А това в определянето на длъжностните лица да не участват всички едновременно, но да ги назначават измежду всички или измежду някои чрез жребий, с избор или и двете, или да назначават едни длъжностни лица измежду всички, други измежду някои граждани по двата начина (под „двата начина“ разбирам едни длъжностни лица с избор, други чрез жребий) е политически⁶⁵ начин на назначаване. И това някои да назначават длъжностните лица измежду всички граждани с избор, чрез жребий или и двете (едни длъжностни лица чрез жребий, други — с избор) е политически начин на избор, но по-олигархически от предишния, както и това да ги назначават измежду едните и измежду другите (т. е. да назначават едни длъжностни лица измежду всички, други — измежду някои) или едни с избор, други

чрез жребий е политически начин на избор, но клони повече към аристокрация. Това само някои да избират длъжностните лица измежду някои граждани е олигархически начин, а също и това някои да ги назначават измежду някои чрез жребий (макар и не в същата степен олигархически) и това някои да ги назначават измежду някои отчасти с избор, отчасти чрез жребий. Това пък първо някои да избират измежду всички, а след това всички да назначават длъжностните лица с избор измежду тези предварително определени хора е аристократически начин.

Толкова са на брой начините на назначаване на длъжностните лица и така се разпределят според държавните устройства. А кой начин за кои е полезен и как трябва да се провежда назначаването ще стане ясно едновременно с изясняването на това, кои са пълномощията на длъжностните лица. Пълномощия на едно длъжностно лице наричам например властта над данъчните приходи или над стражата — различни са пълномощията например на стратега и на отговорника за договорите на агората.

ШЕСТНАДЕСЕТА ГЛАВА

От трите части — обсъждаща част, ръководни длъжности и правораздаване — остава да говорим за правораздаването. Трябва да установим видовете съдилища според същия принцип. Съдилищата се различават в три отношения: измежду кои граждани се назначават съдиите, кого могат да съдят и как. С „измежду кои“ имам предвид дали измежду всички или измежду някои граждани. „Кого могат да съдят“ означава „колко вида съдилища има“. „Как“ означава дали назначават съдиите чрез жребий или с избор.

Нека първо определим колко вида съдилища има. Те са осем на брой: първо — за изискване на отчет, второ — ако някой на-рушава с нещо обществените интереси⁶⁷, трето — за прес-тъпления, отнасящи се до държавното устройство, четвърто

—за длъжностни и частни лица при обжалване на наложено на-казание, пето — за частни сделки от по-голям мащаб, и освен това съд за случаи на убийство и съд за чужденци. Съдът за случаи на убийство има повече видове, независимо дали те се със-тоят от едни и същи съдии или от различни: за предумишлени убийства, за неволни убийства, за случаи, когато двете страни са съгласни относно фактите, но се спори относно законността на претенциите и, четвърто, за случаи, когато изпратените в изгнание за убийство при завръщането си се дават под съд за ново убийство⁶⁸, за какъвто се смята например в Атина съдът във Фреат, но подобни случаи са винаги редки дори в големите държави. От съдилищата за чужденци пък един съд е за чужденци, които съдят чужденци, а друг — за чужденци, които съдят граждани на града. Освен всички тези има още и един съд за спор при дребни сделки — до една или пет драхми, или малко повече. И за тези случаи трябва да има решение на съда, но те не спадат към компетенциите на съд с голям брой съдии.

Но нека оставим настрана тези съдилища и онези за убийства и за чужденци, а да кажем за политическите съдилища⁶⁹. Ако те не са уредени добре, възникват раздори и стават държавни преврати. Трябва или всички да съдят във всички изброени случаи, като съдиите се определят с избор или чрез жребий, или всички да съдят във всички случаи, като съдиите се определят при едни случаи чрез жребий, в други — с избор, или съдии, определени отчасти чрез жребий, отчасти с избор, съдят само в някои определени случаи. Тези варианти са четири на брой. Още толкова варианти има и когато гражданите участват в съдилищата по ред. Съдиите, назначени измежду някои граждани с избор, съдят във всички случаи, или назначени чрез жребий измежду някои съдят във всички случаи, или са назначени измежду някои в едни случаи чрез жребий, в други с избор, или някои съдилища съставени от хора, определени отчасти чрез жребий, отчасти с избор, съдят в определени случаи. Тези варианти, както ги изброихме, съответстват на изброените преди това.

Същите възможности могат да се свържат в комбинации, имам предвид например в едни случаи да съди съд, назначен измежду всички граждани, в други — измежду някои, а в

трети — отчасти от всички, отчасти от някои, например ако едни от членовете на един съд биха били назначени измежду всички

граждани, други — измежду някои, и то чрез жребий, с избор или и с двете. Казахме колко вида могат да бъдат съдилищата. Първите от тях, които са съставени от членове, избрани измежду всички граждани и съдят във всякакви случаи са демократически, вторите, които са съставени от членове, избрани измежду някои граждани и съдят в някои случаи, са олигархически, а третите, които са съставени от членове, избрани отчасти измежду всички, отчасти измежду някои граждани, са аристократически и политически.

Книга пета

ПЪРВА ГЛАВА

Обсъдихме почти всички други проблеми, които бяхме изб-роили предварително, а веднага след изложеното трябва да разгледаме кои, колко и какви са причините за промяна на дър-жавните устройства, по какви начини загива всяко едно уст-ройство и кои устройства в кои най-често преминават, а също и кои са начините за запазване — общо за всички устройства и за всяко едно поотделно и с какви средства най-добре би могло да се запази всяко едно.

Първо трябва да приемем за изходна предпоставка това, че са възникнали много държавни устройства поради факта, че всички са съгласни, че трябва да се стремят към. справедливостта и пропорционалното равенство¹, но грешат при опита да я постигнат, както казахме и по-горе². Демокрацията е възникнала поради това, че хората, равни в някакво отношение, мислят, че са равни изобщо (понеже всички са еднакво свободни, смятат, че са равни изобщо), а олигархията — поради това, че хората, неравни в дадено отношение, са убедени, че са изобщо неравни (понеже са неравни по богатство, са убедени, че са неравни изобщо). По-нататък едните, понеже били равни, искат да участват във всичко по равно. Другите, понеже били неравни, се стремят да имат повече права, защото „повече" е неравенство. Следователно и двете устройства улавят известна част от справедливостта, но грешат относно справедли-востта в абсолютен смисъл. Поради тази причина, ако не участват в управлението според мнението, което имат едните или другите, се бунтуват. А от всички с най-голямо основание биха се бунтували, но го правят най-малко, отличаващите се по добродетел. Най-справедливо би било единствено те да са неравни в абсолютен смисъл. Но има някои граждани, които превъзхождат другите по род и поради това неравенство не се задоволяват с това да са равни, защото хората смятат за благородни тези, които са наследили благородство и богатство от предците си³.

Това са, така да се каже, причините за размириците и избо-рше, от които възникват. Затова промените са от два типа. Понякога въстават срещу държавното устройство, за да променят съществуващото устройство в друго, например демокрацията — в олигархия или олигархията в демокрация, или пък демокрацията и олигархията в полития и аристокрация, или обратно. Понякога пък въстават не срещу съществуващото устройство, а предпочитат да го запазят, но искат то да е в техни ръце, например дадена олигархия или монархия. Освен това въстават, за да засилят или намалят характерните черти на устройството. Например ако е олигархия — за да го променят към още по-олигархическо устройство или към по-малко олигархическо, ако е демокрация — за да го променят към още по-голяма демокрация или към по-малка, а също и при останалите устройства — или за да ги затегнат, или за да ги разпуснат. И накрая някои въстават, за да променят определена част от държавното устройство, например да създадат или да премахнат дадена институция. Някои казват например, че в Спарта Лизандър се опитал да премахне царската власт⁴, а царят Павзаний⁵ — ефората. И в Епидамн⁶ държавното устройство се променило само отчасти — на мястото на началниците на фшш (фОХархсн) направили съвет (роиХг)). И днес още от всички граждани само длъжностните лица са задължени да дойдат в хелиеята⁷, ако се гласува за заемаването на някоя длъжност. Олигархическа черта било и това, че в това устройство имало само един архонт. Навсякъде размириците възникват поради неравенството, освен когато това неравенство съответства на неравните качества на гражданите (една царска власт е винаги едно неравенство, ако е налице между равни)⁸. По принцип се бунтуват търсещите равенство.

Равенството обаче е два вида⁹ — равенство по брой и равенство по достойнство. Под „по брой“ разбирам нещо, което е едно и също и равно по големина, под „по достойнство“ разбирам нещо равно по съотношение¹⁰. Например три е по брой толкова по-голямо от две, колкото две от едно, а по съотношение четири е толкова пъти по-голямо от две, колкото две от едно, защото две е същата част от четири, каквато едно от две — и двете са половината. Макар всички да са съгласни, че справедливо в абсолютен смисъл е равенството по достойнство, хората се различават, както беше казано по-горе, по това,

че едните смятат, че ако са равни в някакво отношение, са равни изобщо, а другите, ако са неравни в някакво отношение, изискват да са неравни във всичко. Затова именно възникват най-често две устройства — демокрация и олигархия. Благородство и добродетел има у малцина, а богати или свободни са повече¹¹ — никъде няма сто души благородни и достойни граждани, а богати има навсякъде. Но това едно устройство да е изградено просто изцяло въз основа на един от двата вида равенство е лошо. Това е ясно от фактите — никое подобно устройство не е устойчиво. Причината за това е, че е невъзможно, тръгвайки от грешно начало и принцип, да не стигнеш до някакъв лош край¹². Затова трябва да се използва отчасти количествено равенство, отчасти равенство по достойнство.

Все пак демокрацията е по-сигурна и по-малко изложена на опасност от раздори от олигархията. При олигархиите има два вида борба—между самите олигархи и освен това срещу народа, а при демократите само срещу олигархията, а някаква достойна за споменаване борба на една част от народа срещу друга не се поражда. Освен това управлението на средните граждани е по-близо до демокрацията, отколкото до олигархията, а именно то е най-сигурното от всички подобни устройства.

ВТОРАГЛАВА

След като разглеждаме от какво възникват раздорите и промените в държавното устройство, трябва да установим първо принципните им основания и причини. Те са, така да се каже, *общо* взето три на брой, които първо трябва да определим най-общо поотделно. Трябва да установим състоянието, което кара хората да се бунтуват, с каква цел и, трето, кои са причините за политическите безредици и взаимните разпри. Трябва да приемем за принципна причина за това хората да са в състояние, което ги кара да искат промяна, тази причина, за която вече говорихме. Тези, които се стремят към равенство, се бунтуват, в случай че смятат, че имат по-малко, въпреки че са равни на тези, които имат повече, а тези, които се стремят към неравенство и превъзходство, се бунтуват, в случай че са на мнение, че са неравни, а нямат повече, а равно на другите или по-малко (този стремеж може да бъде справедлив, а

може да бъде и несправедлив). Ако са по-долу от другите, се бунтуват, за да бъдат равни, а ако са равни, се бунтуват, за да са над тях.

И тъй, казахме кое е състоянието, което кара хората да се бунтуват. А това, за което се бунтуват, е печалба и почести или обратното — хората в държавите се бунтуват и за да избегнат безчестие или глоба — свои или на приятелите си.

Причините и основанията пък за смутовете, поради които хората се намират в описаното състояние и се стремят към изложените вече цели, може да са седем на брой, а може и да са повече. Две от тях са същите като споменатите, но не по същия начин. Настройват се едни срещу други заради печалба и почит, не за да ги придобият за себе си, както казахме по-рано, а защото виждат, че други ги имат повече — едни справедливо, други — несправедливо. Настройват се едни срещу други *още* поради необузданост, страх, надмощие, презрение и прекомерно нарастване. Освен това, по един друг начин, поради нечестен избор на длъжностните лица, поради пренебрежение, незначителност и неравенство.

ТРЕТА ГЛАВА

Измежду тези фактори е общо взето ясно каква е силата на необуздаността и користолюбието и как стават причина за вълнения. Ако заемащите ръководните длъжности са необуздани и искат да се обогатяват, то гражданите се бунтуват и едни срещу други, и срещу устройството, което дава възможност за такава несправедливост. А обогатяването е понякога за сметка на частни лица, понякога за сметка на държавни средства.

Ясно е какви са възможностите на стремежа към почести и как става причина за вълнения. Хората се бунтуват, когато сами са лишени от почести и виждат, че другите ги имат. Това е несправедливо, в случай че някои получават незаслужени по-чести или са лишени от такива, въпреки че ги заслужават, а е справедливо, когато получават каквото заслужават.

Превъзходството пък става причина за вълнения, когато някой (един човек или повече) има твърде голяма власт в сравнение с държавата и с властта на обществото. Заради такива

А

хора възниква обикновено монархия или династия. Затова на някои места *има* обичай да използват остракизъм, например в Аргос¹³ и Атина. По-добре е обаче да се внимава още от начало да няма в държавата хора, които превъзхождат толкова останалите, отколкото да се оставят да се появят и после да се търси лек.

От страх пък се бунтуват както онези, които са извършили някакво престъпление и се страхуват да не отговорят заради него, така и тези, които рискуват да понесат някаква неправда и искат да изпреварят неправдата. Например на остров Родос знатните се съюзиха срещу хората от народа, които искаха да им. потърсят сметка.

И презрението става причина хората да се бунтуват и надигат. Например в олигархиите, когато хората, които не участват в управлението, са повече (и смятат, че са по-силни), и в демокрациите, когато богатите презират безредието и липсата на водач. В Тива например след лошото управление след битката при Енофита била премахната демокрацията¹⁴, а също и при мегарците, след като били победени вследствие на безредието и липсата на водач¹⁵, и при сиракузците преди тиранията на Гелон¹⁶, както и на остров Родос, където народът се държал презрително, преди да се надигне.

Промени на държавните устройства стават и поради неп-ропорционално нарастване. Както тялото се състои от части и трябва да нараства пропорционално, за да се запази тяхната съразмерност (ако това не стане, тялото загива — в случай че кракът е четири лакти, а останалото — две педу; понякога би могло дори да се превърне във формата на друго животно, ако би нараснало непропорционално не само в количествено, но и в качествено отношение), така и държавата се състои от части, някоя от които често нараства незабелязано, например множеството на бедните в демокрациите и политиите. А понякога това става и по случайни причини, например в Тарент малко след Персийските войни мнозина знатни били победени и убити от япигите и от политията възникнала демокрация¹⁷. И в Аргос, след като мнозина били убити в битката на седми¹⁸ от спартанеца Клеомен, гражданите били принудени да приемат в редовете си известен брой периеки. При атиняните, след като претърпели неуспехи по суша, знатните налмалели поради това, че през време на войната със Спарта се набирали

по списък¹⁹. Това става и при демокрациите, но по-рядко. Ако богатите станат повече или се увеличат богатствата им, демокрациите се превръщат в олигархии и династии.

Държавните устройства се променят и без бунтове поради нечестен избор на длъжностните лица, както в Херея (поради това направили длъжностите от изборни на определяни чрез жребий, понеже постоянно избирали тези кандидати, които манипулирали изборите) или поради подценяване, в случай че допуснат до най-висшите длъжности да достигнат неприятели на държавното устройство, както била премахната олигархията в Ореос, след като един от архонтите станал Хераклеодор, който направил от олигархията полития и демокрация²⁰.

Държавните устройства се променят освен това поради привидната незначителност на разликата между тях. С „незначителност на разликата“ имам предвид това, че често незабелязано става голяма промяна на установените обичаи, в случай че не обърнат внимание на малкото, както в Амброзия имущественият ценз бил нисък, а накрая започнали да управляват хора, нямащи никакъв ценз, понеже ниският ценз бил твърде близо или не се различавал по нищо от липсата на ценз-

Смυтове поражда и липсата на племенно единство, докато не настъпи съгласие — както не може да възникне държава от кое да е множество, така не може да възникне и в каквото и да е срок. Затова повечето граждани, които приели чужденци за съоснователи на нов град или като колонисти, се изпокарали. Например ахейците основали Сибарис заедно с трезенците, след това ахейците станали повече и изгонили трезенците²¹, откъдето дошъл грехът на сибаритите. Те се скарали с останалите основатели на Турии²². Искали да имат повече от другите, понеже земята била тяхна, и били изгонени от града. Във Византион²³ новите колонисти били разобличени, че кроят заговор, и били изгонени със сила. Антисците изгонили със сила хиоските изгнаници, които били приели²⁴. Занклеите пък, след като приели самосците, само били изгонени от тях²⁵. Жителите на Аполония на Евксинския понт довели нови колонисти в града и започнали раздори²⁶. Сиракузците направили след тиранията чужденци и наемници граждани, започнали раздори и стигнали до сражение. След като гражданите на Амфиполис

приели колонисти от Халкида, повечето от тях били изгонени от халкидците²⁷.

В олигархиите се бунтува множеството, понеже хората се смятат за онеправдани, защото не участват на равни начала в управлението, макар че са равни, както казахме по-рано²⁸, а в демокрациите се бунтуват пък знатните, понеже участват в управлението наравно с другите, макар че не са равни.

Понякога раздорите в държавите стават и поради тяхното разположение, когато местността не предразполага към това държавата да бъде единна. Така в Клазомена жителите на Хитос се вдигнали срещу жителите на острова²⁹, а също и жителите на Колофон срещу тези на Нотион³⁰. И в Атина хората не са еднакво настроени, а жителите на Пирея са по-демократически настроени от жителите на града. Изглежда, както на война преминаването през канали, дори да са съвсем малки, разкъсва фалангата³¹, така всяко различие довежда до противопоставяне. Може би най-важното противопоставяне е между добродетел и негодност, след това между богатство и бедност, и така едно е по-важно от едно, друго — от друго и едно от тези противопоставяния е и споменатото заради местността.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

И тъй, раздорите не се отнасят до маловажни неща, но възникват от такива, а се отнасят до важни. А и маловажните неща имат най-голямо влияние, ако се случат между управляващите, както станало при сиракузците в старо време. Държавното устройство се променило заради съперничеството на двама младежи от управляващата класа, причинено от една любовна история. Когато единият бил в чужбина, един негов приятел съблазнил любимия му, а онзи му се разсърдил и склонил жена му да дойде при него. Поради това управляващите семейства взели страната на единия или на другия и така всички се скарали. Затова именно трябва подобни истории да се избягват още отначало и да се прекратяват раздорите на водачите и на имащите власт. Грешката става в началото, а казват, че „началото е половината от всичко“³², така че малката грешка в началото съответства на другите в останалите части³³.

Изобщо раздорите на знатните правят цялата държава участник в спора, както се случило в Хестиея³⁴ след Персийските войни, когато двама братя спорели за бащиното наследство. По-бедният привлякъл на своя страна демократите, понеже брат му не бил декларирали истинското имущество, което си делели, нито съкровището, което бил открил баща им, а другият, който имал голямо богатство, спечелил на своя страна богатите. В Делфи³⁵ станалата по повод на една женитба разпра дала началото на всички по-късни раздори. Когато младоженецът отивал при булката, помислил нещо за лошо знамение и си отишъл, без да я вземе, а роднините й сметнали, че са опозорени и му подхвърлили свещени предмети, когато принасял жертва, а след това го убили за ограбване на храм. В Митилена пък една разпра, станала заради дъщери наследници, дала началото на много злини и на войната с атиняните, в която Пахет завладял Митилена³⁶. Тимофан, един от богатите граждани, оставил след смъртта си две дъщери. Дександър, който бил отблъснат и не можал да ги спечели за синовете си, започнал бунт и подбудил атиняните, понеже бил проксен на Атина³⁷. И при фокидите заради една дъщеря наследница стана разпра между бащата на Мназон Мназеас и бащата на Ономарх Евтикрат и тази разпра стана начало на Свещената война³⁸ при фокидите. Също и в Епидамн³⁹ държавното устройство се промени заради една сватба. Един човек тайно сгодил дъщеря си, а бащата на годеника станал архонт и му наложил глоба. Тогава другият се сметнал за обиден и свикал на помощ изключените от управлението граждани.

Държавните устройства се променят в олигархия, демокрация и полития още и поради нарастването на авторитета или могъществото на една институция или част от народа. Така съветът на Ареопага изглеждал, че е затегнал държавното устройство, след като си спечелил авторитет през Персийските войни⁴⁰ и, обратно — след като множеството на моряците станало причина за победата при Саламин⁴¹ и чрез нея за хегемонията поради силата по море, засилило демокрацията. В Аргос знатните си спечелили авторитет покрай битката при Мантинейя срещу спартанците и опитали да премахнат демокрацията⁴². В Сиракуза народът станал причина за победата във войната с атиняните⁴³ и променил устройството от полития на демокрация. В Халкида народът заедно със знатните

А

премахнал тиранина Фокс и бързо завзел властта. А също и в Амбракия, след като народът изгонил тиранина Периандър с помощта на враговете му, изменил устройството в своя полза⁴⁴ -

И изобщо не трябва да се забравя, че всички, които са станали причина за възникването на една власт — и частни лица, и институции, и фили, и една цяла част от държавата, и каквото и да е множество, предизвикват смутове — или тези, които им завиждат, започват бунт, или те самите поради преимуществото си не искат да останат равни с другите.

В държавните устройства възникват смутове и когато частите на държавата, които се смятат за. противоположни, например богатите и хората от народа, са еднакво силни, а средна класа няма или е съвсем. малка. Ако която и да е част от двете части има голям превес, то другата не иска да рискува срещу явно по-силния. Затова именно отличаващите се с добродетел, така да се каже, не вдигат бунт — те са малцинство, противопоставено на мнозинството.

Изобщо за всички устройства основанията и причините за смутове и промени са такива. А държавните устройства се променят ту насила, ту с измама, като насила ги променят или още отначало, или служейки си с принуда по-късно. Измамата също е два вида. Понякога желаещите да променят устройството измамват гражданите отначало и променят устройството с тяхно съгласие, а после насила запазват това устройство против волята им, както при четиристотинте⁴⁵, които измамиха народа, казвайки, че персийският *цар* ще осигури пари за войната със спартанците, а след като го излъгаха, се опитваха да запазят устройството. Понякога пък желаещите да променят устройството убеждават гражданите отначало и по-късно управляват с тяхно съгласие, след като са ги убедили.

Общо при всички устройства промените са ставали по из-броените причини.

ПЕТАГЛАВА

От тях трябва да отделим какво става при всеки отделен вид устройство и да го разгледаме. Демокрациите се променят най-вече поради разпуснатостта на народните водачи. Те обвиняват като частни лица клеветнически богатите⁴⁶ и ги ка-

рат да се обединяват (общият страх свързва и най-големите врагове), или публично подбуждат народа срещу тях. Човек би могъл да биде на много места да става така. И на остров Кос⁴⁷ демокрацията се променила, след като се появили безчестни народни водачи, защото знатните се обединили. Също и на Родос — народните водачи осигурили заплащане на длъжностите и не давали да се изплати дължимото на триерарсите⁴⁸, а те били принудени поради заведените срещу тях процеси да се обединят и да премахнат демокрацията. И в Хераклея⁴⁹ демокрацията била премахната по вина на народните водачи веднага след основаването на колонията. Знатните били онеправдани от тях и отишли в изгнание, след това изгнаниците се събрали, завърнали се и унищожили демокрацията. По съвсем същия начин била премахната демокрацията и в Мегара. Народните водачи изгонили много от знатните, за да могат да конфискуват имотите им, докато по този начин направили изгнаниците твърде много; те се върнали, победили народа в битка и установили олигархия. Същото станало с демокрацията и в Куме — премахнал я Тразимах. Ако ги разгледа, човек би могъл да види, че, общо взето, и в другите държави промените стават по този начин. Понякога народните водачи, за да угодят на народа, онеправдават знатните и ги принуждават да се обединят (или преразпределят имотите им, или намаляват приходите им с налагане на обществени повинности⁵⁰), понякога пък ги наклеветяват, за да могат да конфискуват имуществото на богатите. А в старо време, когато един и същи човек станел водач на народа и на войската (βп^уsoυoд хαλ aραxιYΟ^), устройствата се превръщали в тирания. Повечето от едновременешните тирани са станали такива от народни водачи. Причината тогава да става така, а днес не, е, че тогава народни водачи ставали военачалниците, защото хората още не били толкова умели в говоренето, а сега ораторското изкуство се е развило и водачи на народа стават умеещите да говорят, а поради неопитност във военните работи не нападат устройството, освен ако някъде за кратко бreme се случи нещо такова. Преди възниквали по-често тирании, отколкото сега, също и поради това, че важни длъжности се поверявали само на някои, както в Милет пританията станала тирания⁵¹ (пританията има власт над много и важни неща). Освен това тъй като тогава градовете не били големи, а народът живеел на полето и

от работа нямал свободно време, винаги когато водачите на народа се окажели войнствени хора, се стремели към тирания. Всички те правели това, имайки доверието на народа, а гаранцията за това доверие била омразата към богатите. Така в Атина Пизистрат бил удостоен с тиранската власт, понеже се разбунтувал срещу педиаките, а Теаген в Мегара, понеже заклал стадама на богатите, след като ги заловил да пасат в чуждо пасище край реката, и накрая Дионисий — понеже дал под съд Дафней и богатите и поради омразата си към тях си спечелил доверие като „народен човек“⁵².

Устройствата се променят и от традиционната демокрация в най-новата форма на демокрацията. Където длъжностните лица се определят с избор, а не по имуществен ценз и където избира народът, там народните водачи, които се стремят към ръководни постове, докарват положението дотам, че народът да има власт и над законите. Един лек, за да не става това или да става в по-малка степен, е филите да избират длъжностните лица, а не целият народ.

Общо взето, всички промени на демокрациите стават по тези причини.

ШЕСТАГЛАВА

Олигархиите се променят най-често по два най-очевидни начина. Единият е, когато онеправдават народа. Всеки е способен да поведе народа, особено ако водачът се случи от числото на същите тези олигархи, както Лигдам на остров Наксос, който по-късно станал и тиранин на наксоаште⁵³. Започналите пък по други причини смутове биват различни видове. Понякога премахването на олигархията става заради самите богати, които не участват в управлението, в случай че заемащите почетните длъжности са твърде малко, както станало в Масалия, Истър, Хераклея и други държави⁵⁴. Тези, които не участвали в управлението, започвали смутове, докато първо по-старите братя се включили в управлението, а по-късно и по-младите — на някои места не могат да бъдат в управлението едновременно бащата и синът, на други — по-старият и по-желаният брат. В Масалия олигархията станала по-близка до полития, в Истър преминала в демокрация, в Хераклея управлението минало от малцина в ръцете на шестстотин граждани. Също и в

Книд⁵⁵ олигархията се променила, след като знатните се скарали помежду си затова, че малцина участвали в управлението и, както казахме, ако бащата участвал, синът не можел да участва и при повече братя можел да участва само най-старият. Народът се намесил в спора и като си взел за водач един от знатните, нападнал богатите и ги победил, защото враждуващите помежду си са слаби. В Еримпра⁵⁶ при олигархията на Базилидите в древно време, макар че правителството управлявало добре, все пак народът се разсърдил, че се управлява от малцина и променил устройството. Олигархиите се променят и от самите богати също и когато от честолюбие започнат да демагогстват. Демагогията е два вида: едната е между самите олигархи — дори да са съвсем малко, между тях може да се появи демагог, както между тридесетте в Апшна хората на Харикъл имаха влияние над останалите с демагогски средства и по същия начин хората на Фриних между четиристотинте⁵⁷. Другият случай е, когато членовете на олигархическото управление ръководят демагогски множеството, както надзорителите на гражданите в Лариса⁵⁸ управлявали демагогски множеството, поради това че са ги избрали. Така става и във всички олигархии, в които длъжностните лица не се избират от тези, измежду които се определят; те се избират измежду хората с висок имуществен ценз и членовете на политическите сдружения, но ги избират хоплитите или на-родът (както станало в Абид⁵⁹). Същото става и в олигархиите, където членовете на съдилищата не са от управляващите, защото, ако влияят демагогски на присъдите, довеждат до промяна на устройството, както станало в Хераклея Понтийска. До промяна на устройството се стига и когато някои искат да съсредоточат олигархическото управление в ръцете на съвсем малко хора. Стремящите се към равноправие се при-нуждават да повикат народа на помощ.

Промени на олигархическото устройство стават и в случай че олигархите изхарчат средствата си с разпуснат живот. И те се стремят към промени и *или сами се стремят към тирания, или поставят друг за тиранин*, както Хипарин поставил Дионисий в Сиракуза⁶⁰. И в Амфиполис един човек на име Клеотим довел в града нови заселници от Халкида и като дошли, ги подтикнал срещу богатите⁶¹. В Егина човекът, който прегова-ряше с Харет, опита да промени устройството по подобни

причини⁶². Понякога направо опитват да започнат някакъв бунт, понякога пък открадват държавната хазна, поради което се скарват помежду си, или други се борят срещу тях задето са я откраднали, както станало в Аполония Понтийска. Но едно олигархическо правителство, в което цари единство, не се премахва лесно отвътре. Доказателство е държавното устройство на Фарсал⁶³. Макар и малцина, управляващите имат власт над много хора, понеже са в добри отношения помежду си. Но олигархиите се унищожават и когато в олигархията се изгражда друга олигархия, т. е. въпреки че цялата управляваща класа е малка, висшите длъжности не се заемат от всичките тези малцина граждани. Така станало някога в Елида⁶⁴. Макар че управлявали малцина, геронти ставали съвсем малко хора, понеже геронтите били само осемдесет и назначени пожизнено, а изборът бил династически и подобен на този при геронтите в Спарта.

Промяната на олигархиите става и във военно, и в мирно време. Във военно време, понеже от недоверие към народа олигархите са принудени да изподзват наемни войници и този, на когото ги поверят, става често тиранин, както Тимофан в Ко-ринт⁶⁵. Ако пък ги поверят на повече хора, те установяват една династия. А понякога, страхувайки се от това, допускат множеството до управлението, понеже са принудени да използват народа. В мирно време поради взаимното си недоверие олигархите поверяват стражата на наемни войници и на неутрален архонт, който понякога става господар и на едните, и на другите, както стана в Лариса при управлението на Алевадите, привърженици на СИМ, и 6 Абид по времето на политическите сдружения, едно от които беше това на Ифиад⁶⁶.

Смутове се пораждат и от това, че в самото олигархическо правителство едни се изтласкват от други, както станали заради сватби споменатите промени⁶⁷ и както в Еретрия Диагор свалил олигархическото правителство на конниците, обиден по повод на сватба⁶⁸. Заради съдебно решение станал пък бунтът в Хераклея и в Тива. Присъдата за прелюбодеяние била справедлива, но наложили наказанието по начин, който по-родил смутове — в Хераклея на Еветион, в Тива на Архий (враговете им стигнали дотам в съперничеството си, че ги вързали на позорен стълб на агората). А много олигархии, понеже били твърде деспотични, били премахнати от някои от управ-

ляващите, кошто били недоволни, както олигархията на Книд и на Хиос⁶⁹. Но и случайни обстоятелства могат да причинят промяна и на така наречената полития, и на олигархиите, в кошто участието в съвета, съдилищата и другите длъжности зависи от имуществен ценз. Често цензът е определен първоначално с оглед на настоящата ситуация, така че в олигархията да участват малцина, а в политията средните граждани, и ако поради мир или някакви други щастливи обстоятелства настане благоденствие, се получава така, че същите имущества започват да отговарят на много по-висока категория и всички започват да участват във всички длъжности. Понякога промяната става постепенно, малко по малко и незабелязано, а понякога и по-бързо.

И тъй олигархиите се променят и стават жертва на раздори по такива причини. (Изобщо и демокрациите, и олигархиите понякога не преминават в противоположните устройства, а в устройства от същия род, например от основани на закона демокрации и олигархии в по-авторитарни и обратно.)

СЕДМА ГЛАВА

В аристокрациите бунтовете възникват първо поради това, че малцина участват в почетните длъжности, както казахме и за олигархиите⁷⁰, понеже и аристокрацията е в известен смисъл олигархия (и в двете устройства управляващите са малко, макар и не по една и съща причина, затова и смятат аристокрацията за олигархия). А това неизбежно става най-вече в случай че има едно множество от хора, кошто са си въобразили, че са равни по добродетел на управляващите, както в Спарта така наречените партении (те били синове на равните)⁷¹, кошто били избличени, че кроят заговор и били изпратени в Тарент като колонисти. Или в случай че някои хора не се зачитат от някои по-знатни граждани, въпреки че са влиятелни и с нищо не им отстъпват по добродетел, както Лизандър не бил зачитан от царете⁷². Или пък в случай че някой е смел човек, но не участва в управлението, както Кионадон, който организирал при царуването на Агезилай бунт срещу спартанците⁷³. Също и в случай че едни са твърде бедни, други — твър-

де богати. Това се случва най-често във военно време, така станало и в Спарта през време на Месенската война⁷⁴. Това става ясно и от поемата на Турпеу, наречена „Доброзаконие“⁷⁵ — някои, притиснати от войната, изисквали преразпределение на земята. Също и ако някой е много влиятелен и може да стане още по-могъщ, вдига бунт, за да стане монарх, както изглежда е направил в Спарта Павзаний, който бил стратег по време на Персийските войни, и Ханон в Картаген⁷⁶.

Политиите и аристокрациите загиват обаче преди всичко поради отклоняването от справедливостта в самото устройство. Причината за упадък е при политията неправилното смесване на демокрация и олигархия, а в аристокрацията на тези два елемента и на добродетелта⁷⁷, но главно на тези два, имам предвид демокрация и олигархия, защото политиите и много от така наречените аристократи се опитват да смесят именно тях. По това се отличават аристократите от така наречените политики и затова аристокрациите са по-слаби, а политиите — по-устойчиви от тях. Тези устройства, които клонят повече към олигархия, се наричат аристокрации, а когато клонят към множеството — политики. Затова политиите са по-устойчиви от другите, защото по-големият брой хора е по-силен и е по-доволен, ако е равноправен. А ако устройството даде преимущество на тези, които живеят в охолство, те се стремят към необузданост и обогатяване. Изобщо накъдето клони устройството, натам се променя, понеже всяка от двете групи се стреми да увеличи своите права — политията се превръща в демокрация, аристокрацията — в олигархия, или обратно, например аристокрацията — в демокрация (смятайки се за онеправдани, твърде бедните отклоняват устройството към обратното), а политиите — в олигархия. (Стабилност осигуряват единствено равните по достойнство и получаващите, каквото им се полага.) Така се случило в Турци. Понеже участието в управлението зависело от твърде висок имуществен ценз, устройството се променило към по-малък ценз и към повече длъжностни лица. А понеже знатните били изкупили незаконно цялата земя (устройството било твърде олигархическо, така че могли да се обогатяват), народът, упражнен във войната, надвил стражите, докато накрая всички, които разполагали с повече земя, я върнали.

Освен това, понеже всички аристократически устройства са олигархически, знатните се обогатяват твърде много, както в Спарта имотите отиват в ръцете на малцина. За знатните е възможно също да правят каквото пожелаят, и да се сродяват с когото искат, затова именно Локри загинал заради сродяването с Дионисий, което нямаше да стане в една демокрация, нито в една добре смесена аристокрация⁷⁸. Аристокрациите се променят най-често незабелязано, като се унищожават малко по малко, както казахме по-рано за всички устройства, че причина за промените им може да бъде и нещо дребно. В случай че хората пожертват нещо свързано с държавното устройство, след това съвсем лесно променят и друго, малко по-голямо нещо, докато променят уредбата изцяло. Така станало и с устройството на Турци. Имало един закон да се става стратег през пет години, но стратегии станали едни войнствени младежи, които имали авторитет сред множеството на стражите, но презирали управляващите и смятали, че лесно ще ги надвият. Те опитали първо да премахнат този закон, така че да може едни и същи хора да бъдат стратегии непрекъснато, понеже виждали, че народът ще избере тях на драго сърце. Натоварените с тези въпроси длъжностни лица, така наречените съветници първо се опитали да им попречат, а после се оставили да ги убедят, като смятали, че ще променят този закон и ще оставят останалата част от устройството, а по-късно, когато искали да попречат на други промени, вече не могли да направят нищо и цялата организация на устройството се превърнала в династия на младежите, започнали промяната.

Всички държавни устройства се разрушават или отвътре, или отвън — когато някоя държава с противоположна уредба е наблизко, или когато е далеч, но е могъща. Така станало с атиняните и спартанците. Атиняните премахвали навсякъде олигархиите, спартанците — демокрациите.

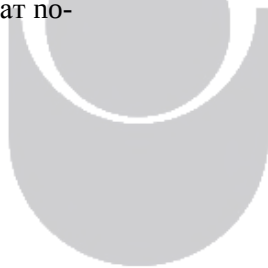
Общо взето казахме по какви причини стават промените на държавните устройства и смутите в тях.

ОСМАГЛАВА

Следва да обсъдим запазването и *общо*, и поотделно на всяко едно държавно устройство. Първо е ясно, че ако знаем причините, поради които устройствата загиват, то знаем и причините, поради които се запазват — противоположното води до противоположно, а загиването и запазването са противоположни едно на друго.

В добре смесените устройства гражданите трябва да внимават да не нарушат в нещо законите и преди всичко да се предпазват от малките промени — противозаконното се промъква незабелязано⁷⁹, както малкият разход унищожава богатството, ако се прави често. Разходите остават незабелязани, понеже не се правят наведнъж. Разумът се подвежда от тях, както при софистическото разсъждение: „ако всяка от частите е малка, то и всички заедно са нещо малко“⁸⁰. Това е така в един смисъл, а в друг не е. Цялото и всички части заедно не са малки, а са съставени от малки части. Трябва да се пазят първо от този източник на промяна. След това не трябва да се вярва на хитрините, създадени за да се мами множеството — те се изобличават от фактите. (Какво наричаме хитрини на устройствата, казахме по-горе⁸¹). Трябва освен това да се знае, че са устойчиви не само някои аристокрации, но и някои олигархии — не защото са сигурни самите устройства, а защото заемащите ръководните длъжности се отнасят добре и с лишените от граждански права, и с гражданите: не онеправдават тези, които не участват в управлението и допускат до него тези от тях, които са способни ръководители. Не онеправдават честолюбивите с лишаване *от* почести, нито множеството с користолюбие, а що се отнася до самите тях и до участниците в управлението, то те се отнасят помежду си демократически, защото равноправието, което демократите искат за множеството, при равните е не само справедливо, но и полезно. Затова, ако мнозина участват в управлението, много от демократическите законоположения са полезни, например длъжностите да са шестмесечни, за да участват в тях всички равни. Равните са вече един вид народ (затова и между тях се появяват често демагози, както казахме по-горе⁸²). Освен това така олигархиите и аристократите преминават по-

рядко в династии — не е еднакво лесно да се нанесе вреда, ако управляват малко време и ако управляват дълго време, щом като по тази причина възникват тираниите в олигархиите и демокрациите — и в двете *към*. тирания се стремят или най-влиятелните (в демокрациите демагозите, в олигархиите управниците), или заемащите най-висшите длъжности, ако управляват дълго време.

Но държавните устройства се запазват не само поради това, че заплашващото да ги погуби е далеч, но понякога и поради това, че е близо — когато се страхуват, управляващите държат властта по-здравео в ръце. Така че тези, които се грижат за държавното устройство трябва да осигурят на гражданите поводи за страх, за да бъдат нащрек и да не отслабват бдителността за държавното устройство, сякаш е нощен караул, и да представят далечната опасност за близка. Трябва да се стремят да пазят държавата от смутове и от честолюбието на знатните и чрез законите, а *също* и да внимават за нечестолюбивите да не ги завладее и тях честолюбие, понеже да открие възникналото зло още отначало не е работа на кой да е, а на държавника.

Относно промяната на олигархията и политията, възникваща поради имуществените класи, когато се случи да останат същите имуществени класи, но възникне изобилие на средства, е полезно да се сравни сборът от новите имущества с предишните — всяка година в държавите, в които оценката на имуществото става ежегодно, а в по-големите държави на три или пет години. Ако сборът на имуществата е многократно по-голям или по-малък от предишния, когато са били установени имуществените класи, които участват в управлението, е полезно да има закон и да се повишава или понижава имущественият ценз. Ако сборът е по-голям от преди, да се повиши цензът според това, колко по-голям е сборът, ако пък е по-малък, да се намали цензът и да се направи по-нисък. Ако в политията и олигархиите не се прави това, може да възникне в единия случай от едните олигархия, от другите династия, а в другия случай от политията демокрация, от олигархията — полития или демокрация.

Обща задача на демокрацията, олигархията, монархията, и на всяко държавно устройство е да не оставя никого да увеличава твърде влиянието си непропорционално, а да се старее да

дава по-скоро малки длъжности за повече време, отколкото за малко време важни длъжности (те покваряват и не е по силите на всеки човек да понася щастieto), ако пък не, то поне след като важните длъжности са поверени на някого наведнъж, да не му се отнемат пак наведнъж, а постепенно. И преди всичко трябва да се стремят чрез законите да разпределят длъжностите равномерно, така че да няма никой, който да се отличава по могъщество, основано на приятелски връзки или на средства; ако пък има, да го пратят да се перчи в чужбина. Но понеже хората правят нововъведения и поради частния си начин на живот, трябва да се създаде една институция, която да следи хората, когото с начина си на живот вредят на режима — в демокрацията тези, когото вредят на демокрацията, в олигархията — когото вредят на олигархията, и по същия начин във всяко от другите устройства.

По тези причини трябва да се внимава и да не би да преуспява ту една, ту друга част от държавата. Лекарството за това е държавните дела и ръководните длъжности да се поверяват на противоположните части (искам, да кажа, че благородните са противоположни на множеството и бедните на богатите), и да се направи опит или да се смеси множествата на бедните и богатите, или да се увеличи средната класа, защото това предотвратява причинени от неравенството бунтове.

Най-важното във всяко устройство е така да се уреди чрез закони и други начини на организация, че длъжностите да не дават възможност за обогатяване. Затова трябва да се внимава най-вече в олигархиите. Хората от народа не са толкова недоволни, ако ги лишават от възможността да управляват (дори се радват, когато ги оставят на мира да се занимават с частните си работи), колкото ако мислят, че управляващите крадат обществени средства. Тогава страдат за две неща — че не участват в управлението и че не участват в печалбата.

Да има едновременно и демокрация, и аристокрация е възможно единствено ако човек се погрижи за това. Тогава би могло и знатните, и множеството да имат онова, което желаят и едните, и другите. Да имат прано да управляват всички е демократически принцип, а ръководните длъжности да се заемат от знатните — аристократически, а това *ще* стане, в случай че ръководните длъжности не дават възможност за обогатяване. Бедните няма да искат да управляват, защото нишо

не печелят, а *ще* предпочитат да се занимават със собствените си работи, богатите пък *ще* могат да управляват, понеже изобщо не се нуждаят от обществените средства, и *ще* стане така, че бедните *ще* забогатеят, понеже се занимават със своите работи, а знатните няма да бъдат управлявани от кой да е.

За да не се крадат обществените средства, нека предаването на касата да става в присъствието на всички граждани и копия от отчета да се поставят по фратрии, отделения и фили, за да управляват хората безкористно, трябва по закон почетните длъжности да бъдат определени за тези, които имат добра репутация.

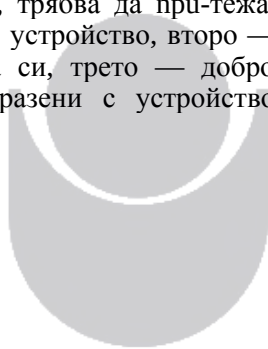
В демокрациите трябва да се щадят богатите — не трябва да се преразпределят не само имотите, но и приходите им, което незабелязано става в някои устройства. По-добре е, дори да искат, да не им се позволява да поемат разточителни, но безполезни обществени ангажменти⁸³ като театрални постановки, щафета с факли и други подобни.

В олигархията пък да се положи голяма грижа за бедните и да им се отредят длъжностите, от които могат да получат доход, и ако някой от богатите прояви необузданост към тях, наказанието да бъде по-голямо, отколкото ако обиди някого от своята класа. Наследствата не трябва да се подаряват, а да остават в рода и един и същ човек не трябва да може да получава повече наследства, а само едно. Така имуществата биха били по-равни и повече бедни биха достигнали до богатство.

И за демокрацията, и за олигархията е полезно на тези, които участват по-малко в управлението (в демокрацията на богатите, в олигархията на бедните), да се отреди или равенство, или преимущество в останалото, освен във висшите държавни длъжности. Те трябва да се поверяват единствено на управляващата класа, или поне повечето от тях.

ДЕВЕТА ГЛАВА

Тези, които *ще* заемат висшите длъжности, трябва да при-тежават три качества: първо — вярност към установеното устройство, второ — големи способности за изпълняване на длъжността си, трето — добродетел и справедливост, във всяко устройство съобразени с устройството (ако справедлив-

вото не е едно и също във всички устройства, то неизбежно ще има и повече видове справедливост).

Съществува обаче затруднението, как да се направи изборът, ако не се случи всички качества да са събрани в един и същи човек. Как трябва да изберем например, ако някой би имал качества на военачалник, но е лош човек и враг на режима, а друг е справедлив и приятел на режима? Изглежда трябва да се съобразяваме с две неща — кое качество хората имат в по-голяма степен и кое в по-малка. Затова при длъжността на военачалника трябва да се съобразяваме повече с опита, отколкото с добродетелта, защото хората са по-рядко опитни стратегии, отколкото порядъчни граждани, а при длъжностите на стражите и на ковчежника — обратно, защото те се нуждаят от по-голяма добродетел от тази на множеството, а нужното знание е нещо общо за всички.

Човек би могъл също да се запита, ако е налице способност и вяръност към режима, защо е нужна добродетел? Дори само първите две качества ще осигурят ползата за устройството. Или е нужна, понеже притежаващите тези две качества може да не умеят да се владеят, така че нищо не пречи, както не служат на собствените си интереси, макар че се познават и обичат, да бъдат такива и спрямо общото благо?

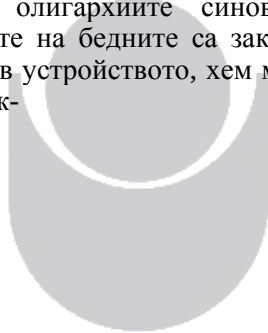
Изобщо всичко в законите, за което казваме, че е полезно за държавните устройства, запазва тези устройства и най-важният принцип е този, който често повтаряме⁸⁴: да се внимава множеството, което желае това устройство, да е по-силно от онова, което не го желае. Освен всичко казано не трябва да се забравя това, което забравят днес изродените държавни устройства — средата. Много от принципите, които изглеждат демократически, унищожават демокрациите, а изглеждащите олигархически — олигархиите. Онези, които си мислят „Това е единствената добродетел“, я довеждат до крайност и не знаят, че това е както при един нос, който се отклонява от красивата правилност към гърбав или чип, но все пак е още хубав и очарователен на вид. Ако обаче човек се развие още повече към тази крайност, първо ще загуби пропорционалността на тази част от лицето си и накрая *ще* стигне дотам носът му да не прилича на нос поради излишъка и липсата на едното и на другото противоположни качества. По същия начин стоят нещата с останалите части, а така става и с останалите дър-

жавни устройства. Може и демокрацията, и олигархията да бъдат наред, макар че се отклоняват от най-доброто устройство. Но ако човек засили едната от тези две тенденции, първо ще направи устройството по-лошо, а накрая ще го направи да не е вече устройство. Затова законодателят и държавникът трябва добре да знаят кои от демократическите принципи запазват и кои унищожават демокрацията и кои от олигархическите принципи запазват или унищожават олигархията. Никое от двете устройства не може да съществува и да се запази без богатите и множеството. Когато стане изравняване на имуществото, това устройство неизбежно е вече друго, така че тези, които премахват едната или другата класа с крайни закони, премахват устройствата.

Тази грешка се допуска и в демокрациите, и в олигархиите. В демокрациите демагозите я допускат там, където дават на множеството власт над законите. Борейки се с богатите, те винаги правят от държавата две държави, а трябва, напротив, винаги да изглежда, че говорят в защита на богатите, а в олигархиите олигархите трябва да говорят в защита на народа и да се кълнат с клетви, обратни на сегашните⁸⁵. Сега в някои държави се кълнат: „Ще бъда зложелателен спрямо народа и ще взема всяко лошо за него решение, което мога“, а трябва и да мислят, и да обявяват обратното, като в клетвите си заявяват: „Не ще навредя на народа.“

А най-важното от всичко казано за запазването на устройствата, което сега всички пренебрегват, е възпитаването според тези устройства. Няма никаква полза дори от най-полезните и приети единодушно от всички граждани закони, ако няма да имат навици и да бъдат възпитани в духа на устройството — демократически, ако законите са демократически, и олигархически, ако са олигархически. Ако съществува необузданост в отделния човек, то необузданост съществува и в една държава. А да си възпитан според държавното устройство не значи да правиш това, което ще се хареса на олигархите или на желаещите демокрация, а това, което ще позволи на едните да управляват олигархически, а на другите да бъдат управлявани демократически. А сега в олигархиите синовете на управляващите живеят в разкош⁸⁶, а синовете на бедните са закалени и отрудени, така че хем искат повече промени в устройството, хем могат да ги осъществят. В демокрациите, които изглеж-

дат най-демократически, е установено обратното на това, което е полезно и причината е, че понятието „свобода“ се определя неправилно. Смятат, че нещата, от които се определя демокрацията, са две — управлението на мнозинството и свободата. Смятат, че справедливостта е в равенството, а равенството е в това да става каквото реши множеството, а да бъдеш свободен и равен означава човек да прави, каквото иска. Затова в такива демокрации всеки живее както желае и върви „накъдето му скимне“, както казва Еврипид^{*7}, а това е лошо. Да живееш съобразно с устройството не трябва да се смята за робство, а за негово спасение.

Толкова са, тъй да се каже, причините, поради които се променят и загиват държавните устройства, и средствата, чрез които се спасяват и запазват.

ДЕСЕТАГЛАВА

Остава да изложим и за монархията, по какви причини загива и с какви естествени средства се запазва. Това, което става при царствата и тираниите, е почти същото като това, което казахме за политите. Царската власт е основана на аристократическия принцип, а тиранията се състои от крайна олигархия и крайна демокрация. Затова е и най-пагубна за поданиците, понеже е съставена от две злини и съдържа отклоненията и грешките и на двете устройства. Още възникването на единия и на другия вид монархия е противоположно. Царската власт е възникнала, за да защити знатните от народа и царят се избира измежду знатните според превъзходството си по добродетел или по дела, продиктувани от тази добродетел, или според превъзходството на един такъв род, докато тиранинът се издига от народа и множеството против знатните, за да не търпи народът неправди от тях. Това става ясно от фактите. Повечето тирани са станали такива, така да се каже, от демагози, на които народът се доверявал, защото клеветели знатните. Едни от тираниите са възникнали по този начин, когато държавите станали по-големи; тези преди тях — поради това че царете престъпвали завещаните от предците обичаи и се стремели към една по-деспотична власт; трети — от хора, избрани на висшите длъжности (в старо време

народът назначавал ръководителите на държавата и участниците в религиозни делегации за дълго време); четвърти — от олигархии, които са избирали един човек да има власт над най-висшите длъжности. При всички тези видове преход е било възможно лесно да осъществят тиранията, стига само да искат, поради това че са имали предварително властта — едните властта на царското достойнство, другите — на почетната длъжност. Например Фидон⁸⁸ в Аргос и други станали тирани, след като вече разполагали с царската власт, докато тираните в Иония⁸⁹ и Фаларис⁹⁰ са заемали първо някоя почетна длъжност, а пък Панеций в Леонтини⁹¹, Кунсел в Коринт⁹², Пизистрат в Атина, Дионисий в Сиракуза⁹³ и други са станали по същия начин тирани от демагози.

Както казахме, царската власт почива на принципите на аристокрацията. Тя е по достойнство — или въз основа на собствената добродетел, или на добродетелта на рода, или въз основа на някакво благодееяние, или на всичко това и на влиятелност. Всички, които били, извършили, или можели да извършат някакво благодееяние на градовете или племената си⁹⁴, получили тази почетна длъжност — едни, защото попречили във война да бъде поробен народът, както Кодър⁹⁵, други, защото го освободили, както Кир⁹⁶, трети, защото основали град или завладели земя, както царете на спартанците, македонците и молосите⁹⁷. Предназначението на царя е да бъде един страж, който бди богатите да не претърпят някаква несправедливост и народът да не бъде онеправдаван, докато тиранията, както често се каза⁹⁸, не се съобразява въобще с полезното за общността, освен заради собствената си полза. Целта на тиранина е удоволствието, на царя — добродетелта. Затова при стремежа към превъзходство целта на тиранина са богатствата, а на царя по-скоро честта. Охраната на царя е от граждани, на тиранина — от чужди наемници".

Ясно е, че тиранията обединява лошите страни на демок-рацията и олигархията. От олигархията взема богатството за цел (неизбежно само по този начин може да се поддържа стражата и разгулният начин на живот) и пълното недоверие към народа¹⁰⁰ (затова именно му отнемат оръжието). Също и това, че обиждат множеството, че го изгонват от града и го заселват разпръснато из страната, е общо за двете — и за олигархията, и за тиранията. От демокрацията взема борбата

със знатните, тайното им и явно премахване и изпращането им в изгнание като съперници и препятствие за властта, защото от знатните възникват заговорите, ако едни от тях искат да управляват, а другите не искат да робуват. Оттук идва съветът на Периандър към Тразибул¹⁰¹ да отреже стърчащите класове, понеже винаги трябвало да се премахват гражданите, които превъзхождат останалите.

Както, общо взето, обяснихме, трябва да се смята, че причините за промените при държавните устройства и при монархиите са едни и същи¹⁰². Мнозина от поданиците се надигат срещу монархиите поради обиди, страх и презрение, а обидите са най-често поради необузданост, понякога и поради лишаване от личната собственост. И целите при тираниите и царската власт са същите както при държавните устройства. В монархиите има голямо богатство и почести, неща, към които всички се стремят. Някои от бунтовете са срещу живота на управниците, други срещу властта им. Причинените от необуздаността на управниците бунтове са насочени срещу живота им. Но понеже необуздаността има много форми, всяка от тях дава повод за гняв, а повечето от разгневените се бунтуват не за да вземат властта, а за да отмъстят. Например отмъщението срещу Пизистратидите¹⁰³ поради това, че нанесли обида на сестрата на Хармодий и оскърбили Хармодий (Хармодий се разбунтувал заради сестра си, а Аристогейтон заради Хармодий). Заговорът срещу тиранина на Амбракия Периандър¹⁰⁴ пък станал, понеже по време на пир с любимото си момче го запитал дали е вече бременно от него. Заговорът на Павзаний срещу Филип станал, понеже Филип позволил хората на Атал да го обидят¹⁰⁵. А на Дерда срещу Аминта Малки¹⁰⁶, понеже се хвалел, че му бил любовник, когато бил млад. Заговорът на евнуха, който убил Евагор Кипърски, станал, понеже евнухът се почувствал оскърбен, че синът на Евагор отнел жена му¹⁰⁷.

Много покушения са станали, понеже някои от монарсите оскърбяват плътски някого. Такова е например покушението на Кратей срещу Архелай¹⁰⁸. Кратей страдал постоянно от връзката им, така че и най-малкият повод бил достатъчен да въстане. Може би причината е, че Архелай не му дал никоя от дъщерите си, макар че му бил обещал, а принуден от войната срещу Ирас и Арабей дал по-голямата на царя на Елимея, а по-малката на сина си Аминта, като смятал, че така ще намали

съперничеството между него и сина си от Клеопатра¹⁰⁹. Но все пак причината за враждата била, че Кратей трудно понасял любовното му натрапване. По същата причина се включил в заговора и Хеланократ от Лариса. Тъй като Архелай се възползвал от младежа, но не го върнал в родината му, макар че му бил обещал, Хеланократ смятал, че Архелай е започнал връзката с него, за да го оскърби, а не от любовно желание. Питон и Хераклид от Енос погубили Котис¹¹⁰, за да отмъстят за баща си, а Адамант го изоставил, оскърбен, че е бил кастриран от него като дете. Мнозина са били сърдити и поради това, че са били оскърбени с телесно наказание и смятайки, че са обидени, едни убили царя, други се опитали да го направят, като някои били дори от управляващите и от царските династии. Например в Митилена Мегакъл нападнал и премахнал с приятелите си Пентилидите, които обикаляли и удряли гражданите с тояги. По-късно Смердис погубил Пентил, понеже му нанесъл удари и го откъснал от жена му. Декамних пък станал водач на покушението срещу Архелай и първи подтиквал заговорниците. Причина за гнева му било това, че Архелай го предал на поета Еврипид да го набие с камшик (Еврипид бил сърдит, понеже Декамних казал нещо за лош дъх на устата му). И мнозина други са били премахнати, или са били организирани заговори срещу тях по подобни причини. Също и поради страх — казахме, че това е една от причините както при държавните устройства, така и при монархиите. Например Артапан се разбунтувал срещу Ксеркс от страх, че *ще го* наклеветят, че е обесил Дарий без нареждане на Ксеркс. (Той мислел, че Ксеркс ще му прости, забравяйки какво точно е заповядал, понеже било по време на един нур¹¹¹). Други заговори станали поради презрение, както този срещу Сарданапал, когото някой видял да преде с жените (ако разказващите тази история казват истината, ако пък не е вярно за него, това би могло да се случи наистина при друг). И Дион се разбунтувал срещу Дионисий Млади, защото го презирал¹¹² и виждал, че гражданите имат същото отношение към вечно пияния тиранин. Дори някои от приятелите на монарсите скриват заговори от презрение — поради доверието им ги презират, убедени, че няма да бъдат хванати. Също и тези, които мислят, че могат да вземат властта, вдигат бунт донякъде от презрение — презирайки опасността и смятайки се за могъщи, те се

надигат лекомислено поради мощта си, например военачалниците срщпу монарсите. Така Кир вдигнал бунт срещу Астиаг от презрение към начина му на живот и военната му *мощ*, понеже Астиаг не използвал тази мощ, а живеел в разкош^{III}, а също така и тракиецът Севт срещу Амадок, на когото бил военачалник¹¹⁴. Други пък се бунтуват поради повече причини, например и от презрение, и от користолюбие, както Митридат срещу Ариобарзан¹¹⁵. По такива причини се захващат с бунтове преди всичко хора, дръзки по природа и заемащи военачалническа длъжност при монарсите. Смелостта, когато разполага със сила, се превръща в дързост и по тези две причини, смятайки, че ще победят лесно, вдигат бунта.

Тези пък, които започват бунт поради честолюбие, имат други причини, освен изброените преди. Всеки един от разбунтувалите се от честолюбие се излага на опасност не както някоя, които нападат тираните заради големите печалби и висшите длъжности, които ще получат. Онези го правят по посочената причина, а честолюбивите нападат монарсите с цел да спечелят не еднолична власт, а слава, както, ако това беше някакво друго забележително дело, с което могат да станат прочути и известни сред хората. Впрочем тези, които действат по такива подбуди, са малко на брой. защото техен принцип трябва да бъде да не се интересуват За спасението си, ако делото им не победи. Те трябва да спазват принципа на Дион, а не е лесно мнозина да го приемат. Дион се отправил с малко войници на поход срещу Дионисий с думите, че е в такова разположение на духа, че докдето и да може да достигне, за него *ще* е достатъчно дотам да е участвал в делото. Ако се случи веднага щом *слезе* на сушата да загине, за него това ще бъде сладка смърт.

Един начин да се унищожи една тирания, както и всяко от останалите устройства, е да се унищожи отвън¹¹⁰, ако някое противоположно устройство е по-силно (ясно е, че желанието за това ще бъде налице поради противоположността на стремежа, а всички правят това, което желаят, стига само да могат). Устройствата се противопоставят така: демокрацията на тиранията според Хезиодовия стих „грънчарят е враг на грънчаря“¹¹⁷, защото и крайната демокрация е една тирания, а царската власт — на аристокрацията поради противоположността на устройството. Затова спартанците премахнали

много тирании¹¹⁸, както и сиракузците по времето, когато имали добро държавно устройство.

По друг начин загива тиранията отвътре, когато участниците в управлението са в разпра помежду си, както била премахната тиранията на Гелон и приближените му, а в днешно време и на Диониош и неговите хора¹¹⁹. Тиранията на Гелон премахнал братът на Хиерон Тразибул¹²⁰, който влияел демагогски на сина на Гелон и го тласкал към удоволствия, за да управлява самият той. Роднините им се обединили, за да не бъде премахната цялата тирания, а само Тразибул, но техните противници сметнали, че е ударил часът и изгонили от града всички тях. Срещу Дионисий пък се отправил на поход Дион, който бил негов роднина, и повикал на помощ народа, а след като изгонил Дионисий, сам бил убит.

След като причините, поради които хората най-често се бунтуват срещу тиранията, са две — омраза и презрение, то едната от тях — омразата — трябва при тираните винаги да е налице, но често премахването на тиранията става поради презрението. Доказателство за това е фактът, че повечето от тези, които сами са взели властта, са успели и да я запазят, докато всички, които са я получили от тях, я губят тъй да се каже веднага. С разпуснатия си начин на живот те си спечелват силно презрение и предоставят множество удобни случаи на тези, които искат да ги нападнат.

И гневът трябва да се смята за частен случай на омразата, защото в известен смисъл става причина за същите дела, а често подтиква към дела повече и от омразата. Обзетите от гняв нападат с още по-голямо усърдие, понеже афектите не се съобразяват с разума (най-често се случва хората да се поддават на страстите поради обида — по тази причина била премахната и тиранията на Пизистратидите, и много други), а омразата използва повече разума. Гневът е придружен от мъка, така че не преценява лесно, а омразата не съдържа мъка.

Обобщено казано, всички причини за премахването на чис-тата и завършена олигархия и на крайната демокрация, които посочихме¹²¹, трябва да приемем и за причини за премахването на тиранията, защото крайната олигархия и крайната демокрация са тирании, разделени между повече хора¹²².

Царската власт се премахва най-рядко от външни причини и именно затова е дълготрайна. Премахването ѝ става най-

често отвътре. Загива по два начина — единият е, когато участниците в царската власт започнат борби, другият — когато царете опитват да управляват твърде тиранично, в случай че искат да имат по-голяма и противозаконна власт. Днес вече не възникват царства, а ако възникнат, те са по-скоро монархии от тираничен тип, понеже царската власт е власт над доброволни поданици, но с по-големи пълномощия. Сега равните са много и никой не се отличава от останалите толкова, че да се приближи до могъществото и достойнството на царската власт. Така че по тази причина хората не я търпят доброволно, а ако някой се възцари с измама или насила, това вече изглежда тирания. В наследствените царства трябва да приемем за причина за премахването им освен казаното и това, че мнозина са достойни за презрение и постъпват необуздано, макар че нямат тиранска власт, а почетната длъжност на царя. Тяхното сваляне е лесно — ако поданиците вече не го искат, царят веднага престава да бъде цар, докато тиранинът остава тиранин и когато поданиците не го искат. И тъй, монархиите се премахват по тези и други подобни причини.

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

Ясно е, че, най-общо казано, монархиите се запазват поради противоположните на тези причини. А ако ги разгледаме поотделно, царската власт се спасява, като се придържа към по-умерено управление. Колкото по-малко пълномощия имат царете, неизбежно толкова повече време се запазва цялата им власт — и самите те са по-малко деспотични и по-справедливи по характер, и поданиците им завиждат по-малко. Затова се запазила много време и царската власт при молосите, и тази на спартанците — понеже властта на царете била разделена още *отначало* на две части, а после и Теопомп я ограничил, като прибавил в устройството властта на ефорите и други ограничения¹²³. Като премахнал част от властта на царете, той я увеличил по време, така че в известен смисъл я направил не по-малка, а по-голяма. Казват, че именно това отговорил и на жена си, когато го попитала дали не се срамува, като оставя на синовете си царската власт по-малка, отколкото я е получил от баща

си. Той казал: „Не, разбира се, защото им я оставям по-дългот-райна“¹²⁴. Тираниите се запазват по два съвършено противоположни начина, единият от които е традиционният, по който управляват повечето тирани. Казват, че много черти, характерни за този начин, са измислени от Периандър от Коринт, но много други могат да се вземат и от властта на персите. Става дума за казаното преди относно запазването на тиранията, доколкото то е възможно (да „отсича“ хората, които превъзхождат останалите, и да премахва гордите), а освен това да не позволява нито обиш обеда, нито политически сдружения, 1313b нито образование, нито нещо друго такова, а да се пази от всичко, от което обикновено възникват две неща — гордост и взаимно доверие. Да не допуска да стават разисквания и други събирания в свободното време и да прави всичко, за да бъдат хората колкото може почужди помежду си (опознаването прави взаимното доверие по-голямо). Да задължи намиращите се в града да бъдат постоянно пред очите на всички и да прекарват времето си около вратите на двореца¹²⁵ (така най-малко би останало незабелязано, какво правят и робувайки постоянно, биха се научили на смирение); да въведе всички други подобни персийски и варварски тиранични черти¹²⁶ — всички те водят до едно и също. Тиранинът трябва също да се опита да узнава всичко, което някой от поданиците случайно каже или направи, и да има шпиони, както в Сиракуза така наречените доносници и както Хиерон изпращал подслушвачи там, където имало някаква среща или събиране (страхувайки се от тях, хората не говорят така свободно, а и да говорят, това не остава незабелязано). Трябва и да скарва хората помежду им, и да насъсква приятели срещу приятели, народа срещу знатните и богатите помежду им. Принцип на тиранията е и това да прави поданиците бедни, за да не могат да поддържат собствена стража и отдадени на ежедневните задължения, да нямат време да заговорничат. Пример за това са пирамидите в Египет, статуите посветени от Кипселидите и строежът на Олимпиаона при Пизистратидите, *също* и измежду сградите на Самос построеното от Поликрат¹²⁷ (всичко това води до едно и също—заетост и бедност на гражданите). След това и събирането на данъци, например в Сиракуза при управлението на Дионисий за пет години

му се удало да събере под формата на данъци цялото имущество на гражданите¹²⁸. Тиранинът е също така склонен да воюва, за да бъдат заети поданиците и да имат постоянно нужда от водач. Царската власт се запазва от приятелите, а за тиранията е характерно, че тъкмо на тях има най-малко доверие, понеже всички искат да премахнат тиранина, а приятелите му имат най-голяма възможност за това.

Също и в крайната демокрация всичко има тиранически характер — господството на жените в къщи, за да донасят срещу мъжете си, и по същата причина отпускане на робите. Робите и жените не заплашват тираниите и ако им е добре, те неизбежно са добре настроени и към тираниите, и към демокрациите, защото и народът иска да бъде монарх. Затова и ласкателят е на почит и в двете устройства: при хората от народа — демагогът (демагогът е ласкател на народа), при тираниите — смирените придворни, а смирението е дело на ласкателството. Затова именно тиранията е добре настроена към лошите хора — тираниите обичат да бъдат ласкани, а никой, който има достойнство на свободен човек, не би правил това. Порядъчните хора или искрено обичат някого, или не го ласкаят. Освен това лошите хора са полезни за лоши дела: клин клин избива, както казва поговорката.

Характерно за тиранина е и това, че не харесва никой бла-городен и свободен човек. Той смята само себе си за такъв, а кой-то е от своя страна благороден и със свободен дух, премахва превъзходството и основанието за господството на тиранията. Затова тираниите мразят такива хора като заплахата за властта им. Типично за тиранина е и да има за сътрапезници и другари повече чужденци, отколкото съграждани — съгражданите са му врагове, а чужденците не са му съперници.

Тези и подобни неща са характерни за тиранията и запазват властта й и няма лошо качество, което тя да не притежава. Всички тези средства се свеждат, така да се каже, до три вида. Тиранията се стреми към три неща — първо към смиреност на поданиците (един малодушен човек не би кроил заговори срещу никого). Второ, към пълно недоверие между тях (тиранията не се премахва, преди някои да се доверят едни на други, затова именно тираниите се борят с порядъчните хора като с хора вредни за властта им не само защото не искат да бъдат управлявани деспотически, но и поради това, че си имат

доверие един на друг и вдъхват доверие на останалите и не до-носничат нито един за друг, нито за останалите). Трето, към лишаване на поданиците от възможност да действат (никой не се залавя с невъзможното, така че не се залавя и да премахне тиранията, без да разполага с военна сила).

Това са трите тупа, до които се свеждат стремежите на тираните. Човек би могъл да сведе всички черти на тиранията до тези причини: поданиците да си нямат доверие помежду си, да нямат възможност да действат и да са смирени.

Единият начин, по който се запазват тираните, е този. Другият си служи с обратните на изброените средства. Можем да го изведем от премахването на царската власт. Както един начин за премахване на царската власт е да се направи управлението по-тираническо, така запазването на тиранията е в това тиранинът да я направи по-царска, като запази само едно — властта, за да управлява не само ако го искат поданиците, но и ако не го искат. Ако се откаже от това, отказва се и от тиранията. То трябва да остане като задължително условие, а останалото трябва отчасти да прави като цар, отчасти да изглежда, че го прави така, като се преструва умело на цар. Първо, трябва да се грижи за обществените работи и да не харчи пари за такива подаръци, от които народът се дразни (когато взимат от него, който работи и едва кара, и дават щедро на хетери, чужденци и майстори), а да дава сметка за приходите и разходите, както вече са правили някои тирани. Ако човек управлява така, биха го смятали за стопанин, а не за тиранин. Няма и *защо* да се страхува, че един ден ще има парични затруднения, след като е владетел на държавата. А когато са извън родината си, за тираните такава политика е и по-полезна, отколкото да оставят натрупано голямо богатство. Така пазачите биха били по-малко склонни да се вдигнат срещу съществуващия ред, а те са за пребиваващите извън родината тирани по-опасни, отколкото гражданите, защото в случай на война гражданите напускат родината заедно с тиранина, а пазачите остават.

По-нататък трябва да изглежда, че тиранинът събира данъци и повинности заради стопанските нужди на държавата, а и евентуално да ги използва в случай на война. Изобщо да се показва като пазач и ковчезник на общото богатство, а не на собственото си. Тиранинът трябва да изглежда не строг, а дос-

тоен, и такъв, че които го срещнат, да не се страхуват, а по-скоро да го почитат. Това наистина не се постига лесно, ако е достоен за презрение, затова трябва дори да не се грижи за другите добродетели, да се грижи за воинската добродетел и да си спечели слава за нея. Освен това трябва да изглежда, че не само той не обижда никого от поданиците си — било момче, било момиче, но и никой друг от приближените си, а по същия начин да се държат и жените в дома му към другите жени, защото много тирани са загинали поради женска необузданост.

Относно телесните наслади да прави обратното на това, което правят някои от днешните тирани (те не само им се отдават още от зори и много дни непрекъснато, но и искат да се показват на другите, че правят това, за да им се възхищават на щастието и блаженството). Да бъде изключително умерен в такива неща, ако пък не — да избягва да се показва на другите (лесно изложен на нападение и на презрение е не трезвият, а пияният, и не будният, а спящият).

Тиранинът трябва да прави обратното на почти всичко, което изброихме преди¹²⁹ — трябва да изгражда и да благоустроява града като управител, а не като тиранин. Освен това да се показва винаги особено усърден в култа към боговете (гражданите се страхуват по-малко да не претърпят някакъв произвол от такива тирани — когато смятат, че управляващият е набожен и почита боговете, и са по-малко склонни да заговорничат срещу него, като човек, който има и боговете за съюзници), но трябва да се показва такъв без суеверие. Трябва така да почита отличаващите се с нещо хора, че те да не мислят, че едни независими граждани щяха някога да ги почитат повече. Такива почести трябва да връчва лично, а наказанията да налага чрез други длъжностни лица и съдилища.

Една защита, обща за всяка монархия, е да не издига никой отделен човек, а ако издига някого, то това да бъдат повече хора — те ще се контролират помежду си. Ако трябва да се издигне някой, то поне да не е с дръзка натура (такива натури са склонни да се впуснат във всяко дело) и ако реши да освободи някого от поста му, да го направи постепенно, а не да го лишава наведнъж от всичките му пълномощия.

Тиранинът трябва да се въздържа от всякаква обида, особено от тези две — да обиди някого с телесно наказание или да обиди някой младеж плътски. Най-голяма предпазливост трябва-

ба да проявява спрямо честолюбивите. Сребролюбивите хора понасят тежко пренебрежението към парите им, а честолюбивите и благородните — към честта им. Затова или не трябва да им налага наказания, или да показва, че го прави като баща, а не от пренебрежение към тях, и че започва връзки с младежите от любов, а не поради властта си. Изобщо да изкупва това, което изглежда лишаване от почит, с още по-големи почести.

От хората, които се стремят към физическото му унищожаване, са най-опасни и изискват най-голяма предпазливост тези, които предпочитат да го убият пред това да спасят живота си. Затова тиранинът трябва да се пази най-много от онези, които смятат, че е обидил тях или близките им, защото хората, които нападат, подтикнати от някаква страст, не се щадят, както казва и Хераклит: „Трудно е да се бориш със страстта — тя е готова да заплати с живота си това, към което се стреми“¹³⁰.

След като държавите са съставени от две части — от бедни и от богати хора, трябва преди всичко и едните, и другите да са убедени, че се запазват и не си вредят едни на други бла-годарение на властта на тирана. Която група е по-силна, нея трябва да я направи в най-голяма степен близка на властта, така че при наличието на тази подкрепа за управлението му, да няма нужда да освобождава роби или да отнема оръжието на гражданите. Достатъчно е да спечели за властта си една от двете групи, За да бъде по-силен от противниците.

Излишно е да обсъждаме поотделно всички подобни неща. Целта е ясна: трябва да изглежда на поданиците не тиранин, а стопанин и цар, и не узурпатор, а управител. Да изглежда, че търси умереност в начина си на живот, а не излишества, и освен това да спечелва на своя страна знатните и да угажда демагогски на множеството. По тези причини властта му неизбежно е не само по-благородна и достойна за завиждане, понеже управлява по-добри, а не потиснати граждани, които постоянно го мразят и се страхуват, но е и по-дълготрайна. Освен това така ще бъде по характер добре настроен към добродетелта или поне наполовина добродетелен и няма да бъде лош, а само наполовина лош.

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА

Обаче олигархията и тиранията са по-краткотрайни от всички устройства. Най-дълго време просъществувала тиранията на децата на Ортагор и на самия Ортагор в Сикион¹³¹ — тя продължила сто години. Причината за това била, че се отнасяли сдържано към поданиците и в много отношения се подчинявали на законите, че Клистен¹³² не предизвикал презрение, тъй като бил войнствен и че тираните угаждали демагогски на народа с усърдно полагане на грижи за него. Затова казват, че Клистен увенчал с венец съдията, който го лишил от победата, и някои твърдят, че седналата статуя на агората е изображение на този съдия. Казват, че и Пизистрат допуснал веднъж да бъде повикан на съд в Ареопага.

На второ място по продължителност била тиранията на Кипселидите в Коринт — тя продължила седемдесет и три години и шест месеца. Кипсел управлявал тридесет години, Периандър — четиридесет години и половина, синът на Горг Псаметих — три години¹³³. И за нейната продължителност причините са същите. Кипсел бил народен водач и през цялото време на управлението си живял без охрана, Периандър пък станал тиранин, но войнствен.

Трета по времетраене е тиранията на Пизистратидите¹³⁴ в Атина, но тя не продължила без прекъсване — за времето на управлението си Пизистрат отишъл два пъти в изгнание, така че за тридесет и три години управлявал седемнадесет години, а синовете му — осемнадесет години, така че общо станали тридесет и пет години.

От останалите заслужава споменаване тиранията на Хиерон и Гелон в Сиракуза. Тя не продължила много години, а общо осемнадесет. Гелон управлявал седем години и умря, на осмата. Хиерон управлявал десет години, а Тразибул бил изгонен на единадесетия месец¹³⁵. А повечето тирании са били съвсем краткотрайни.

И тъй, обсъдихме почти всичко, отнасящо се до държавните устройства и монархиите — по какви причини загиват и по какви се запазват.

В „Държавата“ Сократ говори¹³⁶ за промените на устройствата, но не говори правилно. Той не излага промяната, свойс-

твена на идеалното и първо устройство. Казва, че причината е, че нищо не остава постоянно, а се променя през определен период и принципът на тези промени са числата, „на които четири трети от основата умножени по пет дават две хармонии“¹³⁷, Като има предвид случая, когато числото на тази фигура стане число на обемно геометрично тяло, понеже природата понякога ражда лоша и не поддаващи се на образование хора. Това самото е може би не лошо казано (възможно е да има хора, които не могат да бъдат възпитани и да станат добри), но защо тази промяна би била свойствена на устройството, което нарича най-добро, в по-голяма степен отколкото на всички други и на всички възникнали? И дали от бремето, поради което според Сократ всичко се променя, се променя и това, което не е възникнало едновременно, например ако е възникнало в деня преди обратата¹³⁸, значи се променя едновременно с останалите? Освен това по каква причина идеалното устройство се превръща в спартанското?¹³⁹ Всички устройства се превръщат при промяната си по-често в противоположното устройство, отколкото в близкото. Същото може да се каже и за другите промени — казва, че спартанското устройство се превръща в олигархия, тя — в демокрация, а демокрацията — в тирания¹⁴⁰. Обаче устройствата се променят и в обратна посока, например демокрация в олигархия, и то по-често, отколкото в монархия.

Освен това не казва дали съществува промяна на тиранията или не, по каква причина и в какво устройство би се превърнала. Причината за това е, че нямаше да му е лесно да го каже, защото не би могъл да го определи, след като според неговата логика трябва тиранията да се превърне в първото и най-добро устройство, само така щеше да се получи един непрекъснат процес, един кръг. Обаче тиранията се променя и в друга тирания, както тиранията на Мирон в Сикион премина в тиранията на Клистен¹⁴¹, в олигархия, както тиранията на Антилеонт в Халкида¹⁴², в демокрация, както тиранията на Гелон в Сиракуза, и в аристокрацията, както тиранията на Харилай в Спарта¹⁴³ и тиранията в Картаген¹⁴⁴. И олигархията се превръща в тирания¹⁴⁵, както повечето от древните олигархии в Сицилия, както олигархията в Леонтини — в тиранията на Панеций, в Гела — в тиранията на Клеандър¹⁴⁶, в Регион — в тиранията на Анаксилай¹⁴⁷, а също и в много други държави.

Глупаво е също да се смята¹⁴⁸, че устройствата се превръщат в олигархии поради това че заемащите ръководните длъжности са алчни и печалбари, не защото отличаващите се твърде с богатствата си смятат, че не е справедливо имащите да участват в управлението наравно с нямащите¹⁴⁹. В много олигархии не е позволено управляващите да участват в парични сделки и има закони, които го забраняват, докато в Картаген, който се управлява демократически, управляващите участват в сделки и още не са променили устройството¹⁵⁰.

Глупаво е също да се твърди, че олигархическата държава съ-държа две държави — на богатите и на бедните¹⁵¹. Защо това да се случи повече не в тази държава, отколкото в спартанската или в която и да е друга, където не всички имат равно имущество или не са еднакво добри хора? Дори ако никой не е станал по-беден от преди¹⁵², олигархията се превръща в демокрация не по-рядко, ако бедните станат повече и демокрацията се превръща не по-рядко в олигархия, ако богатите са по-силни от множеството и ако народа не го е грижа, а богатите следят внимателно ситуацията.

Макар че причините, поради които стават промените на олигархиите, са много, Сократ назовава само една¹⁵³ — че жи-веейки разточително и взимайки пари под лихва, хората обеднели, сякаш всички или повечето са били отначало богати. А това е погрешно. Всъщност в случай че някои от водачите загубят богатството си, те се стремят към промяна на устройството, а в случай че го загубят някои от останалите, не става нищо страшно. И дори тогава, когато устройството се променя, то се превръща в демокрация не по-често отколкото в някое друго устройство. А освен това ако не участват в почетните длъжности, ако ги онеправдават или обиждат хората се бунтуват и променят държавното устройство и без да са пропилявали състоянието си. Демокрацията пък се превръщала в тирания¹⁵⁴ поради това че хората могат да правят каквото пожелаят. Според Сократ¹⁵⁵ причината за това е прекалената свобода. Макар че има повече видове олигархия и демокрация¹⁵⁶, Сократ казва, че промяната на всяко от двете устройства била една.

Шеста книга

ПЪРВА ГЛАВА

Колко и кои са различните видове взимащи решения и управляващи и различните видове организация на ръководните длъжности и съдилищата, а също и кой вид с кое устройство е свързан, казахме по-горе; казахме освен това и при какви обстоятелства и по какви причини става загиването и запазването на устройствата. А след като е станало така, че има повече видове демокрация и положението е същото и при останалите устройства, то не е лошо същевременно да разгледаме и тях, ако е останало нещо да се добави, и да определим свойствения и полезен за всяко едно устройство начин на организация. Освен това трябва да разгледаме и комбинациите на всички тези варианти, за които говорихме — свързването *им* по двойки кара устройствата да стават близки и на двата вида, така че аристокрациите да бъдат с олигархически черти и цолитиите да бъдат по-демократически. С комбинации, които трябва да се разгледат, и още не са разгледани, имам предвид например случая, когато институцията, която взима решения, и изборът на длъжностните лица са организирани олигархически, а отнасящото се до съдилищата — аристократически, или съдилищата е институцията, взимаща решения, са уредени олигархически, а аристократически е изборът на длъжностните лица, или по някакъв друг начин не са свързани всички елементи, свойствени на едно устройство.

Кои вид демокрация на коя държава и кой вид олигархия на какви хора подхожда и кое от останалите устройства за кои хора е полезно, казахме по-рано¹. Все пак не само трябва да стане ясно кое от тези устройства е най-добро за държавите, но нека разкажем накратко и как трябва да се установяват и тези и други устройства.

Нека кажем първо нещо за демокрацията. Едновременно *ще* стане ясно и отнасящото се до противоположното устройство, а то е онова, което някои наричат олигархия. Затова изследване трябва да установим всички демократически черти и всичко, което според хората съпровожда демокрацията. От

тяхното комбиниране се получава така, че възникват видовете демокрация и че има не една, а повече демокрации, различни помежду си. Две са причините, поради които демокрациите са повече. Първата е посочената преди² — че хората от народа са различни в различните държави. Едно множество се състои от земеделци, друго — от занаятчии и мети. Ако първото се при-бави към второто, а след това и третото към тях двете, то разликата е не просто в това, че демокрацията е станала по-добра или по-лоша, а в това, че е видово различна. Втората причина е тази, за която говорим сега: чертите, които съпровождат демокрациите и се смятат за свойствени на това устройство, създават при комбинирането си различните демокрации. В една демокрация са налице по-малко от тези черти, в друга — повече, в трета — всички те.

Полезно е да се познава всяка от тези демократически черти, за да се създаде този вид демокрация, който искаме, както и за подобряването на една вече съществуваща демокрация. Създателите на държавните устройства се стремят да обединят всички черти, характерни за основния принцип на устройството, но постъпвайки така допускат грешка, както казахме по-горе в изложението за загиването и запазването на устройствата³.

Нека сега изложим постулатите, характера и целите, към които се стремят демокрациите.

ВТОРА ГЛАВА

Основен принцип на демократическото устройство е свободата. Това казват обикновено хората, понеже единствено в това устройство гражданите са свободни — казват, че към това се стреми всяка демокрация. А един белег на свободата е по ред да се подчиняваш и да управляваш. И демократическата справедливост е в равенството по брой, а не по достойнство, а след като справедливостта е в това, неизбежно управлява множеството и каквото реши мнозинството, това е цел и това е справедливото. Демократите казват, че всеки от гражданите трябва да бъде равен на останалите, така че в демокрациите бедните получават повече власт от богатите — те са повече, а решаващо е мнението на мнозинството.

И тъй, това е един белег на свободата, който всички демократи смятат за характерна черта на демократическото устройство. Друг белег е, че човек живее така, както желае. Демократите казват, че това е дело на свободата, щом това човек да живее не както желае е характерно за роба. Това е втората характерна черта на демокрацията. Оттам е дошло желанието да не бъдат управлявани — най-добре от никого, а ако това е невъзможно, то поне да управляват и да бъдат управлявани по ред и така този принцип допринася за свободата, основана на равенството.

След като са заложени тези принципи и властта е от такъв тип, демократически черти са следните: длъжностните лица се избират от всички граждани измежду всички; всички управляват всеки и всеки по ред всички; длъжностните лица се определят с жребий — или всички, или поне всички, които не се нуждаят от опит и знание; определянето на длъжностните лица не зависи от имуществен ценз или зависи от възможно най-малък; като се изключат военните длъжности, един и същ човек не заема два пъти никаква длъжност или я заема рядко, или само малко на брой длъжности могат да се заемат повече от един път; всички длъжности или поне, които може, се поберяват за кратко време; съдии могат да бъдат всички, избират се измежду всички и съдят във всички случаи или в повечето, и то в най-важните и най-първостепенните, като процесите, отнасящи се до даване на отчети, до държавното устройство и до частните сделки; народното събрание има власт над всички въпроси, а никаква институция — над нищо или над колкото може по-малко въпроси, или пък съветът има власт над най-важните въпроси (съветът е най-демократическата от институциите там, където няма богато възнаграждение за всички длъжностни лица; там, където има такова възнаграждение, отнемат властта и на тази институция — ако получава богато възнаграждение, народът запазва всички решения за себе си, както казахме по-горе в изследването, което предхожда настоящото⁴). Освен това при демокрацията доход носят по възможност всички длъжности — народно събрание, съдилища, ръководни длъжности, а ако не, то поне ръководните длъжности, съдилищата, съветът и основните народни събрания⁵ или в краен случай поне тези от длъжностите. чиито изпълнители трябва да се хранят заедно.

Освен това, след като олигархията се определя от благороден произход, богатство и образование, изглежда чертите, характерни за демокрацията са обратните на тези — долен произход, бедност, необразованост. Също така никоя длъжност не е пожизнена, а ако някоя институция се е запазила след някоя древна промяна на устройството, се ограничава ролята и и се превръща от изборна в определяна с жребий.

Това са чертите, общи за демокрациите. От разбирането за справедливост, което всички признават за демократическо (а то е в това всички да са равни според броя си), произтичат демокрацията и народът, които изглеждат такива в най-голяма степен. Равенството означава да не управляват бедните повече от богатите, нито само те да имат власт, а всички по равно според броя си. Би могло да се смята, че така са осигурени равенство и свобода в устройството.

ТРЕТА ГЛАВА

След това възниква въпросът как ще бъде постигнато това равенство? Дали трябва да се преразпределят имуществата на петстотинте богати между хиляда граждани и тези хиляда да имат еднаква власт с петстотинте? Или равенството не трябва да се основава на тези принцип, а да се преразпределят имуществата по този начин и след това да се вземат равен брой хора от петстотинте и от хилядата и те да имат власт над изборите и над съдилищата. Дали това държавно устройство е най-справедливо според справедливостта на демокрацията или по-скоро онова, което се основава на множеството? Демократите казват, че е справедливо това, което реши множеството, а олигархите — това, което решат притежаващите по-голямо имущество — те смятат, че трябва да се съди според множеството на имуществото.

И двете мнения съдържат неравенство и несправедливост. Ако се приеме за справедливо това, което реши малцинството, възниква тирания (ако се случи един човек да има повече от ос-таналите богати, то според олигархическата справедливост е справедливо той да управлява). Ако пък приемем за справедливо това, което решат повечето на брой, то те ще извършат несправедливост като конфискуват имуществото на малцината богати, както казахме по-горе⁶.

Коя би била справедливостта, с която ще се съгласят и демократите, и олигархите трябва да извлечем от определенията за справедливост, които дават двете групи. Те казват, че трябва да важи това, което реши болшинството от гражданите. Нека е така, но не във всички случаи. След като държавата се състои от две части, богати и бедни, нека да важи това, което решат и двете групи или мнозинството във всяка от двете, а ако двете групи решат противоположни неща, нека важи това, което реши мнозинството, чийто общ имуществен *ценз* е по-висок⁷. Ако например богатите са десет, а бедните двадесет, и шест от богатите и петнадесет от бедните решат противоположни неща, то четири от богатите се прибавят към бедните, а пет от бедните — към богатите. На която група имущественият *ценз* надделее, след като четиримата богати се прибавят към бедните, а петте бедни — към богатите, нейното решение да важи. А ако двете групи се случат с равен имуществен ценз, трябва да се смята, че това затруднение е същото както сега, когато в народното събрание или в съда мненията се раздвоят. Тогава трябва да се тегли жребий или да се направи нещо друго такова.

Но дори да е твърде трудно да се открие истината за равенството и справедливостта, все пак е по-лесно да се постигне това, отколкото да се убедят тези, които имат възможност да получат повече от това, което им се полага. Към равенство и справедливост се стремят винаги по-слабите, а по-силните изобщо не ги е грижа за тях.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Делюкратиите са четири и най-добрата от тях е първата по ред, както казахме в предходното изложение⁸. Тя е и най-стара от всички. Наричам я първа съответно на това, как човек би могъл да раздели видовете хора от народа. Най-добър е видът на земеделците, така че демокрация може да се установи там гшенно, където народът живее от земеделие или животновъдство. Поради това че не е много богат, такъв народ няма свободно време, така че не свиква често народни събрания. Той разполага само с най-необходимото и затова прекарва живота си зает със своите работи и не жадува за чуждите дей-

ности, а му е по-приятно да работи, отколкото да се занимава с политика и да управлява, в случай че ръководните длъжности не носят голям доход. Множеството се стреми повече към печалбата, отколкото към почести. Доказателство за това е, че хората са понасяли и древните тирании, понасят и олигархиите, ако някой не им пречи да работят, нито ги лишава от нещо, защото едни от тях бързо забогатяват, а останалите не живеят в бедност. Освен това, ако имат някакви амбиции, правото да избират и да приемат отчетите на длъжностните лица компенсира това, че са лишени от ръководните длъжности. При някои демокрации множеството е доволно, дори ако не участва в избора на длъжностните лица и избират само някои избирани по ред измежду всички, както в Мантинея, стига само да участват във взимането на решения. (Трябва да се смята, че и това е определен вид демокрация, както било някога в Мантинея.) Затова при споменатата преди демокрация е и полезно, а обикновено и налице това всички да избират длъжностните лица, да приемат отчетите им и да участват в съдилищата, а най-висшите длъжности да се заемат от хора, определени с избор според имуществен ценз, и то по-висшите длъжности — от хора с по-висок ценз или дори без никакъв ценз, но умеещи да управляват.

Хората, живеещи при едно такова устройство, имат по необходимост добро устройство. Ръководните длъжности ще се заемат винаги от най-добрите със съгласието на народа, който няма да завижда на благородните. Това устройство удовлетворява и благородните и знатни граждани. Те не се управляват от други, които стоят по-долу от тях, и същевременно управляват справедливо, поради това че други контролират отчетите им. Да зависят от контрола на някого и да не могат да правят каквото им скимне е полезно. Възможността човек да прави каквото поиска не може да предотврати злото, което е налице във всеки човек. Така че по необходимост става това, което е най-полезно за държавите: управляват благородните, които са безупречни, а народът не е ошетен в нищо.

Ясно е следователно, че тази демокрация е най-добра, ясно е и по каква причина: понеже народът има определени качества. За да се направи народът земеделски, са съвсем полезни някои от законите, установени в много държави в древността — да е по принцип забранено да се придобива повече земя от опреде-

лен размер или да е забранено придобиването на земя от дадена граница нататък по посока на града и селището. В много държави в древността имало закон да не може да се продават първоначалните парцели. Съществува и един закон, който се приписва на Оксил⁹, който може да осигури нещо подобно: да не се ипотектира една определена част от земята, която притежава всеки. А в днешно време трябва да се внасят поправки според закона на афитейците¹⁰, който е полезен за това, което казахме. Макар че те са много и имат малко земя, все пак всички са земеделци. Имущественият ценз не зависи от цялата собственост, а са разделили земята на толкова малки парцели, че и бедните могат да се включат в минималния ценз¹¹.

След множеството на земеделците най-добър народ са пас-тирите и препитаващите се от животновъдство, защото приличат в много отношения на земеделците. Със способностите си са най-подготвени за военните начинания, упражнени са физически и умеят да живеят под открито небе.

Почти всички други видове хора от народа, от които са съставени останалите демокрации, са много по-негодни от тези. Начинът им на живот е лош и никоя от дейностите, с които се занимава множеството на занаятчиите, търговците и тетите, не е свързана с добродетел. Освен това, понеже постоянно пребивават в града и на пазара, всички хора, така да се каже, лесно взимат участие в народното събрание, а земеделците са пръснати по полето и затова нито се срещат, нито се нуждаят в същата степен от такова събиране. А където се случи и нивите да са така разположени, че да отстоят далеч от града, е лесно да се установи и добра демократия и добро устройство. Множеството се принуждава да се „изсели“ на полето, така че дори да има хора, които си изкарват прехраната на агората, трябва без множеството на полето да не надделяват в демократическото народно събрание.

Казахме как трябва да се уреди най-добрата и първа демократия. Ясно е и това, как да се уредят останалите — трябва последователно да се отклоняваме от най-добрата демократия и да включваме все по-лошо множество. Поради това че всички участват в последния вид демократия, не може да го понася всяка държава, нито е лесно да се запази, ако не е добре уредена със закони и нрави. Главното по въпроса, какво може да унищожи и това, и останалите устройства казахме по-горе¹². За да уста-

новят този вид демокрация и да направят народа силен, водачите обикновено прибавят колкото може повече хора и правят граждани не само законнородените, но и незаконните деца и тези, на които поне единият родител е гражданин, имам предвид например бащата или майката. Всичко това е съвсем свойствено за една такава демокрация.

И тъй, демагозите обикновено изграждат демокрацията по този начин. Трябва обаче да се приемат нови граждани само дотогава, докато множеството на знатните и средните граждани преобладава и да не се преминава тази граница. Ако я прехвърлят, демагозите хем създават безредие в устройството, хем раздразват повече знатните, така че да понасят с мъка демокрацията. Именно това станало причина за бунта в Кирена¹³. Малкото зло се пренебрегва, но стане ли голямо, се набива повече в очи.

За една такава демокрация са полезни още и такива нововъведения, каквото е използвал Клистен¹⁴ в Атина, желаейки да увеличи демокрацията, и каквито са използвали изграждащите демокрацията в Кирена. Трябва да се създадат повече нови фили и фратрии, да се обединят частните култове в малко на брой общи култове и всичко да се направи така умело, че всички да се смесят помежду си колкото може повече, а предишните общности да се разпаднат.

Също и всички нововъведения на тираните изглеждат демократически. Имам предвид например разпуснатостта на робите (донякъде тя би могла да бъде полезна), на жените и децата, както и това, че допускат всеки да живее както желае. Това ще бъде от голяма полза за едно такова устройство — за повечето хора е по-приятно да живеят разпуснато, отколкото разумно.

ПЕТА ГЛАВА

За законодателя и за желаещите да установят едно такова устройство не изграждането му е най-важна и единствена задача, а по-скоро то да се запази. Не е трудно да се запази едно устройство един, два или три дни, както и да е уредено. Затова трябва да се опитаме да постигнем сигурността на устройството, използвайки това, което обсъдихме по-рано — при какви обстоятелства се запазва и при какви загива едно уст-

ройство. Трябва да избягваме това, което разрушава устройството и да установяваме такива закони, писани и неписани, които включват в най-голяма степен това, което запазва устройството, и да не смятаме, че демократическо или олигархическо е това, което ще направи държавата в колкото може по-голяма степен демократическа, а това, което *ще* я направи такава за най-дълго време.

Угодничейки на народа, днешните демагози конфискуват често имущество чрез съдилищата. Затова трябва тези, които ги е грижа за устройството, да противодействат срещу това посредством издаването на закон, според който нищо от конфискуваното да не става обществена собственост и да не се предава на общността, а да принадлежи на култа. Престъпниците ще внимават не по-малко от преди, защото *ще* бъдат наказвани по същия начин както преди, а народът ще осъжда по-малко подсъдими, след като не очаква да получи някаква изгода от осъждането им. Освен това трябва да се стремим да ограничим максимално държавните процеси като се противопоставяме на необмислените обвинения с високи глоби, защото обикновено се дават под съд не хората от народа, а знатните. Обаче и към това устройство трябва всички граждани да са най-благосклонно настроени, а ако това е невъзможно, поне да не смятат управляващите за врагове.

Крайните демокрации са с многобройно население и ако няма заплащане, е трудно всички да участват в народното събрание, а там, където държавата не разполага с приходи, такова заплащане е във вреда на знатните (там се налага парите да се събират чрез данъци, конфискуване и нечестни процеси — методи, които вече са унищожили много демокрации). Следователно там, където държавата не разполага с приходи, трябва да се провеждат малко народни събрания и съдебни заседания с много съдии, но в малко дни. Това допринася богатите да не се страхуват от разходите, дори ако не получават възнаграждение за участие в съда, а бедните получават. Допринася и за това процесите да се водят много по-добре, защото богатите не желаят да се отделят за много дни от частните си дела, а за малко време са съгласни.

Там, където държавата разполага с доходи, не бива да се прави това, което правят сега демагозите. Те разпределят излишъка, а народът хем взима, хем пак иска същото. Пробита бър-

ва е една такава помощ за бедните. Напротив — истинският демократ трябва да внимава народът да не бъде твърде беден — това става причина демокрацията да е лоша. Следователно трябва да измислим как благополучието да стане постоянно. А след като това е полезно и за богатите, трябва да съберем средствата от приходите на държавата и да ги разпределим наведнъж между бедните — най-добре е, ако можем да съберем толкова, колкото е нужно за закупуването на малък имот, а ако не може, то достатъчно за начален капитал за търговия и земеделие. Ако и това е невъзможно за всички, то приходите да се разпределят по равно по фили или по някакви други единици. При това богатите да внасят парите за необходимите народни събрания, но да бъдат освободени от ненужни обществени повинности.

Управлявайки се по един подобен начин, картагенците са спечелили хората от народа на своя страна. Като изпращат постоянно някои от тях в съседните области, те ги правят богати. А ако богатите са хуманни и разумни, трябва да си разпределят бедните, да им дадат начален капитал и да ги насочат към някаква дейност.

Добре е и да се подражава на устройството на тарентците. Те са дали на бедните за ползване общи средства и са направили хората от народа доброжелателни. Освен това са направили всички ръководни длъжности два типа — едните изборни, другите — определяни чрез жребий. Създали са определяните чрез жребий, за да участва народът в тях, а изборните — за да се управлява по-добре държавата. Това може да се направи и като разделим една и съща длъжност — едни от заемащите я да се определят с жребий, други — с избор.

И тъй, казахме как трябва да се изграждат демокрациите.

ШЕСТА ГЛАВА

От казаното става общо взето ясно и това, как трябва да се изграждат олигархиите. Всяка олигархия трябва да се съставя от противоположните елементи, съответно на противоположната демокрация — първо най-добре смесената и първа олигархия. Тя е близо до така наречената полития и в нея имущественият ценз трябва да се раздели на два типа: по-нисък и

по-висок. Гражданите с по-нисък *ценз* *ще* участват в обикновените длъжности, а тези с по-висок — в по-важните. Този, който притежава нужния *ценз*, да може да има граждански права и чрез ценза да се допуснат в числото на гражданите такъв брой хора от народа, че гражданите да са по-силни от нямашите граждански права. Но тези граждани трябва да се приемат винаги от по-добрата част на народа.

Следващата олигархия трябва да се уреди по същия начин, като малко се увеличи олигархическият характер. А колкото по-лоша е олигархията, която е противоположна на крайната демокрация и има най-много династически и олигархически черти от олигархиите, толкова повече предпазни мерки са й нужни. Както здравословно добре разположените тела и корабите, които са добри за плаване и с добри моряци, могат да понесат и по-големи грешки, без да загинат заради тях, а болнавите тела и износените кораби с лош екипаж не могат да издържат и на малки грешки, така и при устройствата най-лошите се нуждаят от най-големи предпазни мерки. По принцип демокрациите ги спасява многобройността на населението (правото на болшинството се противопоставя на правото по достойнство), а за олигархията напротив е ясно, че трябва да се запазва чрез добрата уредба.

СЕДМА ГЛАВА

След като частите на народа са общо взето четири — зе- меделци, занаятчий, търговци и тети, и полезните за война хора са също четири вида — конница, хоплити, лековъоръжена пехота и флота, то където земята се случи удобна за езда, там е естествено да се изгради силна олигархия — спасението на обитателите й е в този вид военна сила, а отглеждането на коне е работа за притежаващите голямо имущество. Там, където земята е удобна за хоплити, възниква следващата олигархия — службата като хоплит е повече във възможностите на богатите, отколкото на бедните. Силата на леката пехота във флотата е изцяло демократическа. И днес там, където множеството на демократите е голямо, олигархите често губят борбата, в случай че настъпи раздор. Лек срещу това трябва да вземем от опитните пълководци, които прибавят към бойна-

та сила на конницата и на хоплитите съответната сила на лековъоръжена пехота. С нейна помощ хората от народа надде-ляват над знатните в случаите на раздор. Незатруднени с тежко въоръжение те се бият лесно с конница и хоплити. Да създадеш войска от лековъоръжена пехота от хората от народа означава да създадеш войска срещу себе си. Олигархите трябва да разделят възрастите и по-старите от младите, след това синовете им докато са млади да се учат на бойното изкуство на подвижната и лековъоръжена пехота, а като пораснат да бъдат майстори във военното дело.

Споделянето на гражданските права с хората от народа да става или както се каза по-горе, като се дава гражданство на придобилите имуществения ценз, или както в Тива — като се дава гражданство на тези, които известно време не са се занимавали със занаятчийска работа, или както в Масалия да се прави избор измежду достойните — както от гражданите, така и от хората без гражданство. Освен това с най-висшите длъжности, които трябва да заемат притежаващите граждански права, трябва да са свързани обществени повинности, за да е съгласен народът да не участва в управлението и да съчувства на управляващите задето плащат висока сума за длъжността. При заемане на длъжността подобава олигархите да правят пищни жертвоприношения и да изграждат някаква обществена сграда, за да участва народът в угощенията и да вижда града украсен със статуи и сгради и така да гледа с добро око на запазването на устройството. А и за знатните това ще бъде паметник на щедростта им. Но днешните олигархи не правят така, а обратното. Те търсят печалбата в не по-малка степен от почестите, затова можем с основание да кажем, че това са малки демокрации.

Нека по този начин определим как трябва да се изграждат демокрациите и олигархиите.

ОСМА ГЛАВА

След казаното следва да определим правилно това, което се отнася до ръководните длъжности — колко са, кои са и над какво имат власт, както казахме и преди. Без необходимите ръководни длъжности държава не може да има, а без тези, които се

занимават с уредбата и реда ѝ, държавата не може да се управлява добре. Освен това трябва ръководните длъжности в малките държави да са по-малко, а в големите — повече, за което стана дума и преди. Следователно не трябва да остане неясно кои длъжности е редно да се обединят в една и кои да се разделят.

Първата от необходимите длъжности е грижата за пазара. За него трябва да има определена институция, която да контролира сделките и реда. Общо взето, във всички държави е необходимо едни стоки да се купуват и други да се продават за взаимно удовлетворяване на потребностите и това е най-простото средство за постигане на независимост, в името на която изглежда хората са се събрали в една държава.

След тази идва друга, близка до нея грижа — грижата за обществените и частни сгради в града — да има ред в това отношение и запазване и поправка на западналите сгради и улици, както и на границите помежду им, за да са безупречни, и други подобни грижи. Повечето хора наричат тази длъжност градска управа и тя има повече на брой части. В градовете с многобройно население назначават едни хора да отговарят за една от тези части. Други — за друга например отговорници за градските стени, пазачи на изборите и надзиратели на пристанищата.

Една друга длъжност е необходима и съвсем близка до тази. Тя се отнася до същото, но на полето и вън от града. Едни наричат заемащите я полски надзиратели, други — лесничей.

Това са трите длъжности, които се грижат за тези области. Друга институция е тази, в която се внасят обществените приходи. Заемат я длъжностни лица, които ги съхраняват и разпределят за отделните отрасли на икономиката. Наричат ги бирници и ковчежници

В друга институция трябва да се внасят в писмен вид частните договори и съдебните решения. В същата институция трябва да се предават писмено обвиненията и оттам се дава ход на делото. Понякога разделят и тази институция на повече служби, но може и една и съща да има власт над всички тези неща. Наричат се главни жреци началници (eĵturcdxci), архивари и с други имена, подобни на тези.

Следващата след тази длъжност и почти най-нужна и най-трудна от длъжностите е свързана с делата на осъдените и на вписаните в списъка на длъжниците, както и с охраната на арестантите. Тази длъжност е трудна, защото донася много омраза на заемащия я, така че където от нея не се печели много, никой не се наема да я изпълнява, а ако се наемат, не я изпълняват според законите. А тя е нужна, защото няма полза да се водят процеси за правото, а да остават незавършени — ако общуването помежду ни е невъзможно без правораздаване, то невъзможно е и без изпълнение на решенията му. Затова е по-добре тази длъжност да не е една, а различна за всеки съд, и да се направи опит да се разделят също и падежите на дълговете на вписаните длъжници. Освен това някои наказания да се изпълняват от други институции, а наказанията, определени от предишните длъжностни лица, да се изпълняват по-скоро от новите. Ако пък са още на власт, произнесените от тях съдебни решения да се изпълняват от други длъжностни лица и обратно. Например градските надзиратели да изпълняват съдебните решения, произнесени от пазарните надзиратели, а съдебните решения на градските надзиратели да ги изпълняват други длъжностни лица. Колкото по-малко омразни са изпълнителите на съдебното решение, толкова по-лесно *ще* се осъществи изпълнението му. А това съдиите и изпълнителите да са едни и същи лица, поражда двойна омраза и ако едни и същи са отговорни за всичко, те ще станат врагове на всички.

На много места длъжността за охрана на арестантите е свързана с тази на съдия-изпълнителите, например длъжността на т. нар. „единадесет“ в Атина. Затова е по-добре и тази длъжност да се раздели и да се намери разрешение и при нея. Охраната на арестантите е не по-малко необходима от длъжността на съдия-изпълнителя, но става така, че порядъчните хора избягват точно тази длъжност, а да я заемат лоши хора не е безопасно. Те по-скоро се нуждаят от надзор, отколкото могат да надзирават другите. Затова за охрана на арестантите не трябва да се опреде една длъжност, нито постоянно една и съща, а охраната трябва да се извършва по ред от младежите там, където съществува някаква организация на ефебите¹⁵ или на стражите, и за това трябва да се грижат по ред различни институции.

Камо най-необходими тези длъжности трябва да бъдат поставени на първо място, а след тях — длъжности не по-малко важни, а поставени по-високо в йерархията, защото се нуждаят от голяма опитност и благонадеждност. Такива биха били например свързаните с охраната на града и определените за военни задачи. Трябва да има също така такива, които отговарят в мир и във война за охраната на портите и стените, както и за бойните прегледи и организация на гражданите. На някои места за всички тези неща отговарят повече служби, на някои — по-малко, а в малките държави — една за всички. Такива длъжностни лица се наричат пълководци и восначалници. Освен това, ако има конници, лековъоръжена пехота, стрелци или флота, понякога се назначават началници на всеки род войска, които се наричат началници на флотата, на конницата на стрелците и подчинените им съответно началник на триера на отряд, на отряд в конницата и на техните подразделения. Но видът на всички тези длъжности е един — те се грижат за военното дело.

Така стоят нещата с тази длъжност. А след като някои от длъжностните лица, макар и не всички, боравят с много обществени средства, необходимо е да има друга институция, която да приема отчетите и да ги проверява, а самата тя да не управлява нищо друго. Едни наричат тези служители контролори, други — счетоводители, трети — ревизори, четвърти — прокурори.

Освен всички тези длъжности има една с най-големи пълномощия от всички. Често заемащият я внася законопроекта и взима решението, или пък председателства събранието на множеството там, където решава народът. Трябва да има институция, която да свиква управляващите държавата. На някои места тези длъжностни лица се наричат членове на предварителна комисия, понеже участват в предварителното обсъждане, а при демокрациите ги наричат по скоро съвет.

Политическите длъжности са, общо взето, тези. Друг вид грижа е тази за боговете, например жреци и служители, които отговарят за запазването на съществуващите храмове, за поправяне на западналите сгради и за всичко останало, определено за боговете. Понякога се случва тази институция да е една, как-

то в малките градове, а понякога да са много и отделени от жреческата длъжност, например надзиратели на жертвоприношенията, пазачи на храм и ковчежници на средствата на храма.

Следва длъжността, определена да изпълнява всички общи жертвоприношения, които законът не предоставя на жреците, а имат особено положение като изпълнявани на общия олтар. Едни ги наричат архонти други — царе, трети — притани.

Обобщено казано, необходимите институции се отнасят до култа, до военното дело, до приходите и разходите, до пазара, града, пристанищата и земята, а също и до съдилищата и до регистрирането на договори, до изпълнение на съдебни решения, до охраната на арестанти, до приемането на отчети, ревизия и контрол над длъжностните лица и накрая институциите за обсъждане на държавните дела.

Особени длъжности има в държави, където гражданите имат свободно време и благоденствието е по-голямо и кошто освен това се грижат за доброто си устройство — контрол на жените, конституционен надзор, контрол на децата, ръководство на гимназион, освен това организация на гимнастически и театрални състезания и евентуално на други подобни зрелища. Някои от тези длъжности очевидно не са демократически, например контролът над жените и децата, защото на бедните им се налага да използват и жените, и децата си като слуги поради липсата на роби.

От трите длъжности, на кошто гражданите в някои държави избират длъжностните лица с най-големи пълномощия — конституционния надзор, предварителната комисия и съвета, конституционният надзор е аристократически, предварителната комисия е олигархическа, а съветът — демократически.

Обсъдихме в общи черти почти всички ръководни длъжности.

Седма книга

ПЪРВА ГЛАВА

Ако човек желае да направи подобаващото изследване на най-доброто държавно устройство, трябва първо да определи кой начин на живот заслужава най-голямо предпочитание. Ако това е неясно, неизбежно е неясно и кое е най-доброто устройство. Би трябвало да са най-добре онези, които имат устройство, най-добро за техните условия, иначе се стига до парадокс. Затова трябва първо да постигнем съгласие по въпроса, кой начин на живот е, така да се каже, в най-голяма степен за предпочитане от всички, а след това дали той е един и същ за общността и за отделната личност, или различен.

Тъй като смятаме, че и в екзотерическите ни съчинения¹ се казва достатъчно за най-добрия живот, трябва да ги използваме и сега. Наистина, поне едно разграничение никой не би оспорил, а именно че съществуват три вида блага — външни, телесни и душевни, и че всички те трябва да са налице у блажените-. Никой не би нарекъл блажен човека, който не обладава поне в малка степен мъжество, умереност, справедливост и разум, а се страхува и от мухите, които хвърчат наоколо, не се въздържа от никаква крайност, ако е обхванат от желание да яде и пие, заради четвърт драхма погубва най-близките си приятели, а също и, *що* се отнася до разума, е неразумен и самозалъгващ се като дете или като някой луд.

С това твърдение *ще* се съгласят почти всички, но мненията им ще се различават относно количеството и излишъка. Хората смятат, че е достатъчно да притежаваш добродетелта в каква да е степен, а при богатството, парите, властта, славата и всички подобни блага се стремят към излишък до безкрайност. А ние *ще* им кажем, че в това отношение е лесно да се увериш как стоят нещата чрез фактите, понеже виждаме, че не добродетелите се печелят и запазват с помощта на външните блага, а външните блага с помощта на добродетелите и че щастливият живот, бил той в удоволствието, в добродетел, или в двете, се среща по-често при притежаващите в излишък морал и разум и умерени в придобиването на външни бла-

га, отколкото при тези, които притежават външни блага повече от необходимото, но изостават в добродетелта.

Впрочем това се вижда лесно и ако разсъждаваме теоретически. Външните блага имат предел, както дадено оръдие (всяко оръдие е полезно за нещо). Излишъкът на такива блага неизбежно вреди или не носи полза на притежаващите го, а всяко от свързаните с душата блага е неизбежно толкова по-полезно, колкото повече го имаме в излишък, ако трябва и при тези блага да прибавим не само прекрасното, а и полезното. И изобщо е ясно, че най-доброто състояние на всяко нещо, сравнено с най-доброто състояние на друго нещо с оглед на превъзходството на едното от тях, следва съотношението между нещата, чиито състояния сравняваме. Така че ако душата заслужава по-голяма почит и от тялото, и от имота, както по принцип, така и за нас, то трябва и най-доброто състояние на всяко от тези неща да се отнася към най-доброто състояние на останалите аналогично на това, как самите неща се отнасят помежду си. Освен това външните блага са за предпочитане заради душата и трябва всички благоразумни хора да ги желаят заради душата, а не душата заради външните блага.

Нека се съгласим, че всеки е щастлив дотолкова, доколкото притежава добродетел и разум и доколкото действа според тях, и да се позовем като на свидетел на бога, който е щастлив и блажен, но не поради някое от външните блага, а поради самия себе си и с това, че има определена природа. Поради това трябва и късметът да е нещо различно от щастието — външните спрямо душата блага идват от само себе си или благодарение на късмет, но никой не е справедлив или умерен по случайност или благодарение на късмет. От същото разсъждение следва, че и най-добрата държава е щастлива и е добре, а не може да си добре, ако не постъпваш добре. Но нито отделният човек, нито държавата могат да избършат добро дело без добродетел и разум. Смелостта, справедливостта и разумността на държавата имат същото значение и вид, както при всеки човек, който ги притежава и затова се нарича справедлив, разумен и умерен.

Нека това да бъде като увод в изследването ни. Нито беше възможно да не засегнем тези проблеми, нито може да изложим подробно всички подобаващи разсъждения, защото това е пред-мет на друго изследване. А сега нека само вземем за предпостав-

ка това, че най-добрият начин на живот — както за всеки поотделно, така и въобще за държавите — е този, който е свързан с добродетел дотолкова, че да дава възможност за добродетелни постъпки. Засега ще оставим настрана евентуалните възражения и ще ги разгледаме по-късно, ако някой не е убеденот казаното.

ВТОРА ГЛАВА

Остава да кажем дали щастието е едно и също за всеки отделен човек и за държавата, или не е едно и също. И това е ясно — всички биха се съгласили, че е едно и също. Всички, които смятат, че за отделния човек добрият живот е в богатството, ще признаят за блажена и цялата държава, ако е богата. Които почитат най-много живота на тиранина, биха казали, че най-щастлива е и държавата, която властва над най-много държави. И ако някой хвали отделния човек заради добродетелта му, то той ще каже и за най-нравствената държава, че е най-щастлива. Но тук вече има два въпроса, които се нуждаят от разглеждане: първо, дали е за предпочитане животът в гражданската общност и на общуване в държава, или по-скоро животът на чужденец, изолиран от политическата общност; и, второ, кое устройство и кое състояние на държавата трябва да се смята за най-добро, независимо дали животът на общуване в държава е за предпочитане от всички, или само от някои, които не са болшинство. Тъй като предмет на политическата мисъл и теория е това последното, а не въпросът, кое е за предпочитане при отделния човек, а ние предпочетохме сега това изследване, то първият въпрос би трябвало да бъде за нас второстепенен, а вторият — предмет на настоящото изследване.

Ясно е, че най-доброто устройство трябва да е това, в което всеки е най-добре и живее най-блажено. Но дори тези, които са съгласни, че е за предпочитане животът в добродетел, спорят дали е за предпочитане политическият и практически живот или по-скоро животът в изолация от всичко външно. Един съзерцателен живот, който някои смятат за единствено философски. Тези от древните и съвременни хора, които се стремят най-усърдно към добродетелта, изглежда, предпочитат, общо взето, тези два начина на живот — имам предвид живота на политика и живота на философа. Обаче не е без зна-

чение кои от двата е правилният. Благоразумният трябва да устрой живота си съобразно с по-добрата цел и това се отнася както за всеки отделен човек, така и общо за държавното устройство. Едни смятат, че да владееш съседите си представлява изключителна несправедливост, когато това става деспотически, а когато е политически, не е несправедливо, но пречи на собственото щастие. Сякаш обратно на тях смятат други — на един мъж подобавал единствено практическият и политически живот, защото при всяка добродетел частните лица нямали по-голямо поле за действие от обществените и политически дейци.

И тъй, едни смятат така, други казват, че деспотическият и тиранически тип устройство е единствено щастлив. А при някои и законите, и устройството се определят от въпроса, как да господстват над съседите. Затова, макар че в повечето държави повечето закони са издадени, така да се каже, безразборно, все пак ако някъде законите са насочени до известна степен към една цел, то всички те се стремят към подчиняване на другите. Например в Спарта и на Крит възпитанието и болшинството закони са уредени, общо взето, предвид на войните. Също и у всички племена, които умеят да завоюват чужди територии, това умение е на почит, например у скитите, персите, траките и келтите. В някои държави има дори определени закони, които подтикват към такава добродетел. Казват например, че в Картаген мъжете се украсяват с толкова пръстени, в колкото военни походи са участвали. Някога и в Македония имало закон, който не е убил враг, да се препасва с юлар. При скитите не било позволено на този, който не е убил враг, да пие на един празник от чашата, предавана в кръг. При войнствения народ на иберите забиват толкова на брой стълбове около гроба на воина, колкото врагове е убил. При други народи има и много други такива установени закони и обичаи. Но може би на желаещите да разгледат въпроса би се сторило твърде странно, ако задачата на политика е да умее да прецени как да владее и господства над съседите, независимо дали са съгласни или не. Как би могло да е работа на политика или законодателя това, което дори не е законно? Не е законно да влас-тваш не само справедливо, но и несправедливо, а подчиняването бива и несправедливо. И наистина и при останалите умения наблюдаваме това. Нито на лекаря, нито на кормчията зада-

чата е или да убеди, или да принуди съответно пациентите и пасажерите. Изглежда множеството смята изкуството на деспота за политическо и хората не се срамуват да упражняват срещу други това, което не биха признали за справедливо и полезно, ако е насочено срещу самите тях. В своя случай само се стремят към справедливо управление, а при другите не ги е грижа за справедливостта. Би било странно, ако хората не са разделени по природа на определени да се подчиняват и на такива, които не са определени за това, така че, ако нещата стоят така, не бива да се опитваме да господстваме над всички. а над тези, които са определени за това — така, както не бива за пир или жертвоприношение да ходим на лов за хора, а за определените за това животни. А определени за лов са дивите животни. които стават за ядене. Всъщност една държава би могла да бъде и сама по себе и щастлива, щом се управлява наистина добре, ако може да съществува някъде държава сама по себе си и с добри закони, чието устройство няма да бъде организирано предвид на война и подчиняване на враговете. Нека в една такава държава да няма нищо такова. Ясно е следователно, че всички приготовления за война трябва да се смятат за правилни, но не и за висша цел на всичко, а те да са средство за постигане на целта. А работата на добрия законодател е да гледа как държавата, някаква група хора и всяка друга общност могат да постигнат добрия живот и достъпното за тях щастие. Обаче някои от издадените закони ще се различават. Ако има някакви съседи, законодателното изкуство трябва да внимава и за това, срещу кои какви мерки да се вземат и какво е подобаващото поведение спрямо всеки от съседите. Но въпросът, към каква цел трябва да се стреми най-добрата държава, ще бъде разгледан както трябва по-късно.

ТРЕТА ГЛАВА

На тези, които са съгласни, че е за предпочитане добродетелният начин на живот, но спорят относно реализирането му, трябва да кажем, че и едните, и другите са и прави, и неправи. Едните отхвърлят политическата дейност. защото смятат, че животът на свободния човек е различен от този на политика и е за предпочитане пред всичко друго, а другите смя-

там, че животът на политика е най-добър, защото било невъзможно да върши добро този, който не върши нищо, а правенето на добро и щастието били едно и също. Първите са прави, че животът на свободния е по-добър от този на господаря — това е истина. Няма нищо възвишено в това да използваш роба като роб — да даваш нареждания за ежедневието не е нещо прекрасно. Обаче не е правилно да се мисли, че всяко управление е една господарска власт³. Властта над свободни се различава от тази над робите не по-малко, отколкото самият свободен по природа се различава от роба по природа. За тях изяснихме нещата достатъчно в началото на изследването. Но не е правилно и това да се хвали бездействието повече от дейността. Щастието е дейност и делата на справедливите и умерените имат за цел много прекрасни неща.

Наистина, ако дадем такова определение, човек би могъл може би да предположи, че най-доброто е да си господар на всички — нали така би имал власт да извършиш най-големи и прекрасни дела. Така че който може да управлява, не трябва да отстъпва управлението на ближния си, а по-скоро да му го отнеме и нито бащата трябва да се съобразява с децата си, нито децата с баща си, нито изобщо приятелят с приятеля си, нито да го е грижа за това. Най-доброто е за предпочитане в най-голяма степен, а най-добро е да си добре⁴. Може би хората са прави да твърдят това, ако у тези, които грабят и насилват ще е налице най-висшето сред съществуващите неща. Но може би това не е възможно и те грешат като предполагат такова нещо. Делата не могат вече да бъдат прекрасни при някой, който не се отличава от другите, както мъжът от жената, бащата от децата или господарят от робите. Така че престъпилият морала не би могъл по-късно да компенсира с делата си достатъчно това, че е престъпил добродетелта. При равните прекрасното и справедливото е в управляването и подчиняването по ред и това е равенство и равноправие. Неравенството при равните и неравноправието при равноправните е противоестественно, а нищо противоестественно не е прекрасно. Затова именно ако някой превъзхожда останалите по добродетел и способност да извърши най-добри дела, е прекрасно да го следваме и справедливо да му се подчиняваме. Но трябва да е налице не само добродетел, а и способност да действа.

Но ако това е правилно и щастието трябва да се определи като вършене на добро, то и общо за цялата държава и за всеки поотделно най-добър живот е животът, прекаран в деятелност. Но деятелността не се отнася непременно до други хора, както някои смятат, нито са практически само онези мисли, които са насочени към резултата от деятелността, а по-скоро съзерцанието и размисълът, които са само цел и само за себе си. Благоденствието е цел, а следователно и някаква дейност. С основание казваме, че и при външните действия най-много действат онези, които изграждат нещо в мислите си. И наистина, държавите, които са основани само за себе си и предпочитат да живеят така, не са непременно бездейни — действието може да става в отделните части, защото в отношенията между частите на държавата възникват много общности. Същото е налице и при всеки отделен човек. Иначе бог и целият космос трудно биха били добре, след като при тях няма външни действия, а само свойствените им вътрешни дела.

Ясно е следователно, че трябва един и същи начин на живот да е най-добър за всеки човек и общо за държавите и за хората.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

След като използвахме казаното дотук по тези въпроси като увод, а другите устройства изследвахме по-горе, то нека за начало на останалите въпроси да кажем първо какви трябва да са предпоставките за държавата, която трябва да се изгради според желанието ни — идеалната държава не може да възникне без съответните материални предпоставки. Затова трябва да предположим много неща като желателни, без обаче някое от тях да е невъзможно. Имам предвид броя на гражданите и големината на земята⁵. Както при другите занаятчии, например при тъкача и корабостроителя, трябва да е налице нужният за работата материал (и неизбежно производението на това изкуство е толкова по-хубаво, колкото по-добър е набавеният материал), така и при политика и законодателя трябва да е налице съответният материал, който е необходим.

Първата материална предпоставка за държавата е броят на хората — колко и какви хора трябва да са налице по природа и също така и земята — колко голяма и каква трябва да бъде.

Повечето хора смятат, че щастливата държава трябва да е голяма. Дори това да е вярно, те не знаят коя държава е голяма и коя — малка. Хората смятат една държава за голяма въз основа на големия брой на живеещите в нея, а трябва да се съобразяват повече с характера на държавата, а не с многобройността на населението ѝ. Съществува една задача на държавата, така че за най-голяма трябва да се смята тази държава, която може да я изпълни в най-голяма степен. По същия начин бихме казали, че Хипократ е по-голям от един човек, който се отличава с големина на тялото, но не като голям човек, а като голям лекар.

Впрочем дори ако трябва да съдим за големината на държавата, съобразявайки се с броя на живеещите в нея, пак не трябва да го правим. според броя на кои да е хора (в държавите неизбежно е налице и голям брой роби, метеки и чужденци), а на тези, които са част от държавата и от които тя се образува като от свойствени части. Прекомерният брой на такива жители е белег за големина на държавата, а държава, в която има много занаятчии, но дава малко хоплители, е невъзможно да бъде голяма — не е едно и също голяма държава и държава с многобройно население. Впрочем. фактите показват дори, че е трудно, а може би и невъзможно да се управлява с добри закони държава, която има твърде многобройно население. Поне не виждаме никоя от държавите, за които се смята, че се управляват добре, да се стреми към голям брой жители.

Това става ясно и по силата на теоретическото доказателство. Законът представлява някакъв ред, добрите закони неизбежно представляват един добър ред, а твърде прекомерният брой не може да участва в никакъв ред. Това би било задача на някаква божествена сила, каквато крепя и вселената ни.

Обикновено прекрасното е в количеството и големината. Затова именно една държава, която заедно с големината при-тежава и споменатата мярка, неизбежно *ще* бъде най-прекрасна. Но и големината на държавата има определен предел, както и всичко друго—животни, растения, оръдия. Всяко от тези неща не постига същността си нито когато е твърде малко, нито когато има прекомерна големина, а или *ще* загуби напълно природата си, или *ще* бъде в лошо състояние. Един кораб от една педя изобщо не *ще* бъде кораб, нито пък един кораб от два стадия⁶. И ако достигне някаква друга подобна големина, кора-

бът *ще* плува лошо — или поради малката сп. или поради прекалената си големина. По същия начин една държава с твърде малобройно население не е независима (а държавата трябва да бъде независима), държавата с твърде многобройно население пък е независима в най-необходимото. но като едно племе, не като държава — в нея няма лесно да има държавно устройство. Кой ще бъде пълководец на едно твърде голямо множество или негов глашатай, освен ако има гласа па Стентор⁷? Затова трябва държавата да възникне за пръв път от такъв брой хора, който първи е достатъчен да осигури добрия живот в политическата общност. Може да има и по-голяма държава. надминаваща тази по брой на населението. но, както казахме, това увеличаване на населението не може да продължава безкрайно. Коя е границата на пренаселението. е лесно да се види от фактите. Делата на държавата биват дело на управляващите и дело на управляваните. Задача на управляващия е да нарежда и да има решения. Обаче за да взима той решения за справедливото *и* да разпределя длъжностите по достойнство, е нужно гражданите да се познават помежду си — кои какви са. понеже където това не е така, неизбежно нещата с длъжностите и правораздаването стоят зле. И в двете не е справедливо да се постъпва неомислено, което очевидно става често при едно многобройно население. Освен това тогава за чужденци и метеки е лесно да получат гражданство — поради пренаселелаето няма да им е трудно незабелязано да станат граждани. Ясно е следователно, че това е най-добрата граница за държавата — най-големият брой население, нужен за осигуряване на независим живот същевременно обозрим. Нека по този начин определим големината на държавата.

ПЕТАГЛАВА

По съвсем същия начин стоят нещата *и* със земята. Що се отнася до качествата ѝ, ясно е, че всеки би похвалил. тази, която осигурява най-голяма независимост. Такава трябва да бъде земята, която дава всичко — независимост означава всичко да е налице и от нищо да не се нуждаеш. А количеството и големината ѝ трябва да са такива, че жителите и да могат да живеят, разполагайки със свободно време, едновременно щедро и

умерено⁸. Дали това определение е добро или не, трябва да разгледаме по-внимателно по-късно⁹, когато се случи да говорим. Изобщо за това, как да се използва имуществото и богатството. По този въпрос има много спорове, защото хората избират един от двата крайни начина на живот — едни — оскъдицата, други — разкоша.

Не е трудно да се определи видът на земята (в някои отношения трябва да следваме опитните във военното дело). Трябва да бъде такава, че за враговете да е трудно да нахлуят в нея, а за жителите — лесно да излизат от нея. Освен това, както казахме, че броят на хората трябва да е лесно обозрим, така трябва да е обозрима и земята. А обозрима е земята, в която хората лесно си идват на помощ.

Ако трябва да определим мястото на града според желанието ни, то той трябва да е добре разположен както спрямо морето, така и спрямо полето. Едно определение за разположението му е вече даденото — трябва да е достатъчно близо до всички части на страната, ако е нужна помощ. Друго определение е градът да е удобно разположен за снабдяване с продукти, с дървен материал и с всичко друго, с което разполага страната.

ШЕСТА ГЛАВА

Много се спори за близостта до морето — дали е полезна или вредна за добре уредените държави¹⁰. Казват, че притокът на чужденци, отрасли при другите закони, и пренаселението са вредни за добрата уредба. Поради това че много хора изпращат стоки в разни посоки или приемат такива, използвайки морето, се появявали множество търговци, а това било вредно за доброто устройство.

Съвсем ясно е, че ако това не се случи, е по-добре и за сигурността, и за лесното снабдяване с нужните стоки градът и земята да са свързани с морето. За да отблъскват по-лесно враговете и да се спасяват, гражданите трябва да са леснодостъпни за подкрепления от двете страни — и по суша, и по море. И дори да не могат да навредят на нападателите и по суша, и по море, ще е по-възможно да го направят по един от двата начина, ако разполагат и с двете възможности. Ще може и да внасят нужните стоки, които при тях липсват и да изнасят

тези, които имат в повече — държавата трябва да търгува за самата себе си, а не в полза на други. Държавата, която предоставя себе си на всички като пазар, го прави заради прихода, а тази, която няма нужда да проявява такава алчност, не бива да има такава тържище.

И сега виждаме, че и страни, и градове имат пристанища и заливи, които са добре разположени спрямо града, така че нито спадат към същинския град, нито са твърде далече от него, а се укрепват със стени и други такива защитни съоръжения. Ясно е следователно, че ако наличието на пристанище е някакво благо, то държавата *ще* има това благо, а ако е нещо вредно, държавата *ще* се предпази лесно чрез закони, нареждащи и определящи кои трябва и кои не трябва да общуват помежду си.

Що се отнася до морската сила, съвсем ясно е, че е най-добре да е налице в определени граници. Държавата трябва да може да помогне не само на себе си, но и на иякои от съседите или пък да им внушава страх — както по суша, така и по море. А що се отнася вече до броя и големината на морската сила, трябва да насочим вниманието си към начина на живот на държавата. Ако тя ще води един политически живот на водач, трябва и тази сила да е налице в степен, съответстваща на намеренията ѝ. Но не е нужно в градовете покрай тълпата моряци да възниква пренаселение — те не трябва да са част от държавата. Морските войници са свободни, те са част от пехотата и ръководят и командват флотата. Но ако са налице множество перуеки и обработващи земята, ще има неизбежно и много моряци. И днес наблюдаваме това в много държави, например в държавата на хераклейте. Те осигуряват екипаж за много триери, макар че разполагат с държава, която по големина е по-скромна от други. Нека определим по този начин свързаното със земята, пристанището, града, морето и морската сила.

СЕДМАГЛАВА

Вече казахме каква граница трябва да има броят на гражданите, нека сега кажем какви трябва да бъдат тези граждани по природа. Общо взето бихме разбрали това, ако погледнем прочутите гръцки градове и целия свят, така както разпределен между народите. Народите, които живеят в студените страни и в

Европа, са изпълнени с мъжество, но са по-ограничени, що се отнася до интелигентност и изкуства. Затова са обикновено свободни, но без държавна организация и не могат да господстват над съседите си. Народите на Азия са интелигентни и способни в изкуствата, но им липсва мъжество, затова обикновено са подчинени и роби. Родът на гърците е по средата между тези страни и затова притежава и двете качества — той е и смел, и интелигентен. Ето защо е винаги свободен, с най-добра държава и би могъл да господства над всички, ако достигне до една обща държава.

Същото различие имат помежду си и гръцките народи — едни имат едностранчива природа, други са смесили умело и двете способности. Очевидно тези, които законодателят лесно *ще* поведе към добродетелта, трябва да бъдат и интелигентни, и смели по природа. Някои казват¹², че стражите трябва да са дружелюбни към своите и сурови към чуждите. Това дружелюбие го създава мъжеството — именно благодарение на това душевно качество обичаме. Доказателството е, че ако човек смята, че го подценяват, гневът му избухва по-силно срещу приятелите, отколкото срещу чуждите. Затова и Архилох с право упреква приятелите си като се обръща към сърцето си:

*Заради приятелите страдаш ти*³.

Хората умеят да властват и да са свободни благодарение на мъжеството си. То се стреми да властва и не допуска да бъде подчинено. Но не е правилно да се казва, че стражите са зли спрямо непознатите. Човек не трябва да е зъл спрямо никого. Който е по природа благороден духом, не е суров, освен спрямо постъпващите несправедливо. А както казахме по-горе, още по-суров е човек към близките си, в случай че се смята за онеправдан от тях. И това е логично — към вредата се прибавя и лишаването от благоденствието, което всеки смята, че близките му дължат. Затова се казва: „Между братя войните са страшни“¹⁴ и „Обичащите силно мразят също силно“¹⁵.

Общо взето, определихме колко и с каква природа трябва да бъдат гражданите, както и колко голяма и каква трябва да бъде територията — не трябва да се стремим към еднаква точност при теоретическите разсъждения и при изследването на факти, почерпени от опита.

ОСМА ГЛАВА

Ясно е, че както при останалите естествени системи части на цялата система не са предпоставките, без които цялото не би могло да съществува, така не бива да се смятат за части на държавата предпоставките, които трябва да са налице в нея, и същото важи за всяка общност, която има един определен характер — трябва да има нещо общо, което да е едно и *също* у членовете на общността, независимо дали участват в нея в равна степен или не. Такива предпоставки могат да бъдат храната, големината на територията или нещо друго подобно. В случай че едното е предпоставка за другото, а другото

— негова цел, то между двете няма нищо общо, освен това, че едното създава, а другото получава. Например всеки инструмент и занаятчията нямат нищо общо с това, което създават

— къщата няма нищо общо със строителя, а просто изкуството на строителя служи за построяването на къщата. Затова държавите имат нужда от собственост, но собствеността не е част от държавата. А много одушевени същества са вид собственост.

Държавата е една общност на равни в името на възможно най-добрия живот. Най-доброто обаче е щастието, а то се състои в проявлението на добродетелта и в нейното съвършено прилагане. Но след като става така, че едни могат да притежават добродетелта, а други — само в малка степен или никак, то ясно е, че това е причината да възникват видове и форми на държавата и повече от едно държавни устройства. Всички преследват щастието по различен начин и с различни средства и така създават различни начини на живот и различни държавни устройства.

Но трябва да разгледаме и въпроса, колко са тези именно елементи, без които държавата не би могла да съществува, защото частите на държавата, които изброихме, неминуемо се съдържат в тях. Следователно трябва да се установи броят на задачите на една държава и от тях *ще* стане ясно и кои са частите ѝ. Първо, трябва да е налице храната, след това занаятите (животът има нужда от много оръдия), на трето място — оръжията (членовете на общността трябва да имат в себе си оръжия за защита на властта от непокорните и от външ-

ни нападатели), освен това са необходими много средства за собствените нужди и за военни цели, пето и най-важно, нужен е култът към боговете, който наричат жречество, шесто и най-необходимо от всичко — съдим, когото да решават кое е взаимнополезно и справедливо.

Това са задачите, от които има нужда, така да се каже, всяка държава — държавата не е какво да е множество, а множество, което има за цел, както казваме, един независим живот, а ако се случи да липсва някой от тези елементи, е невъзможно тази общност да е независима в пълния смисъл на думата. Следователно държавата трябва да се състои от елементи, съответстващи на тези задачи. Така че трябва да има и определен брой земеделци, когото да набавят храната, и занаятчии, и войници, и богати, и жреци, и съдии, решаващи кое е справедливо и полезно.

ДЕВЕТА ГЛАВА

След като определихме това, остава да разгледаме дали всички трябва да участват в изпълнението на всички тези задачи (може всички едновременно да бъдат и земеделци, и занаятчии, и участници в съвета, и съдии), или трябва да се назначат различни изпълнители на всяка от изброените задачи, или пък по необходимост едни от задачите трябва да се изпълняват от частни лица, други — общо. Положението не е едно и също във всяко устройство. Както казахме, може и всички да участват във всички длъжности, но може и да не участват всички, а някои граждани в някои длъжности. Това именно прави устройствата различни. При демокрациите всички управляват във всички длъжности, а в олигархиите — обратно.

След като в момента разглеждаме най-доброто устройство, а то е това, при което държавата е най-щастлива, а по-горе казахме, че щастието е невъзможно без добродетел, то ясно е, че в държавата с най-добро устройство, разполагаща с граждани, справедливи в пълния смисъл на думата, а не при някакво условие, гражданите не трябва да водят нито живот на занаятчии, нито на търговци (такъв живот е неблагоприятен и в разрез с добродетелта), нито да бъдат земеделци, ако възнамеряват да бъдат справедливи (и за зараждането на добродетелта, и за обществените дела е нужно свободно време). Но след като

в държавата са налице и армия, и съвет, който решава кое е полезно, и съдии, които преценяват кое е справедливо, и те излеждат в пълна степен части на държавата, дали трябва и тези задачи да се поверят на различни хора, или и двете да се поверят на едни и същи? Ясно е и това, че отчасти трябва да се поверят на едни и същи, отчасти на различни. Доколкото една от задачите подобава на една възраст, друга — на друга, и една има нужда от разсъдливост, друга — от сила, различните задачи трябва да се поверят на различни граждани. Доколкото пък е невъзможно умеещите да употребяват насилие и да се съпротивляват да останат завинаги подчинени, всички задачи трябва да се поверят на едни и същи хора — които владеят оръжията и имат власт и да решат да се запази или устройството или не. Следователно остава това устройство да се повери на едни и същи хора и от двете възрасти, но не едновременно. Както по природа силата е в по-младите, а разумът — в по-старите, така е полезно и справедливо да се разпредели властта между младите и старите. Това разделение е и по достойнство.

Впрочем и собствеността трябва да е у тях. Необходимо е гражданите да са материално осигурени, а граждани са тъкмо тези хора. Занаятчиите не участват в държавата, нито което и да било съсловие, което не служи на добродетелта. Това е ясно от предпоставката, че щастието е по необходимост свързано с добродетелта, а една държава трябва да наричаме щастлива не гледайки една нейна част, а щастието на всички граждани¹⁶. А ясно е, че собствеността трябва да принадлежи на тях, ако земеделците трябва да са роби или варвари периеки.

От изброените остава само съсловието на жреците. Ясна е и тяхната организация. Не трябва да се поставя за жрец нито земеделец, нито занаятчия — подобава боговете да се почитат от гражданите. А след като политическата общност се състои от две части — хоплити и взимащи решения в съвета и съда, и след като подобава да се отдава почит на боговете и уморените от възрастта си да намират при тях почивка, то жреческите задължения трябва да се поверят на тях.

Казахме без кои предпоставки не може да съществува една държава и колко са нейните части — в държавите трябва да има земеделци, занаятчии и всякакъв вид тети, а части на държавата са хоплитите и взимащите решения в съвета и съда.

Всеки от тези елементи се отличава от другите — в някои отношения — винаги, в други — отчасти.

ДЕСЕТА ГЛАВА

Изглежда не от днес и не отскоро е известно на изследователите на устройствата, че трябва държавата да се раздели на съсловия и че войните и земеделците трябва да са отделни съсловия. В Египет и досега е така, а също и на остров Крит. Както казват, в Египет такива закони издал Сесострис, а на Крит — Минос. Изглежда е древно и установяването на сиситиите — тези на Крит са установени по времето на Минос, а тези в Италия — много по-отдавна. Учените¹⁷ между живеещите там казват, че цар на Енотрия станал някой си Итал. Жителите приели от него ново име и се нарекли италийци вместо енотрийци, а този европейски полуостров, който се намира между Скилетийския и Ламетийския залив, приел името Италия. Двата залива са на половин ден път един от друг. Казват, че този Итал направил енотрийците, които били номади, земеделци. Той им издал и други закони и за първи път установил сиситиите. Затова някои използват и днес още сиситиите и някои от законите, установени от него. Срещу Тирения живеят опиките, наричани и преди, и сега с името авзони, а срещу Япигия и Йонийско море живеят хоните — страна, наречена Сиритис. И хоните са енотрийци по род.

И тъй, организацията на сиситиите възникнала първо там, а разделението на гражданското множество на съсловия идва от Египет, защото управлението на Сесострис е много по-рано по време от това на Минос. Изобщо трябва да се смята, че и другите институции са откривани често и дори безкрайно често през всичкото това време. Вероятно самата нужда е научила хората на най-необходимото, а след като то е било осигурено, логично се увеличило и свързаното с благоприличието и разкоша. Така че трябва да смятаме, че и политическите институции са възникнали по същия начин. А че всички те са древни, показват египетските институции. Египтяните се смятат за най-древен народ, а са имали винаги закони и политическа организация. Затова трябва да използваме в доста-

тъчна степен откритото, а да се опитваме да открием това, което не достига.

По-горе казахме, че трябва земята да принадлежи на притежаващите оръжие и участващи в управлението и че земеделците трябва да са различни от тях, а също и колко голяма и каква трябва да бъде земята. Трябва първо да кажем нещо за разпределението и за това, кои и какви трябва да са земеделците, след като твърдим, че собствеността не трябва да е обща, както са казали някои¹⁸, а трябва да стане обща посредством дружеското ѝ ползване, и че никой от гражданите не трябва да бъде лишен от храна. За сиситиите всички са съгласни, че е полезно да ги има в добре уредените държави. По-късно ще кажем по каква причина сме съгласни и ние. В сиситиите трябва да участват всички граждани, но за бедните не е лесно да внасят определената вноска от частните си средства и същевременно да уреждат другото си стопанство. При това и разходите за култа са общи за цялата държава. Следователно земята трябва да се раздели на две и една част да бъде обща, а друга — на частните стопани, и всяка от двете части да се раздели пак на две. Едната част от общата земя да дава средства за повинностите, свързани с култа, другата — за сиситиите. Едната част пък от земята на частните стопани да е разположена във външния край на територията, другата — около града, за да се дадат на всеки два участъка и всички да имат земи и на двете места. Така е равноправно и справедливо и се осигурява по-голямо единодушие при войни със съседите. Където нещата не стоят така, едни омаловажават враждата със съседите, а други се интересуват от нея повече, отколкото е редно. Затова в някои държави има закон тези, които граничат със съседите, да не участват заедно с другите в съвета за война срещу тях, понеже не са в състояние да вземат правилно решение поради личната си заинтересованост.

Следователно по изброените по-горе причини трябва земята да се раздели по този начин. Ако трябва всичко да е според желанието ни, най-добре земеделците да са роби, да не са всички от една народност и да не са избухливи (така биха били полезни за работата и не би имало опасност да вдигат въстания). Ако не са роби, то да бъдат варвари периеки с характер близък до споменатия. От тях частните роби или периеки да работят в частните имоти на притежаващите собственост, а

обществените — на обществената земя. А как трябва да се използват робите и защо е по-добре на всички роби да се обещава като награда свободата, *ще* говорим по-късно.

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

По-горе казахме, че градът трябва да е по възможност еднакво свързан със сушата, с морето и с цялата територия. А що се отнася до разположението му само по себе си, трябва да се стремим да го намерим, съобразявайки се с четири фактора. Първо, нещо неизбежно, със здравословното му разположение. Градовете, обърнати на изток и към ветровете, духащи от изток, са по-здравословни, на второ място са обърнатите на север — те са открити за зимните ветрове. Освен това трябва да се съобразяваме градът да е добре разположен за изпълнение на политическите му и военни задачи. Във връзка с военните задачи трябва градът да предоставя лесен излаз на жителите, а за враговете да е труднодостъпен и труден за обкръжаване. Трябва да има множество собствени води и извори, а ако не, то да се осигурят чрез изграждането на многобройни и големи резервоари за дъждовна вода, така че градът да не остава никога без вода, ако поради война е отрязан от страната. След като трябва да се грижим за здравето на жителите, а това значи да разположим града на добро място и обърнат в подходяща посока, и, второ, да разполага със здравословна вода, то и грижата за осигуряване на тези предпоставки не бива да се омаловажава. Каквото използваме най-много и най-често за тялото, това е и най-полезно за здравето. А водата и въздухът имат именно такава природа. Затова в благоразумните държави, ако не всички източници са еднакво добри и няма достатъчно такива извори, трябва водата да се раздели на вода за пиене и на такава за други нужди.

Що се отнася до укрепените места, не за всички устройства е полезно едно и също. Например акрополът е полезен за една олигархия или монархия, за демокрацията — равнината, а за аристокрацията — нито едното, нито другото, а по-скоро множество укрепени места.

Смята се, че разположението на частните домове е по-естетично и полезно з мирно време, ако е правилно и според но-

вия, Хиподамовия принцип. За военната сигурност обаче е по-добро обратното, както беше едно време — тога разположение затруднява измъкването на враговете от града и разузнаването на нападателите. Затова трябва да обединиш двата типа разположение (това е възможно, ако разположим. улиците както е при земеделците с така наречените „подредени“ лозя) и да не подреждаме правилно целия град, а отчасти и на места. Така *ще* е добре и за сигурността, и за красотата. Що се отнася до градските стени, то онези, които твърдят, че държавите, стремящи се към добродетелта, не трябва да имат стени, имат твърде остарели разбирания. При това те виждат как се опровергават на дело държавите, които са се хвалили, че нямат стени. Не е хубаво жителите да се спасяват чрез укрепените стени от един равностоен враг, който не ги надминава много в числено отношение, но след като се случва и е възможно нападателите да имаш превъзходство, по-голямо и от обикновената човешка смелост, и от тази, която се среща у малцина, то трябва да приемем, че най-добри в случай на война са най-сигурно укрепените стени, ако трябва да се спасим и да не пострадаме, а не да се перчим, особено след като сега са изобретени летателни оръжия и средства за точност при обсада. Да искаш да не ограждаш градовете със стени е все едно да търсиш лесно достъпна за нападение страна и да премахнеш планинските места или пък да не ограждаш частните домове със стени, понеже така обитателите им ще излязат страхливи. Впрочем не трябва да пропускаме и това, че които оградят града си със стени могат да го използват и по двата начина — и като град със стени, и като град без стени, а които нямат стени, не могат. Ако е така, не само трябва да се строят стени, но и да се полага грижа за тях, за да красят достойно града и да се използват при война срещу обичайните и срещу новооткритите оръжия. Както нападателите се грижат за това, как да спечелят превес, така и защитниците са открили някои средства, други пък трябва да търсят и изобретяват. Враговете по принцип не биха опитали да нападнат един добре подготвен град.

ДВНАДЕСЕТА ГЛАВА

След като гражданското множество трябва да се раздели на сиситици, а стените се прекъсват на подходящи места от караулни помещения и кули, то ясно е, че стените сами ни подканват да уредим някои от сиситиците в тези караулни помещения. Това може да се уреди така. Зданията, предназначени за култа и за най-важните сиситици на длъжностните лица, трябва да са на едно и също подходящо място, с изключение на светилищата, за които законът или някое предсказание на Пития изискват да са отделени. Би трябвало това да е такова място, което да има достатъчно ефектен вид, що се отнася до достойнствата на разположението му, и да е укрепено спрямо съседните части на града. Под това място подobaва да има съоръжен такъв площад, какъвто има в Тесалия и който наричат „свободен“, а това значи, че трябва да е чист от всякакви стоки и да не го посещават нито занаятчийци, нито селяни, нито никакви други подобни хора, освен ако ги повикат длъжностните лица. Това място би било прекрасно, ако и гимназиите на възрастните са организирани там. И тяхното устройство следва да се раздели според възрастта — при помладите да се намират определени длъжностни лица, а по старите сами да са при длъжностните лица. Това да си пред очите на управляващите внушава в най-голяма степен истинското страхопочитание и страха, който подobaва на свободните. Търговският площад трябва да е различен и отделен от този и да е на място, което осигурява лесен транспорт за всички стоки, дошли по море и от страната.

След като стоящите начело на държавата се разделят на жреци и длъжностни лица, подobaва и жреческите сиситици да са организирани около култовите сгради. Сградите пък на длъжностните лица, които се грижат за договорите, за съдебните обвинения, за призоваване на обвиняемите и за други подобни дела, както и за пазарната управа и за така наречената градска управа, трябва да се разполагат на пазарния площад и на общодостъпно място, а такова е мястото на търговския пазар — първия определихме за прекарване на свободното време, а този — за ежедневните дела. Описаният ред трябва да се наподоби и в страната. И там трябва-

ва длъжностните лица, наречени лесничей и полски надзиратели, да разполагат за охрана с караулни помещения и сиситици, а освен това по страната да са разпределени светилища на богове и герои. Но да се бавим сега, изпипвайки и обсъждайки подобни неща, е излишно. Не е трудно да се измислят, а по-скоро да се осъществят. Говоренето е въпрос на желание, осъществяването — на късмет. Затова нека прекъснем по-нататъшното обсъждане на тези въпроси.

ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

Вместо това трябва да обсъдим самото устройство, от кои и какви елементи трябва да се състои държавата, която си е поставила за цел да бъде щастлива и да се управлява добре. Благото зависи при всички от две условия. Едното от тях е да се определи правилно намерението и целта на дейността, другото — да се открият средствата, които водят към целта. Тези неща може да са съгласувани или да не са. Понякога целта се определя добре, но хората грешат при определяне на начините за достигането ѝ. Друг път избират правилно всички средства за достигане на целта, но са си поставили лоша цел. Трети пък грешат и в двете, както в медицината. Понякога лекарите нито преценяват добре какво трябва да бъде здравето тяло, нито намират средствата за достигане на целта, която са си поставили. А (в науките и уменията трябва да владееш и двете — и целта, и средствата за достигане на целта.

Ясно е, че всички се стремят към добрия живот и щастието, но едни имат възможност да ги достигнат, а други я нямат — поради някакво стечение на обстоятелствата или поради природата си (добрият живот се нуждае от определени средства, и то от по-малко при хората с по-голяма склонност към него и от повече при хората с малка склонност). А трети по принцип търсят щастието в погрешна посока, макар че имат възможност да го достигнат.

След като сме си поставили за задача да открием най-доброто устройство, т. е. това, според което държавата би се управлявала най-добре, а това значи устройството, благодарение на което

държавата може да е най-щастлива, то очевидно не трябва да остане неясно какво е щастieto. Ние смятаме (и

така го определихме в „Емука“²¹, ако има известна полза от това съчинение), че щастието е осъществяване и прилагане на съвършената добродетел, и то не според условията, а в абсолютен смисъл. „Според условията“ наричам. необходимото, а „в абсолютен смисъл“ — прекрасното. Например в правото — справедливите глоби и наказания са дело на добродетелта, но са по необходимост и съдържат прекрасното само по принуда (за предпочитане е нито човекът, нито държавата да се нуждаят от такива наказания). А дейностите, насочени към чест и благоденствие, са най-прекрасни в абсолютният смисъл на думата. Първото представлява премахване на едно зло, а такива дела са обратното — те създават и пораждат блага.

Благородният човек би понесъл прекрасно и бедност, и болест, и други нещастия. Но щастието е в противоположните състояния (в съчиненията по етика определихме и това, че благороден човек е този, за когото благодарение на добродетелта му добро е абсолютното добро²², а очевидно и неговите благородни и прекрасни дела трябва да са такива в абсолютният смисъл на думата). Затова именно хората смятат, че причина за щастието са външните блага, сякаш за блестящото и хубаво свирене причината е по-скоро в лирата, отколкото в умението.

Следователно едни от споменатите условия трябва да са на лице, а други да се осигурят от законодателя. Затова се надяваме, че устройството на държавата има успех в нещата, които са във властта на съдбата (смятаме, че тя има власт над определени неща). Но това държавата да е достойна вече не е дело на съдбата, а на знание и избор. Обаче една държава е благородна чрез благородството на гражданите, участващи в управлението, а в нашия случай в управлението участват всички граждани. Следователно трябва да разгледаме това, как човек става достоен. Дори ако може да са достойни всички граждани, а не всеки поотделно, второто е за предпочитане, защото всички заедно са такива, каквито са всички поотделно.

Хората стават обаче добри и достойни благодарение на три предпоставки. Това са природата, навикът и разумът. Първо трябва да си роден като човек, а не като някое друго живо същество, а също така и с определени качества на тялото и душата. Но от определени природни данни няма никаква полза, защото навикът ги кара да се променят. Някои природни данни са неутрални и от навика зависи да се развият към по-

лошо или към по-добро. Останалите живи същества живеят преди всичко според природата си, само някои прибавят към. нея и навика, а човекът — и разума. Единствен той има разум. Така че трябва тези три предпоставки да са в съгласие помежду си, защото поради разума си хората вършат много неща в противоречие с навика и природата си, ако бъдат убедени, че иначе е по-добре. По-горе определихме какви трябва да са по природа хората, които искат да бъдат подходящ материал за законодателя. Останалото е вече задача на възпитанието — едно се учи с придобиване на навици, друго с обучение.

ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

След като всяка политическа общност се състои от управляващи и управлявани, нека да видим дали трябва управляващите и управляваните да са различни или едни и същи цял живот. Очевидно възпитанието ще трябва да бъде съобразено с отговора на този въпрос. Ако някои биха превъзхождали останалите така, както смятаме, че боговете и героите превъзхождат хората — надминавайки ги първо много по отношение на тялото, а след това и по душа, така че превъзходството на управляващите над управляваните да е безспорно и очевидно, то ясно е, че е по-добре винаги да управляват едни и същи, а другите веднъж завинаги да се подчиняват. След като обаче не е лесно да допуснем такова нещо и положението не е като в Индия, за която Скилак²⁴ казва, че царете превъзхождаш поданиците си именно по този начин, то ясно е, че по много причини трябва всички в еднаква степен да участват поред в управляването и подчиняването. За равните равенството трябва да е еднакво и е трудно да се запази едно устройство намиращо се в разрез с правото. Тогава заедно с подчинените граждани цялата страна желае преврат, а е нещо невъзможно множеството на участващите в управлението да е такова, че да е по-силно от всички останали.

От друга страна е безспорно, че управляващите трябва да превъзхождат управляваните. Как ще ги превъзхождат и как ще участват в управлението, трябва да решава законодателят, За него говорихме по-горе. Природата ни е предоставила разделението, като е разделила тези, които са видово еднакви,

на по-млади и по-стари. Първите от тях трябва да се подчиняват, вторите — да управляват. Никой няма да се сърди, ако е подчинен заради възрастта си, и няма да смята, че е по-добър от управляващите, особено след като в бъдеще ще получи на свой ред тази награда, когато достигне нужната възраст. Следователно в известен смисъл може да се каже, че едни и *същи* управляват и се подчиняват, а в известен смисъл — различни. Така че трябва и възпитанието да е отчасти еднакво за всички, отчасти — различно. Казват, че който иска да управлява добре, трябва първо да бъде подчинен. Както казахме в началото на изложението²⁵, всяка власт е или в името на управляващия, или на подчинения. Казваме, че първата е деспотична, а втората над свободни. Но някои от нарежданията се различават не по характера на работата, а по нейната цел. Затова много от дейностите, които се смятат за слугински, е добре да се изпълняват от свободнородените младежи. Дейностите сами по себе си не се различават толкова по това, дали са благородни или не, колкото по целта и намерението, с което се извършват.

След като твърдим, че добродетелта на гражданина, на управляващия и на благородния човек е една и съща²⁶ и че един и същ човек трябва първо да стане подчинен и после управляващ, то задача на законодателя трябва да бъде това, как и с какви занимания хората да станат благородни и каква е целта на съвършения живот.

Различават се две части на душата, едната от които е разумна сама по себе си. Другата не е разумна сама по себе си, но може да се подчинява на разума. Според нас от тях произтичат добродетелите, благодарение на които човек се смята за благороден. За тези, които приемат това разделение, е съвсем ясно в коя от двете части е заложена целта. Винаги по-лошото съществува заради по-доброто и то явно в еднаква степен при откритото от човека и при създаденото от природата, а по-добро е надареното с разум. Той се разделя на две, както разделяме обикновено нещата— практически и теоретически разум. Очевидно по същия начин трябва да се разделя и разумната част на душата. Ще кажем, че и дейностите се разделят по аналогичен начин. Тези, които могат да извършват всички дейности или свързаните с практическата и теоретическата разумна част на душата, трябва да предпочетат дейностите,

свързани с по-добрата по природа част. Винаги за всеки е за предпочитане в най-голяма степен най-висшето, което може да постигне.

Всъщност целият живот се разделя на работа и свободно време, война и мир, а дейностите — на насочени към нужното и полезното и насочени към прекрасното. При тези двойки трябва да има същото разделение, както и при частите на душата и техните дейности: войната е в името на мира, работата — в името на свободното време, необходимото и полезното — в името на прекрасното.

И тъй, политикът трябва да издава закони като се съобразява с всичко — с частите на душата, с техните дейности и още повече с благо и целта. Същото важи и при избора на начин на живот и дейност. Хората трябва да умеят да работят и да воюват, но още повече трябва да умеят да живеят в мир и да използват свободното си време. Трябва да умеят да извършват нужните и необходими дела, но още повече трябва да умеят да извършват прекрасните. Така че според тези цели трябва да се възпитават гражданите още от деца и в другите възрасти, които се нуждаят от възпитание. Обаче гръцките държави, за които се смята, че са най-добре уредени, и законодателите, изградили тези държави, явно не уреждат нито управлението си съобразно с най-добрата цел, нито законите и възпитанието съобразно с всички добродетели, а са се отклонили най-вулгарно към добродетелите, за които се смята, че носят полза и облага. Подобно на тях и някои от по-късните автори са изразили същото мнение. Те хвалят спартанското устройство и се възхищават на целта на законодателя — че е издал всички закони с една цел — властване и война. Това е и теоретически лесно за опровергаване, и в момента се опровергава на дело. Както повечето хора се стремят да властват над много поданици, понеже така осигуряват много средства за щастието си, така изглежда и Тиброн, и всички, които са писали за спартанското устройство, се възхищават на спартанския законодател затова, защото поради упражняването си за трудностите спартанците управляват много хора. Обаче след като сега вече спартанците не управляват, ясно е, че те не са щастливи, а законодателят им не е бил добър. Смешно е, ако са запазили неговите закони и никой не им е пречил да ги прилагат, и въпреки това са изпуснали възможността за добър жи-

вом. Тези автори не са прави и за властта, която явно трябва да почита законодателят — властта над свободни е по-хубава и благородна от деспоти честото управление.

Освен това не трябва да се смята за щастлива държавата и да се хвали законодателят за това, че подготвя гражданите да побеждават, за да властват над съседите. Това е много вредно. Очевидно тогава също и този от гражданите, който умее това, трябва да опита да го постигне, за да може да властва над собствената си държава. Точно в това спартанците упрекват цар Павзаний, макар да е на такава почит. Следователно никой от тези доводи и закони не е нито държавнически, нито полезен, нито правилен. Едно и също е висше благо и за отделния човек, и за обществото и законодателят трябва да го заложи в душите на хората. Трябва да се грижим за военното обучение, не за да поробват гражданите тези, които не го заслужават, а първо, за да не бъдат самите те поробени от други, второ, за да се стремят към власт в полза на подчинените, а не към господство над всички, и трето, за да господстват над тези, които заслужават да робуват. Освен това фактите подкрепят логическите аргументи, че законодателят трябва да се стреми да уреди законодателството и за случаите на война, и за останалите случаи по-скоро заради мира и свободното време. Повечето такива държави се запазват, докато воюват, но като вземат властта загиват. В мирно време те като стоманата губят закалката си. Затова е виновен законодателят, който не е възпитал у тях умение да живеят в мир.

ПЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

След като, изглежда, и за обществото, и за хората поотделно целта е една и съща и трябва съвършеният човек и съвършеното устройство да се стремят към едно и също, то очевидно трябва в устройството да са налице добродетелите, необходими за свободното време. Както често казахме, мирът е целта на войната и свободното време — целта на работата. За свободното време и прекарването му са полезни и добродетелите, които са нужни в свободното време, и тези, които са нужни при работата — нужно е да са налице много необходими предпоставки, за да може да си свободен. Затова държавата

трябва да е умерена, смела и издръжлива. Според поговорката няма свободно време за робите, а които не умеят да посрещат смело опасностите, са роби на нападателите. Така че за изпълнението на задачите са нужни мъжество и издръжливост. за свободното време — философия, а умереност и справедливост — и в двата случая, но повече за живеещите в мир и свободните. Войната принуждава хората да бъдат справедливи и умерени, а наслаждаването на благоденствието и незаетостта по време на мир ги правят по-скоро горделиви. Така че тези, за които се смята, че са най-добре и се наслаждават на всички блаженства, като онези, които според поетите живеят на островите на блажените. се нуждаят от голяма справедливост и умереност — те ще се нуждаят от философия, умереност и справедливост в най-голяма степен, доколкото имат повече свободно време, обсипани с такива блага.

Ясно е значи, че държавата, която иска да е щастлива и достойна, трябва да притежава тези добродетели. Ако е срамно да не умееш да използваш богатата, то още по-срамно е да не умееш да ги използваш, когато си свободен, и да изглеждаш добър, докато си зает и воюваш, а в мир и незает да приличаш на роб. Затова не трябва да се упражняваме в добродетел както спартанската държава. Спартанците не се различават от останалите по това, че не смятат за най-висше благо същото. което и останалите, а по това, че според тях то се постига по-леко благодарение на една определена добродетел. След като ценят това благо и насладата от него повече, отколкото насладата от добродетелите. ясно е. че добродетелта трябва да се цени заради самата нея. А как и с какви средства ще постигнем добродетелта — това именно трябва да разгледаме. Определяйки ги, по-горе стигнахме до извода, че са нужни природа, навици и разум. Какви трябва да са по природа тези, които се стремят към добродетел. определихме преди. Остава да разгледаме дали трябва да се възпитават първо чрез убеждение (Хоуд) или чрез създаване на навици — тези неща трябва да са в съвършено съзвучие помежду си. Както разумът може да не достигне и най-добре поставената *цел*. така може да бъде доведен до нея и чрез навиците. Първо е ясно, че както и при всичко друго, пораждането има причина и целта е следствие на някаква причина, която сама е била цел. За нас разумът и умът

са цел на природата ни, така че според тях трябва да осигурим и зараждането на навици и грижата за тях.

Освен това виждаме, че както душата и тялото са две, така има и две части на душата — неразумна и разумна. И техните свойства са две на брой — стремеж и ум. Както тялото е по произход преди душата, така и неразумното е преди разумното. Това е очевидно, защото гневът, желанието и стремежът са налице още у новородените, а разсъдливостта и умът се зараждат по природа у по-големите деца. Затова грижата за тялото трябва да предхожда тази за душата, а грижата за стремежа — грижата за разума — нали грижата за стремежа е в името на разума, а грижата за тялото — заради душата.

ШЕСТНАДЕСЕТА ГЛАВА

Щом законодателят трябва отначало да се стреми телата на тези, които възпитава, да станат възможно най-добри, то първо трябва да се погрижи за брака — кога и какви хора да се свързват помежду си в брачен съюз. Той трябва да издава законите за тази общност, съобразявайки се с хората, които встъпват в брак и с възрастта им, за да напредват заедно във възрастта към един общ момент на разцвет, а не силите им да се различават — той да може още да създава деца, а тя — не, или тя да може още да ражда, а мъжът — не. Това поражда и спорове, и различия между тях.

На второ място законодателят трябва да се съобразява с времето, когато децата трябва да отменят родителите си. Децата не трябва да имат твърде голяма разлика във възрастта с бащите си (тогава благодарността на децата към остарелите родители и помощта на родителите за децата са без полезни), нито да са твърде близки по възраст (това създава голямо неудобство — в децата като във връстници има по-малко респект и освен това за ръководенето на стопанството близостта във възрастта не е най-доброто). И накрая, законодателят трябва да се съобразява с това, от което започна това наше отклонение — телата на родителите да отговарят на неговото желание.

Общо взето, всичко това се постига благодарение на една мярка. След като пределът на способността за създаване на по-

потомство се определя при мъжете, така да се каже. най-много на седемдесет години, а при жените — на петдесет, трябва началото на брака да отговаря по възраст на тези срокове. Но бракът на младежи е неблагоприятен за създаването на потомство — при всички същества потомците на млади родители са несъвършени, твърде женствени и дребни, така че неизбежно същото става и при хората. Доказателство за това е, че в държавите, в които са разпространени бракове между млади хора, хората са несъвършени и дребни физически. Освен това младите жени страдат повече при раждането и умират по-често. Затова някои казват, че по тази причина трезенците получили прорицание, че много умират заради това, че се женят твърде рано, а не за жътвата²⁹. Освен това и за възпитаването на умереност е полезно, ако жените се омъжват по-големи — смята се, че момичетата, встъпили в полови сношения като млади, са твърде разпуснати. Смята се също, че при мъжете страда растежът на тялото, ако общуват полово. докато семето още съзрява, защото и за това има определено време, след което съзряването престава. Затова подобава жените да се омъжват на възраст около осемнадесет години, а мъжете да се женят на около тридесет и седем или малко по-рано. На тази възраст бракът *ще* бъде между хора във физически разцвет и краят на способността за създаване на потомство ще съвпадне удачно при двамата съпрузи. Освен това моментът, в който децата отменят родителите си, ще бъде за първите деца тогава, когато са в разцвета на силите си (ако раждането им стане веднага, както е естествено), а за родителите — когато започнат вече да отслабват към седемдесет години.

И тъй, казахме кога трябва да се сключва брак. а що се отнася до сезона, добре е и днешните законодатели да свързват съпрузите през зимата — сезона, който използват повечето народи. Трябва и самите съпрузи при създаването на потомството да се съобразяват с препоръките на лекарите и изследователите на природата. Лекарите определят достатъчно точно подходящите за тялото моменти, а изследователите на природата дават сведения за ветровете — те препоръчват северните пред южните ветрове. Повече по въпроса, с какви физически данни родителите са най-полезни за децата, трябва да кажем в изследването за отглеждането на децата, но най-общо можем да ги

определим и тук. За доброто физическо състояние и здравето на гражданина и за създаването на потомство не е полезна нито физиката на атлетите, нито тази на твърде изнежените и слабовати хора, а средното между тези състояния. Така че физиката трябва да се упражнява, но не с гоними натоварвания и не само в едно отношение, както физиката на атлетите, а за да се подготви за задачите на свободния гражданин. Това трябва да се практикува в еднаква степен при мъжете и жените.

И бременните трябва да се грижат за тялото си — да не живеят в безделие и да не се хранят оскъдно. За законодателя е лесно да осигури това като препоръча да се прави една разходка за отдаване на почитта на боговете, които се почитат във връзка с раждането. В духовно отношение обаче, обратно на физическото, трябва да си дадат почивка, защото плодът очевидно усвоява всичко от майката, както растенията от почвата.

Относно изоставянето на децата и отглеждането им да има закон да не се отглеждат недъгавите деца. Що се отнася до изоставянето на децата поради големия им брой, то ако нравите го забраняват, да не изоставят децата си — нека е определен броят на децата, които семейството трябва да роди. А ако в някое семейство се родят повече от определения брой деца, трябва да се направи аборт, преди плодът да е получил усещания за живот. Позволеното и непозволеното ще се определят от усещанията и живота.

След като определихме началото на възрастта за мъжа и жената, в която трябва да встъпват в брак, нека определим и колко време подобава да отговарят за създаването на потомство. Децата на твърде старите са физически и умствено несъвършени като тези на твърде младите, а децата на престарелите родители са слаби. Затова родителите трябва да са в разцвета на умствените си сили. Това при повечето е възрастта, която са определили някои поети, разделящи живота на седемгодишни периоди — около петдесет години. Така че четири-пет години след тази възраст човек трябва да се откаже да ражда деца. След това трябва да общува полово само заради здравето си или по някаква друга причина. Колкото до връзката с друга жена или друг мъж, просто никога и по никакъв начин да не се допуска такава връзка, в случай че има законен съпруг.

Ако някой бъде хванат, че има такива връзки във възрастта, определена за създаване на потомство, да бъде наказан с лишаване от права, отговарящи на простъпката му.

СЕДЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

След като се родят децата, трябва да се смята, че за силата на тялото има голямо значение каква е храната. Наблюденията над другите живи същества и над племената, при които се полагат грижи за развитие на воинските способности, показват, че обилната млечна храна е най-подходяща за тялото, а при болест — храната с малко вино. Освен това е полезно да се движат колкото е възможно за такива малки деца. За да не се изкълчат нежните UAI крайници, някои племена използват и днес определени механически приспособления, които не допускат тялото им да се извива. Полезно е още от малки да свикват и на студ. Това е много подходящо и за здравето, и за военното дело. Затова при много варвари има обичай или да потапят новородените в студена река, или както при келтите — да ги обличат с малко дрехи. Трябва да ги приучим на всичко възможно и по-добре да ги приучим още отначало, но постепенно. Поради топлината си детската физика е много подходяща за упражняване в издръжливост на студ.

В началната възраст е от полза да полагаме такива и други подобни грижи. В следващата възраст до пет години, в която не е подходящо децата да започват учене, нито големи физически натоварвания, за да не попречат на растежа им, трябва да се движат достатъчно, за да избягнат леността на тялото. Това движение трябва да осигурим чрез игри и други занимания. Но и игрите не трябва да бъдат неподходящи за един свободен човек, уморителни или разпуснати. Длъжностните лица, наречени надзиратели на децата, трябва да се погрижат и за това, какви разкази и митове трябва да слушат деца на тази възраст. Всичко това трябва да проправи пътя на по-късните занимания. Затова много игри трябва да бъдат подражание на по-късни сериозни дейности. Не са прави онези, които в „Закони“³⁰ забраняват рева и плача на децата — те са полезни за растежа, защото са едно упражнение за тялото. Както за-

държането на дъха дава сила на работещите, така става и при децата, когато реват.

Надзирателите на децата трябва да се грижат за прекарването на времето на децата по този и други начини, а също и да общуват колкото може по-малко с роби, защото на тази възраст и до седем години децата трябва да се възпитават в къщи. Дори в тази ранна възраст те естествено усвояват с уши и очи робската им природа. Изобщо законодателят трябва да премахне от държавата недостойните приказки, както всяко друго недостойно нещо. От склонността да се говорят недостойни неща се раждат всички недостойни постъпки и оттам до извършването им има една крачка. Далеч от недостойните приказки законодателят трябва да държи най-вече младежите — нито да говорят, нито да слушат подобни неща. Ако хванат някой да говори или прави нещо забранено, то ако още не е по-лучил достъп до сиситиите, да се накаже с опозоряване и бой, а ако е по-възрастен, да получи позорно за свободен човек наказание заради робското си държание.

След като забраняваме говоренето на такива неща, очевидно трябва да забраним гледането на недостойни картини или представления. Нека управляващите се погрижат никоя статуя или картина да не отразява такива неща, освен при някои такива богове, при които законът допуска разпуснатост. При това законът позволява само на достигналите определена възраст да почитат тези богове — и за себе си, и за децата, и за жените си. Законодателят трябва да не допуска твърде младите като зрители на ямби и комедии, преди да достигнат възрастта, в която вече *ще* могат да участват в сиситиите и пиенето и в която възпитанието ще направи всички неуязвими за вредата от подобни неща.

Сега споменахме това мимоходом. По-късно трябва да го определим по-точно, изследвайки първо дали трябва да допускаме такива представления или не, и ако трябва, какви да бъдат. В настоящия случай засегнахме този въпрос само колкото е необходимо. Може би не го е казал лошо трагическият актьор Теодор — той не позволявал никога на никой, даже от слабите актьори, да се качи преди него на сцената, защото зрителите се настройвали според чутото най-напред. Същото става и при отношението към хората и предметите — повече обичаме това, което срещнем по-рано. Затова трябва да направим

всичко лошо чуждо на младежите, а най-вече порочността и враждебността.

След петата си година децата трябва вече да присъстват две години до седмата си година на уроците, които ще трябва да учат. А възпитанието трябва да се раздели на две според възрастта — от седем години до юношеството и от юношеството до двадесет и една години. Тези, които разделят живота на периоди от седем години са, общо взето, прави, но трябва освен това да следваме и естественото разделение, защото всяко изкуство и възпитание се стреми да допълни недостигащото на природата. И тъй, първо е нужно да разгледаме дали трябва да организираме по определен начин децата, след това дали трябва възпитанието им да се повери на обществото или на всеки поотделно (както е и сега в повечето държави), и на трето място, какво именно трябва да бъде това възпитание.

Осма книга

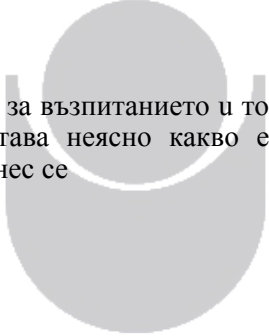
ПЪРВА ГЛАВА

И тъй, никой не би оспорил това, че законодателят трябва да се занимае преди всичко с възпитанието на младежите. В държавите, в които това не стане, се нанася вреда на държавното устройство, защото възпитанието трябва да бъде според устройството. Присъщият на всяко едно устройство характер отначало води до установяването му и обикновено го пази, например демократическият принцип води до установяването на демокрация, а олигархическият — до установяването на олигархия. Винаги най-добрият принцип поражда по-добро държавно устройство.

Освен това при всяко умение и изкуство има неща, които трябва да се възпитават предварително и на които трябва предварително да се приучва, за да даде едно изкуство резултат. Явно трябва да има предварителна такова възпитание и такива навици и за да постъпваш в съгласие с добродетелта. А след като за цялата държава целта е една, очевидно и възпитанието трябва да бъде едно и също за всички и грижата за него трябва да бъде обществена, а не на всеки поотделно, както сега всеки се грижи частно за децата си и ги учи по частен път на каквото реши. Същност и упражнението за общи задачи трябва да се направи общо. Същевременно не трябва да се смята, че някой от гражданите принадлежи сам на себе си, а че всички принадлежат на държавата, защото всеки е част от нея, а грижата за всяка част се съобразява естествено с грижата за цялото. В това отношение бихме могли да похвалим спартанците. Те полагат най-много грижи за възпитанието на децата и тези грижи са обществени.

ВТОРА ГЛАВА

И тъй, ясно е, че трябва да се издадат закони за възпитанието и то да се направи общо. Но не трябва да остава неясно какво е възпитанието и как трябва да се възпитава. Днес се

спори за предмета на възпитанието. Не всички са на едно мнение по въпроса, какво трябва да учат младежите, за да постигнат добродетел и най-добрия начин на живот. Не е ясно също дали възпитанието трябва да се отнася повече до развитието на умствените способности или до душевната нравственост. Изследването се обърква от обичайното възпитание и не е никак ясно дали трябва да се упражнява нужното за живота, насоченото към добродетелта, или излишни умения (всяка от тези възможности има привърженици). Няма единомислие и по въпроса, какво води към добродетелта. Не всички са на еднакво мнение какво изобщо е добродетелта, така че естествено има разногласия и за това, как трябва да се упражняваме в добродетел.

Съвсем ясно е, че от полезните предмети трябва да се изучават тези, които са необходими, но не всички. След като заниманията се делят на достойни за свободни хора и на недостойни за такива, ясно е, че свободните трябва да се занимават с тези от полезните предмети, които няма да ги превърнат в прости занаятчии. За занаятчийско трябва да се смята това занимание, което прави тялото, душата и ума на свободните негодни за прилагане на добродетелта и за добродетелни постъпки. Затова наричаме низки такива изкуства, които изхабяват физически хората, и работата срещу заплащане — тя не оставя свободно време на ума и го принизява. Да се занимаваш до известна степен с някои от свободните науки не е недостойно за свободния, но да упорстваш твърде много да се задълбочаваш в тях води до посочените вреди. Има голяма разлика, с каква цел човек прави или учи нещо. Не е недостойно за свободния да прави нещо за себе си, за приятелите си или в името на добродетелта, но когато някой прави същото нещо за други хора, често това се смята за дейност, подобаваща на един тет или роб.

ТРЕТА ГЛАВА

И тъй, разпространените днес учебни предмети, както казахме по-горе, са неутрални по отношение на това, дали изучаването им е достойно за свободния или не. Обикновено се преподават четири предмета: граматика, гимнастика, музика и

понякога рисуване. Граматиката и рисуването се преподават, понеже се смятат за полезни в живота и приложими в много случаи, а гимнастиката — понеже развивала смелостта. За музиката вече човек би могъл да се затрудни. Сега повечето хора се занимават с нея за удоволствие, а отначало са я включили в курса на обучение, понеже самата ни природа, както често казахме, се стреми не само към правилната дейност, а и към умението да прекарваме добре свободното си време. Природата е началото на всичко, за да се върнем пак на този въпрос. Ако има нужда и от работа, и от свободно време и свободното време и целта са за предпочитане пред работата, трябва да отговорим на въпроса, как трябва да прекарваме свободното си време. Не трябва да играем, защото тогава би трябвало за нас играта да е цел в живота. Тъй като това е невъзможно и с игри трябва да се занимаваме по-скоро при работата (този, който се труди — а работата е труд и напрежение — има нужда от отмора, а играта е за отмора), трябва да допуснем игрите, но да следим да са в подходящо време, сякаш ги прилагаме като лекарство. Едно такова движение на душата е отпускане и отмора. дължащи се на удоволствието. А свободното време изглежда съдържа удоволствието, щастието и блаженството в самото себе си. Всичко това не е налице при работещите, а при тези, които разполагат със свободно време. Работещият работи заради някаква цел, понеже *още* не я е постигнал, а щастието е цел, която според всички е свързана не с мъка, а с удоволствие. Наистина за това удоволствие вече не всички са на едно мнение, а всеки на различно според качествата си, а най-добрият има най-добрата представа за удоволствието, породена от най-прекрасните качества. Така че очевидно и за свободното време в живота човек трябва да учи някои неща и да се възпитава в тях и това обучение и възпитание са заради самите себе си, а обучението, свързано с работата с по необходимост и заради други цели. Именно затова предците ни са включили музиката във възпитанието не като нещо необходимо (тя съвсем не е такава), нито като нещо полезно. Граматиката например е полезна при сделки, ръководене на стопанството, учене и много политически дейности. Рисуването пък се смята за полезно за по-добро преценяване на произведенията на изкуството. Музиката не е полезна като гимнастиката за здравето и силата — не я виждаме да дава нито едното, нито

другото. Следователно остава музиката да е нужна за свободното време и очевидно именно заради него предците ни са я включили във възпитанието. Хората отнасят музиката към това, в което смятат, че се състои начинът, по който свободните хора прекарват времето си. Затова Омир е казал така: „Редно е само аеда да канят на пира разкошен“¹.

И след като изброява първо някои други, „които повикват аеда“, казва: „За да зарадва той всички“². И на друго място Оди-сей казва, че най-хубавото прекарване на времето е хората да се веселят: „как на гощавка в палата насядали гостите редом слушат певеца“³.

И тъй, очевидно това е едно образование, което човек трябва да дава на синовете си не защото е полезно и необходимо, а защото подобава на свободния и е прекрасно. Дали предметът на това образование е един, или са повече на брой, кои са и как трябва да се преподават, ще кажем по-късно⁴. Засега е достатъчно, че и от древните чрез разпространените по тяхно време предмети на обучение получихме свидетелство за нуждата от предмети, които не са полезни за практиката, но са необходими за свободното време — музиката го доказва.

Освен това децата не трябва да се обучават и на полезните предмети, например на четмо и писмо, само заради ползата, а и заради това, че чрез тях могат да получат много други знания. Също и рисуването не се изучава, за да не греши човек, когато продава собствените си стоки и да не се оставя да го измамат при купуването и продаването на вещи, а по-скоро защото дава на човек усет за физическата красота. Съвсем не подобава на свободния и издигнат в духовно отношение човек да търси навсякъде полезното.

След като е ясно, че първо трябва да се възпитава чрез съз-даване на навици и после чрез убеждение⁵ и първо да се развива тялото и после ума, ясно е, че децата трябва да се занимават с гимнастика и спортна подготовка — гимнастиката дава определена кондиция на тялото, а спортната подготовка — високи постижения.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Днес някои от държавите, за които се смята, че полагат най-големи грижи за децата, се стремят да изградят у тях атлетическа физика и така увреждат външния вид и растежа на тялото. Спартанците не са допуснали тази грешка, но с тежките упражнения правят децата като диви животни, понеже това било най-полезно за развитие на мъжеството. А както често казахме⁰, не трябва децата да се възпитават само в една добродетел, нито да се възпитават преди всичко в мъжество. И дори да трябва да се възпитават в мъжество, по този начин те не го постигат. Нито при другите живи същества, нито при племената откриваме мъжеството у най-добрите, а по-скоро у по-кротките и тези с лъвски нрав. Има много племена, като например ахейците и хениохите около Понта и други племена от живеещите навътре в Мала Азия, които са склонни към убийство и човекоядство — едни в същата степен като изброените, други — още повече, но покрай разбойничеството си не са станали смели. И за самите спартанци знаем, че докато упорито преодоляваха трудностите, превъзхождаха останалите, но сега изостават зад другите и в гимнастическите състезания и във войните. Те не превъзхождаха останалите затова, защото управляваха младежите по начин, а само защото са ги упражнявали за война срещу хора, които не са се упражнявали. Така че не животинското, а прекрасното трябва да е на преден план — нито един вълк, нито някой друг див звяр би се осмелил да встъпи в доблестна борба, а по-скоро един благороден човек. Тези, които насочват децата твърде много към такива неща и ги оставят необразовани по отношение на най-необходимите знания, ги превръщат в действителност в обикновени занаятчии, полезни в политическия живот само за едно, че и за него в по-малка степен от други, както показва гореизложеното. Трябва да съдим за спартанците не по предишните им подвизи, а по сегашното им положение — сега те имат съперници в областта на възпитанието, а преди са нямали. И тъй, съгласихме се, че трябва да използваме гимнастиката и как именно трябва да я използваме. До юношеството трябва да се прилагат по-леки упражнения и да се избягват уси-

лената храна и големите натоварвания, за да не се пречи на растежа. Немалко доказателство за това, че те могат да доведат до увреждане на растежа, е фактът, че между победителите в Олимпийските игри биха се открили най-много двама-трима мъже, победили и като деца. Причината е, че като младежи са изхабили с големите натоварвания силата си. Но ако първите три години на юношеството се изучават други предмети, тогава подобава следващата възраст да се използва за натоварвания и усилено хранене. Не трябва децата да се натоварват едновременно умствено и физически — всеки от двата вида натоварвания води естествено до обратното — физическите натоварвания затрудняват умствената дейност, а умствените — физическата.

ПЕТА ГЛАВА

Що се отнася до музиката, ние дадохме отговори на някои въпроси и преди в изложението си⁷, но е добре сега да се върнем на тях и да ги доразвием, като един вид прелюдия към съчинението, което би написал някой, ако иска да изложи възгледите си за музиката. Не е лесно да се определи какво е музиката, нито защо трябва да се занимаваме с нея — дали за игра, отмора, както е със съня и пиенето. Сами по себе си те не се отнасят към сериозните занимания, но са приятни и същевременно прогонват грижите, както казва Ебрипид⁸. Затова и хората поставят музиката наред със съня и пиенето и използват всички тях — сън, пиене и музика — по еднакъв начин. А към тях прибавят и танца.

Или трябва по-скоро да приемем, че музиката някак влече към добродетел, понеже както гимнастиката развива в тялото определени качества, така и музиката може да оформи по определен начин характера, като го приучи на уменията да се радва на това, което трябва. Или (и тази трета възможност трябва да прибавим към споменатите) музиката е някак си полезна за прекарване на времето и за духовното развитие.

И тъй, съвсем ясно е, че не трябва да възпитаваме младежите за забавление — когато учат, те не се забавляват, защото учението е мъчно. Впрочем не подобава и това на децата и младежите да се позволяват забавления — целта не е за недостиг-

налите зрялост. Може би някой би решил, че сериозните занимания на децата са средство за забавление при възмъжалите и достигналите зрялост. Но ако това е така, *защо* би трябвало да се учат да свирят, а не да се наслаждават и да изучават музиката като персийските и мидийски царе чрез изпълнението на други хора? Тези, които са превърнали музиката в своя професия и занаят, неизбежно са по-добри изпълнители от онези, които са я изучавали само толкова време, колкото е нужно за обучението им. Щом трябва да се мъчат да се учат да свирят, би трябвало да се учат и да готвят, а това е абсурдно.

Същият проблем възниква и при предположението, че музиката може да облагородява хората. Защо трябва само да се учат да свирят, а не да се радват на това, което трябва, и да имат правилна преценка като слушат други изпълнители както спартанците. Те не се учат да свирят и въпреки това, както казват, могат да преценят кои песни са полезни *и* кои не. Същото важи и ако трябва музиката да се използва за удоволствие и забавление на свободните. Защо трябва да се учат да свирят, а не да се наслаждават на изпълнението на други хора? Може да се убедим в това и по представата, която имаме за боговете — у поетите самият Зевс не пее и не свири. Тези, които пеят и свирят, ги наричаме прости занаятчии и смятаме, че такова Нешо не подобава на един мъж, освен ако е пиян или го прави на шега. Но може би трябва да разгледаме тези проблеми по-късно. Първият въпрос е дали трябва да включим .музиката в образованието или не и до коя от трите възможности се свежда — дали е образование, игра или забавление. С основание я отнасят към всички тях и, изглежда, се включва и в трите. Играта служи за отмора, а отмората трябва да е приятна. Тя е един вид лекарство срещу умората от напрежението. Също и забавлението несъмнено трябва да включва не само прекрасното, а и удоволствието — щастието е в тези две неща. Казваме, че музиката е от най-приятните неща. била тя само инструментална или придружена с пеене. Нали и Музей казва, че „най-приятна за смъртните е песента“. Затова хората с основание използват музиката при събирания и забави, като нещо, което умее да носи радост. Така че човек би могъл да приеме, че тя трябва да възпитава младежите — безвредните удоволствия не само съответстват на висшата цел, а са и подходящи за отмора.

Но тъй като хората рядко достигат до висшата цел, а често си почиват и не само използват забавленията по-често, а го правят заради удоволствието, то би било полезно да им позволим да си почиват чрез удоволствието от музиката.

Случва се обаче хората да превръщат забавленията в самоцел. Може би и висшата цел е свързана с известно удоволствие, но не какво да е, и стремейки се към него, взимаме случайното удоволствие за свързаното с висшата цел, понеже между целите на действията съществува известно сходство. Но целта не се предпочита заради някакво бъдещо благо, нито подобни удоволствия са заради нещо, което предстои, заради нещо минало, например труд и напрежение. Така вероятно бихме могли да разберем по каква причина хората се надяват да постигнат щастието чрез случайно удоволствие. С музика обаче не се занимават само по тази причина, а и защото тя, както изглежда, е от полза за почивката. Трябва обаче да видим да не би това да е само съвпадение, а природата и да е нещо по-ценно, отколкото излиза от тази нейна употреба. Трябва не само да изпитваме всеобщото удоволствие от музиката, за което всички имат усет (музиката дава физическа наслада, затова е приятна за всяка възраст и за всеки характер), но и да видим дали музиката не влияе на характера и душата. Това би било очевидно, ако чрез нея придобивахме определени нравствени качества. А че тя оформя характера, е ясно от много неща и не на последно място от песните на Олимп¹⁰. По общо мнение те въодушевяват душата, а въодушевлянето е чувство за нравствената част на душата. Освен това всички биват обхванати от едно общо чувство, когато слушат подражания — дори без ритъм и песен. След като музиката е нещо "приятно, а добродетелта служи за това да се радваш на което подобава и да обичаш и мразиш, което трябва, очевидно трябва да изучаваме и да се приучваме преди всичко правилно да преценяваме и да се радваме на благородните характери и на прекрасните дела. Хармониите и песните са много близки до истинската природа на гнева, кротостта, мъжеството, разумността, на всички техни противоположности и на другите нравствени качества. Показват го фактите — когато слушаме такива неща, се променяме душевно. Навикът да страдаме или да се радваме на произведения, наподобяващи действителността, води до това да изпитваме тези чувства

и при самата действителност. Например ако някой изпитва наслада, когато гледа нечие изображение, не по друга причина, а заради самия образ, неизбежно ще му бъде приятно да гледа и самия човек, чието изображение гледа. В останалите сетивни възприятия като осезанието и вкуса няма никакво подобие на душевните състояния. Само при възприеманото чрез зрението има известно подобие — възприеманите чрез зрението произведения представляват образи, но в малка степен и не всички имат усещане за това. Освен това те не са подобия на душевни състояния, а образите и цветовете са по-скоро отражение на душевните състояния върху тялото, когато изпитваме различни чувства. Доколкото все пак и гледането на тези произведения има значение, трябва младежите да гледат не картите на Павзон, а на Полигнот¹¹ и други нравствени художници и скулптори. А при мелодиите в самите тях има подражание на душевни състояния. Това също е очевидно — самата природа на музикалните ладове е различна, така че като слушаме музика, ние се настройваме различно и не оставаме в едно и също душевно състояние при всеки от тях, а при някои, като например т. нар. полулидийски лад, се настройвали по-тъжно и потиснато, при други, като при „отпуснатите“* ладове, се разнеждаме, при трети, какъвто изглежда единствено дорийският лад, сме умерени и спокойни, а фригийският ни въодушевява. Добре са изложили това философите, които са говорили за този тип образование. Те подкрепят разсъжденията си със свидетелствата на самите факти¹². А същото важи и за различните видове ритъм. Едни от тях имат по-спокоен характер, други — подвижен; и от последните едни са свързани с по-груби движения, други — с по-благородни. Оттук става ясно, че музиката може да оформя по определен начин душевния характер, а щом може това, ясно е, че трябва да я включим във възпитанието и да възпитаваме в нея младежите. Музикалното обучение подхожда на тяхната природа. Поради възрастта си младежите не понасят доброволно нищо неподсласено, а музиката е по природа приятна. Освен това изглежда душата има някакво родство с видовете хармония и ритъм. Затова много мъдреци казват¹³, че душата е една хармония или че е хармонична.

ШЕСТА ГЛАВА

Сега трябва да отговорим на въпроса, който поставихме по-горе — дали трябва младежите да се учат на музика като пеят и свирят сами, или не. Съвсем ясно е, че за да станат някакви, е много важно дали сами практикуват. Невъзможно е или поне трудно, да станат добри познавачи, без сами да са практикували. Освен това нужно е децата да имат някакво занимание и се смята, че Архит¹⁴ е направил добре, като е измислил дрънкалката, която дават на децата, за да си играят с нея и да не чупят нещо в къщи — младите не могат да седят мирни. Дрънкалката е подходяща за малките деца, а при по-големите младежи една такава дрънкалка е възпитанието. ^

Оттук става ясно, че младежите трябва да се обучават на музика така, че и сами да практикуват. Не е трудно да се определи какво подхожда за различните възрасти и какво не и се опровергават онези, които твърдят, че заниманията с музика са занаятчийски.

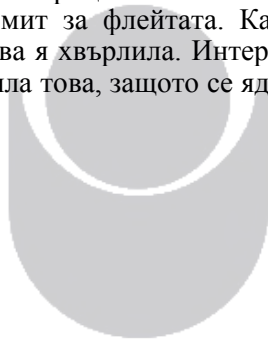
След като, за да преценяваш нещо, трябва първо да си го практикувал, то трябва гражданите да практикуват, докато са млади, а като възрастни да не практикуват, но да умеят да оценяват прекрасното и да се наслаждават на което подобава благодарение на полученото на млади години образование. А колкото до упрека на някои, че обучението по музика правело хората занаятчийи, не е трудно да го опровергаем, ако разгледаме въпроса, доколко трябва практически да се занимават с музика тези, които се възпитават с оглед на гражданската добродетел, и с какви мелодии и ритми трябва да се занимават, а също и на какви инструменти трябва да ги учим да свирят, защото вероятно и това е от значение. В решаването на тези въпроси се състои опровергаването на упрека — нищо не пречи определени типове музика да превръщат хората в занаятчийи.

Ясно е следователно, че музикалното обучение не трябва да пречи на бъдещата дейност на хората, нито да прави телата им занаятчийски и негодни за изпълнение на военните и гражданските им задължения — музиката да не прави децата негодни за изпълняване на задълженията им като малки, нито за по-късното изучаване на други неща. При музикалното обучение това би могло да се постигне, ако децата не прекаляват в усърдието

си от стремеж да се включат в състезанията на професионалистите или да постигнат необикновени и изключителни успехи — дух, който е навлязъл в състезанията, а от тях — в обучението. Но дори и по-непретенциозното обучение е нужно дотолкова, че да могат да се наслаждават на прекрасните мелодии и ритми, а не само на елементарната музика като някои от животните и мнозина роби и деца.

Оттук става ясно и какви инструменти трябва да се използват В обучението не трябва да се включват нито флейти, нито никакви други професионални инструменти като китара и други подобни, а само тези инструменти, които ще направят свирещите на тях добри слушатели при музикалното и друго обучение. Освен това флейтата не е етически, а по-скоро оргуастически инструмент, така че трябва да се използва при такива случаи, когато представлението има за цел очистване, а не обучение. Нека прибавим още факта, че при флейтата е пречка за възпитанието и това, че тя не допуска използването на думи. Затова предците ни с право са забранили младежите и свободните да свирят на флейта, макар че преди това са го правели. Когато благодарение на благосъстоянието си вършите си осигурили повече свободно време, а що се отнася до добродетелта, се издигнали духовно — преди и особено след Персийските войни, изпълнени с гордост от подвизите си, се захващали с всяко знание — запалено и безразборно. Затова и включили свиренето в курса на обучение. В Спарта един ръководител на хор сам акомпанирал на флейта на хора, а в Атина флейтата се разпространила до такава степен, че повечето свободни граждани я изучавали. Това личи от картината, която Трасип посветил на Екфантид¹⁵, когато поставил негова комедия. По-късно поради самия опит флейтата била изоставена, понеже хората се научили по-добре да преценяват кое води към добродетел и кое — не. По същия начин били изоставени много от старите инструменти — пектидите, барбитът, носещите удоволствие на слушателите хептагони, тригони и самбик¹⁶ и всички инструменти, които изискват сръчност на ръцете.

Показателен е и разказваният от древните мит за флейтата. Казват, че Атина изобретила двойната флейта и след това я хвърлила. Интересно е и обяснението, което дават — богинята направила това, защото се ядосала от противния израз

на лицето си при свиренето на флейта. Всъщност по-вероятно го е направила, понеже обучението на флейта не дава нищо на интелекта, а Атина свързваме със знанието и науката.

Следователно отхвърляме професионалното обучение при инструментите и при заниманието с тях. А като професионално определяме обучението, което има за цел участието в състезанията. При това обучение човек се занимава с музика не заради собственото си усъвършенстване, а заради удоволствието на слушателите — едно вулгарно удоволствие. Затова според нас такова занимание не подобава на свободните, а е по-скоро за тегите. И наистина то прави изпълнителите занаятчии, защото е ниска целта, която си поставят. Зрителят е вулгарен и затова обикновено променя музиката, така че променя и самите изпълнители, понеже се стараят да му угодят, и телата им, поради движенията, които извършват.

СЕДМА ГЛАВА

Трябва да разгледаме накратко и ладовете и ритмите предвид на възпитанието. Дали трябва да използваме всички ладове и ритми, или да ги разделим на подходящи и неподходящи? Освен това, дали ще установим същото разделение на подходящи и неподходящи ладове и ритми и за тези, които се занимават с възпитанието, или трябва да намерим някакво трето разрешение, след като виждаме, че музиката представлява мелодия и ритъм — не трябва да остане неясно как влияе всяко от тези две неща на възпитанието. И накрая мелодична или ритмична музика трябва да предпочитаме?

Тъй като смятаме, че по тези въпроси са казали много прекрасни неща и някои от съвременните музиковеди, и тези от философите, които са опитни в музикалното образование, ще препоръчаме на желаещите да научат повече подробности по всеки отделен въпрос да ги потърсят при тях, а тук ще определим най-общо само основните им черти. Ние приемаме разделието на някои философи¹⁷, които делят мелодиите на етически, практически и изпълващи с божествен ентузиазъм и определят природата на ладовете, съответстваща на всеки от тези видове мелодия. Освен това смятаме, че не трябва да използваме музиката само за една цел, а за повече — и за възпи-

тание, и за очистване (какво наричаме очистване, ще кажем по-ясно в изследването за поетиката, а тук просто използваме това понятие), и, трето, за забавление — за отмора и почивка от напрежението.

Ясно е, че трябва да се използват всички ладове, но не всички еднакво. За възпитанието трябва да се използват най-етическите ладове, а при слушане на други изпълнители да се използват и практическите, и вдъхващите ентусиазъм ладове. Чувството, което в някои души е особено силно, е налице и във всички останали и разликата е само в по-голямата или по-малка сила на състраданието, страха и ентусиазма. Някои са силно обхванати от чувството за обладаност, но виждаме, че ако слушат свещените песни, извеждащи душата от състояние на обладаност, идват на себе си като хора, намерили лек и очистване. Неизбежно преживяват същото и изпитващите състрадание, страх и всякакви чувства, доколкото това е налице при всеки, и всички изпитват едно очистване и приятно облекчение. Също и очистващите песни доставят едно безвредно удоволствие на хората. Затова трябва да предоставим тези ладове и мелодии на актьорите, изпълняващи музика в театъра. Има два вида зрители — едни са свободни и образовани, други са вулгарни и включват занаятчий, трети и други подобни. И на тях за почивка трябва да се осигурят състезания и зрелища. Както душите им са се отклонили от естественото си състояние, така има отклонения и при ладовете, а между мелодиите — строги и отпуснати. На всеки е приятно това, което съответства на природата му, затова трябва да предоставим възможност на участниците в състезания пред такива слушатели да изпълняват такъв *musica* музика. Но при възпитанието, както се каза, трябва да се прилагат етическите мелодии и ладове, а такъв лад е дорийският, както казахме по-горе. Може обаче да приемем и някой друг лад, ако ни го препоръчват занимаващите се с философия и обучението по музика. Сократ не е прав, когато в „Държавата“ допуска заедно с дорийския лад само фригийския¹⁸, и то въпреки че от инструментите отхвърля флейтата, а фригийският лад заема между ладовете същото място, каквото флейтата между инструментите — и фригийският лад, и флейтата имат оргиастичен и страстен характер. Показва го поезията. Всеки бакхически екстаз и всяко подобно екзалтирано състояние се изразяват сред

инструментите най-добре от флейтата, а сред ладовете намират най-подобаващ израз във фригийския лад. Например дитирамбът се смята по всеобщо признание за фригийски. Занимаващите се с въпроса привеждат много примери за това, между другото и факта, че Филоксен¹⁹ опитал да композира митовите си в дорийски лад, но не могъл, а воден от самата природа на дитирамба стигнал пак до прилягащия му фригийски лад. За дорийския лад пък всички са единодушни, че е най-спокоен и с най-мъжки характер. Освен това след като хвалим средата между крайностите и твърдим, че трябва да се стремим да я прилагаме, а дорийският лад има такава природа в сравнение с другите ладове, то очевидно подобава да възпитаваме младежите по-скоро с дорийски мелодии.

Съществуват две цели — възможното и подобаващото — всеки трябва да се залавя по-скоро с възможното и подобаващото. И те обаче са определени от възрастта. Например за уморените от възрастта не е лесно да пеят песни в строгите ладове, а природата им налага вялите ладове. Затова някои от пишещите за музиката с право упрекват Сократ и в това, че е изключил вялите ладове от възпитанието, понеже ги смятал за опияняващи²⁰, но не както виното (то по-скоро кара човек да лудува), а като довеждащи до унес. Така че и в по-късната възраст — тази на старите хора, може да се придържахме към такива ладове и мелодии. И накрая, ако има между ладовете такъв, който да подобава на детската възраст, понеже носи в себе си едновременно благоприятие и духовно възпитание, какъвто между ладовете изглежда най-вече лидийският, то ясно е, че трябва да въведем във възпитанието тези три принципа — средата, възможното и подобаващото.

БЕЛЕЖКИ

Настоящият превод е направен по изданието на Иммиш (Aristotelis Politica, post Fr. Susemihlium recognovit Otto Immisch, Lipsiae MCMIX), от което се отклоняваме в редки случаи. От многобройните издания на „Политика“ заслужават да бъдат споменати и изданията на Fr. Susemihl (Leipzig 1872 — с латинския превод на G. de Moerbeke; Leipzig 1879 — два тома с немски превод и коментар); на W. L. Newman (Oxford 1887–1902 — четири тома с подробен коментар); на W. D. Ross (Oxford 1957); на J. Aubonnet (Paris 1960 sqq. — многотомно издание с коментар и изключително точен френски превод) и на A. Dreizehnter (München 1970 — с индекси на имената и основните термини).

ПЪРВА КНИГА

1. Аристотел разделя цялата философия на три големи дяла:

- / физика
- А. Теоретическа — математика
 - \ теология (изложена в „Метафизика“)
- / етика
- Б. Практическа — икономика
 - \ политика

В. Поетическа, т. е. творческа (например изложеното в „Поетика“ и „Риторика“).

Изключена от това деление остава логиката или, както я нарича Аристотел, аналитиката — наречена така, защото разлага (*ἀναλύει*) силогизма на съждения, а съжденията на понятия. Човек трябва да я познава, преди да се заеме със самата философия (срв. Аристотел, Метафизика IV 3, 1005b).

Предаденият ни от средновековната традиция ред на книгите в „Политика“ както и в „Никомахова етика“, е спорен. Изхождайки от плана на „Политика, нахвърлян в края на „Никомахова етика“, някои издатели от края на миналия век предлагат свой опит за реконструкция на първоначалния ред. Този опит обаче не е убедително защитен и издателите на „Политика“ в нашия век се връщат към традиционната подредба. В края на краищата, както казва Имиш, издателят на текста, който следваме, човек може да чете книгите в този ред, в който желае.

2. Срв. Аристотел, Никомахова етика VIII 11, 1160a. Идеята, че всички се стремят към доброто, се среща често у Платон (вж. например Менон 77b–178a, Пир 205a) и вероятно у платоника Евдокс Книгски (срв. Никомахова етика X 2, 1172b), а Аристотел се отзовава одобрително за нея в Никомахова етика I 1, 1094a. Той обаче уточнява, че всички се стремят към това, което „смятат за благо“. Подобно уточнение срещахме и в Никомахова етика III 6, 1113a.

3. С държава тук превеждаме старогръцката дума *πόλις*. Полисът е античният град-държава, суверенната гражданска община. Според традицията полисът е основан чрез синоикизъм — обединяването на няколко съседни села в държава с общ градски център. Всеки полис разполага с укрепен хълм (акропол), с агора — пазарен площад, на който е съсредоточен общественият и икономически живот на града, и с обработваема земя около полиса (*χώρα*).

Като град-гържава полисът е само една от двете гържавни форми в антична Гърция. Другата форма — *ἔθνος* — е гържавата с племенна организация. Същевременно *πόλις* има и второ значение — гържава изобщо, което обединява града-гържава и племенната гържава.

/ *πόλις* (град-гържава)

polis (гържава)

\ *ἔθνος* (племенна гържава)

Аристотел събира сведения за гържавното устройство на 158 полиса, от които е запазена — почти изцяло — само „Държавната уредба на атиняните“. Те са представлявали една подготовка за обобщаващия теоретичен труд „Политика“.

4. Вж. например Платон, Евтидем 291c, Политик 258e–259d и Ксенофонт, Възпоминания за Сократ III, 4, 12.
5. Със „стопанин“ превеждаме *οἰκονομικός* — гула, свързана етимологически с *οἶκος* и *οἰκία* — „дом, стопанство, чифлик“, но и „семеиство“, включително робите. Съответно *οἰκονομικός* е бащата на семейството, стопанинът на дома, който ръководи работата с помощта на *οἰκονομία* или *τέχνη οἰκονομική* — науката за ръководене на стопанството. (Срв. още Политика I 3, 1253b).
6. Историко-генетичният метод на Аристотел се използва и до днес в науката, например в биологията и езикознанието. При Аристотел той е свързан с неговата телеология. В съчиненията си по биология и физика Стагиритът обяснява ред явления (зъбите у животните, листата на гърветата) с вътрешната им целесъобразност. Всяко нещо се стреми към своя *τέλος*, целта, завършеността си (вж. по-нататък в I книга за завършения организъм и завършеното състояние) и тази цел е първа по значение, но не и по време — за да се осъществи тя, се преминава през поредица от етапи, чието разглеждане е важно, за да се види тяхната обусловеност от крайната цел на това развитие. (Вж. и бел. 26 към тази книга).
7. Въпросът за разделението *φύσει* (по природа) — *θέσει*, *νόμῳ* (по положение, по договореност, по закон) е поставен за пръв път от софистите. Той става основен проблем във философията на Аристотел, който постоянно търси да открие по природа, естествени ли са обществото, гържавата, робството или са установени с един вид договореност между хората. За Аристотел природното, естественото е правилното и цел на всяко нещо, докато основаното на договореност (например робство, което не почива на „естественото“ различие гърци — варвари) е често вредно.
8. Срв. Платон, Алкивиад 135c.
9. Делфийският нож, който е служил в ритуалната практика в Делфи, е имал триъгълно сечение — долната остра част е била използвана като нож, а горната плоска част — като чук.

10. Гърците наричали варвари всички негърци, защото езикът им отначало се струвал на гърците неразбираем.
11. Еврипид, Ифигения в Авлида 1400.
12. Хезиод, Дела и дни 405 (прев. С. Недялкова).
13. Харонг от Катана е прочут законодател на Сицилия и Южна Италия.
14. Епименид от Крит — пророк, поет и чудотворец, според някои варианти — един от седемте мъдреци на древността, очистил Атина от т. нар. „килоново петно“.
15. Колония на семейството — *οἰκία οἰκίας*. Аристотел смята, че семейството се е разселило и е създадо селото така, както полисът създава колонии.
16. По повод на това място немският изследовател Р. Мюлер казва: „Очевидно е, че тук Аристотел насочва към колектива на рода, ако вземем предвид, че *βροτάλακτες* (млечни братя — А. Г.) се обяснява от Фотий като *γεννήται*, което означава членове на един и същи род. Спомняме си освен това, че словосъчетанието „деца и деца на децата“ служи у Платон в „Законо“ да означи рода като една оформена от определени традиционни норми единица (681b)“ (R. Müller, *Polis und Res publica. Studien zum antiken Gesellschafts- und Geschichtsdenken*, Weimar 1987, S. 217).
17. Гръцката дума *ἔθνος* означава две неща: първо, „народ“ и, второ, „племе“ — в този смисъл етнос е противопоставено на полис. Племенната и полисната организация на държавата се срещат и при гърци, и при варвари. В случая става дума за гръцката полисна и за негръцката племенна организация на държавата.
18. Омир, Одисея IX 114–115 (прев. Г. Батаклиев).
19. *αὐτάρκεια* означава самозадоволеност, самостоятелност, независимост. Аристотел иска да каже, че полисът е първата общност, която задоволява сама, т. е. независимо, потребностите си. Срв. Платон, Държавата 369b — „Отделният човек не може сам да се задоволява“.
20. С. „да се живее добре“ превеждаме сложния и философски многозначен израз *τὸ εὖ ζῆν*. За него известният изследовател на Аристотел и преводач на неговите етически съчинения Дирлмайер казва: „Противопоставя се от поетическия език (Одисея XVII, 423), където означава еднозначно охолство. Във философската дискусия значението се колебае понякога съзнателно между охолство, щастлив живот, благороден живот: Платон, Държавата 329a; 387d 12; 353e 10–354a 1. Същият двоен смисъл е заложен в *εὖ πράττει* (постъпва правилно, добре е), напр. Горгий 507c 1–5; Аристотел, Политика II 6, 1265a 31; за частите на животните II 10, 656a 6; Политика III 9, 1280b 33–1281a 2. (Aristoteles, *Nikomachische Ethik*, übersetzt und kommentiert von Franz Dirlmeier, Berlin 1983, S. 271).

21. Telos е целта, към която всяко нещо се стреми, неговото завършено състояние. (Срв. и бел. 6 към тази книга.)
22. ζῶν πολιτικόν означава политическо, живеещо в полис същество. Акцентът пада на φύσει — човекът е ζῶν πολιτικόν по самата си природа, а не по своя воля.
Тази мисъл се среща често у Аристотел: Политика, I 2, 1253a; III 6, 1278b; Никомахова етика I 5, 1097b; IX 9, 1169b.
23. Омир, Илиада IX 63 (прев. Ал. Милев и Бл. Димитрова).
24. С „дама“ превеждаме условно античната игра πεσσεῖα (атически петтеῖα), играна върху дъска с камъчета (πεττοῖ) и вероятно по-близка по правила до китайската игра „го“, отколкото до съвременната „дама“. При една разновидност на играта, наречена „полис“, противниците поставят последователно камъчета върху полета наречени „полиси“, като целта е да се оградят и изолират камъчетата на противника. Играта се споменава често у Платон, напр. Алкивиад 110e, Хармид 174b, Горгий 450d (където се изброява наред с изкуства като аритметика и геометрия), Федър 274c (където Сократ я обявява за изобретение на египетския бог Тевт), Закони 739a.
25. В История на животните I 1, 487b Аристотел различава при животните такива, които живеят поотделно (ζῶα μοναδικά), и стадни животни (ζῶα ἀγέλατα). Последните от своя страна се делят на такива, които живеят разпръснато (σποραδικά), и такива, които живеят в съобщества (πολιτικά). Последните живеят заедно не само временно с цел създаване на потомство и мътене, а постоянно извършват обща работа — пчели, оси, мравки и жерави. Следователно πολιτικός има голям обхват и различни степени на „общественост“. По-надолу се разбира, че езикът е основното, което отграничава човека от животните — една качествена разлика, която е в центъра на вниманието на изследователите на обществото и до днес (вж. например Л. Уайт, Науката за културата, София, 1988, с. 67).
26. В случая πρώτερον е по-първ по значение, т. е. по-висш, по-самостоятелен, и затова мйвърдението, че държавата е по-първа по значение от семейството и отделния човек, не е в противоречие с Политика I 1, 1252b и Никомахова етика VIII 14, 1162a, където семейството е първата по време, по-рано възникналата общност. Срв. и бел. 6 към тази книга.
27. Гомперц коментира този пасаж така: „Макар че по време е по-късна, държавата е „по същество налице по-рано“ от стопанството и индивида, както това важи изобщо за цялото в сравнение с всяка от частите му. Парадоксалният израз намира скоро своето обяснение. Ако лишим една ръка от свойствените ѝ дейности чрез отделилнето ѝ от тялото, то тя престава да бъде ръка или във всеки

- случай не може да се нарича така в същия смисъл както преди. Мъртвата ръка е също толкова малко ръка, колкото и направената от камък. Така и отделният човек, изрязан от общността, на която е член, вече не е истински „човек“. (Th. Gomperz, Griechische Denker, Berlin und Leipzig 1931, Bd. 3, S. 269).
28. Срв. Платон, Закони VI, 766a.
29. Думата *οἰκονομία* означава „ръководство на домашното стопанство“ или просто „домашно стопанство“, както я превеждаме по-долу. (Срв. и бел. 5 към тази книга.)
30. Вж. 1256a и сл.
31. В оригинала *χρηματιστική*. За значенията на *χρηματιστική* виж бел. 46 към тази книга.
32. Срв. Платон, Политик 293c.
33. Такива били възгледите на Тразимах, Алкидамант и Антифонт. Според анонимния коментатор на Аристотеловата „Риторика“ Алкидамант бил казал: „Бог е направил всички равни, природата не е направила никого роб“. Антифонт пък казва в съчинението си „За истината“: „...защото по природа всички — варвари и елени сме създадени равни във всичко. Това ни позволяват да разберем необходимите на всички хора неща. Придобиването им е възможно за всички по един и същи начин и във всички тях нито някой варварин, нито някой елин е различен от нас. Нали всички гишаме с носа и устата и ядем с помощта на ръцете.“
34. Митичен скулптор и архитект, построил лабиринта на остров Крит, по-късно избягал със сина си Икар от царя на Крит Минос с направените от Дедал криле. Някои съвременни учени смятат, че движението, което се приписва от античните автори на Дедаловите статуи, е фигуративен образ на раздвижеността, присъща на архаичната гръцка пластика за разлика от египетските образци. Ако се съди обаче от сведенията у Платон (например Евтифрон 11c-d, 15b, Менон 97d) би могло да става дума за един вид механически движещи се играчки.
35. Хефест е гръцкият бог на огъня, ковашкото изкуство и занаятците. Цитатът е от Омир, Илиада, XVIII, 376 (прев. Ал. Милев и Бл. Димитрова).
36. В оригинала *ποίησις* — „производство, творчество“ и *πράξις* — „действие, дейност“. Руският преводач на „Никомахова етика“ Брагинская отбелязва с право: „Като термин *πράξις* у Аристотел не е просто действие, а съзнателна човешка постъпка, имаща за цел самата себе си“. (Аристотел, Сочинения, т. 4, Москва, 1983, с. 693). За разликата между *ποίησις* и *πράξις* срв. Никомахова етика VI 4, 1149a; 5, 1140b и преди всичко Метафизика VI 1, 1025b: „Всяко духовно занимание е или практическо, или творческо (*ποιητικός*), или теоретическо“.

37. Тази мисъл е развита по-подробно по-долу I 4, 1255b.

38. В оригинала *exoterikos*. Съотношението между изразите *οἱ ἐξωτερικοὶ λόγοι*, *τὰ ἐγκύκλια*, *οἱ ἐκδεδομένοι λόγοι* и *οἱ ἐνκοινῶ γινόμενοι λόγοι* не е ясно. Някои, опирайки се на едно място у Авъл Гелий (Антически ноци XX, 5), смятат, че Аристотел е изнасял сутрин лекции пред учениците си (*τὰ ἀκρατικά*), а вечер пред по-широк кръг слушатели (*τὰ ἐξωτερικά*). Повечето изследователи обаче са на мнение, че *exoterikoi logoi* са популярните съчинения на Аристотел, които той често цитира в трактатите си, издържани в по-сериозен научен стил.

Настоящият пасаж е изключение — в него *ἐξωτερικώτερας ἐστὶ σκέψεως* не означава „трябва да бъде предмет на едно по-популярно изследване“, тъй *ἐξωτερικός* е употребено по-скоро в буквалното си значение — „външен“.

39. Аристотел използва Платоновото деление на душата на три части (*νοῦς* — разум, *θυμοειδές* — страст, гняв, и *ἐπιθυμητικόν* — желание) само в „Топика“, навсякъде другаде се говори за две части на душата — *λογικόν* (разумна част) и *ἄλογον* (лишена от разум част). Аристотел разграничава своето деление от това на Платон (За душата, III 9, 432a 25–26) и посочва (Никомахова етика I 13, 1102a 26–28) като свой източник собствените си *ἐξωτερικοὶ λόγοι* (вж. бел. 38 към тази книга). Все пак идеята за двете части на душата съществува в зачатък и у Платон (Държавата 439c е и особено Тимей, 69c–d).

40. Става дума за т. нар. *γραφὴ παρὰ νόμων* в античeskото право — обвинение във внасяне на незаконно предложение за обсъждане в народното събрание.

41. Правото на силния се защитава от Каликъл в Платоновия диалог „Горгий“. Размишленията на Тукидид в неговата „История“ показват, че в класическата епоха проблемът е бил много актуален.

В горния пасаж с „доблест“ предпоставяме сложното за превод и наситено със значения понятие *ἀρετή* (добродетел, свършенство), включващо според времето и контекста всички добродетели от традиционните качества на аристократа по рождение (*ἄριστος* означава най-добър, благороден по произход) до духовното благородство на моралния човек в следкласическата епоха. Понятието *ἀρετή* е свързано с гръцкия идеал за *καλοκάγαθία*, който обединява естетическия идеал за външно хубавия човек (*καλός*) с качества на нравствено добрия (*ἀγαθός*). Семантиката на *kalokagathia* също така се изменя с времето от характерното за аристократа по посока на образovanост и нравственост.

В случая Аристотел употребява *ἀρετή* в най-общия и традиционен смисъл, който се пази чак до времето на Сенека (вж. ер. мор. 76, 8 и сл.) — качеството, благодарение на което нещо се отличава, благода-

рение на което е добро. Според Аристотел логиката на привържениците на правото на силния е следната: справедливо е не милосърдието, а самият факт, че управлява по-силният — дори той да се е наложил с насилие, надмощието му е справедливо, защото не би било възможно без превъзхождане в някакво отношение и следователно не е лишено от ъретъ. Обратно — противниците на правото на силния смятат, че е справедливо милосърдието, именно защото схващат ъретъ не като превъзходство в какво да е отношение, а като морално съвършенство, като добродетел.

42. Теодект от Фразелида в Ликия (4 в. пр. н. е.) е ретор, логограф и автор на около петдесет драми, на девет от които заглавията са известни.

43. Срв. Платон, Политик 258e и особено 259b.

44. Т. е. от изкуствата на роба и на господаря.

45. Срв. Платон, Евтидем 290b.

46. Политика I 4, 1254a.

47. С „изкуство за придобиване“ превеждаме *хрѣматистиѣ*, дума етимологично свързана с *хрѣма* — „средства за живот, парични средства“. Съответно *хрѣматистиѣ* придобива две основни значения: 1. Изкуство за придобиване на средства за живот, към което Аристотел се отнася положително, и 2. Изкуство за печелене на пари, което Аристотел смята за неестествено и лошо. За улеснение предлагаме следната схема:

Изкуството за придобиване бива:

1. Същинско, естествено изкуство за придобиване на средства за живот (*хрѣматистиѣ*, понякога *хѣтистиѣ*), което води до натрупване на едно богатство с определен предел.

2. Изкуство за печелене на пари (*хрѣматистиѣ*), което води до натрупване на неограничено богатство.

а) Търговия — морска, сухопътна и на гребно.

б) Лихварство.

в) Наемен труд — на занаятчицята, на общия работник.

3. Използване на природните богатства, например дърводобив и рудодобив.

Срв. и бел. 51 към тази книга.

48. Т. е. че и на възрастните е дадено необходимото за изхранването им както и на новородените.

49. Срв. Diehl, *Anthologia lyrica Graeca* I, 71.

Солон (около 640–560 г. пр. н. е.) е атински политик и поет, един от седемте мъдреци на древността. Провел редица реформи за ограничаване на властта на аристокрацията.

50. Т. е. докато родът е бил единствената форма на общност, общото притежание не е било проблем. С образуването на по-големите общности собствеността е продължила да бъде обща, но хората вече

- не са живеели заедно и не са могли да я ползват общо и затова е трябвало да разменят помежду си това, с което всеки е разполагал.
51. Според мита фригийският цар Мидас върнал на бог Дионис заблудилия се възпитател на бога Силен, за което Дионис изпълнил желанието на Мидас да превърща в злато всичко, до което се докосне. Тъй като и храната и виното се превръщали в злато при допира с устните му, Мидас едва не умрял от глад и помолил бога да го освободи от гора си.
 52. Следователно според Аристотел първоначално е възникнал естественият вид *χρηματιστική*, който служи за осигуряване на необходимостта за живота и затова води до натрупване на едно богатство, което е по природа ограничено. Този вид *χρηματιστική* ние превеждаме с „изкуство за придобиване“. Според Аристотел той е идентичен с *οἰκονομική* — ръководенето на домашното стопанство. С възникването на парите като разменно средство се развива вторият вид *χρηματιστική*, който има за цел натрупването на пари и който позволява придобиването на неограничено богатство. Този вид *χρηματιστική* ние превеждаме с „изкуството за печелене на пари“ (вж. и бел 47 към тази книга).
 53. I 3, 1256a.
 54. Гръцката дума *τόκος* означава и „раждане“ и „лихва“.
 55. С „низш“ превеждаме гръцката дума *βαρύτερος* — „занаятчийски, груб, низък“, която има пейоративно значение. Според Я. Буркхард в древна Гърция не се е гледало с лошо око на това да си богат, а на този, който, стремейки се към богатство, работи усилено.
 56. За *ἀρετή*, което тук превеждаме с „добродетел“, вж. бел. 41 към тази книга.
 57. Харет от Парос и Аполодор от Лемнос са ни известни единствено от „Политика“.
 58. Талес Милетски (около 624–546 г. пр. н. е.) е първият гръцки философ, един от седемте мъдреци, математик и астроном, първи представител на йонийската школа. В основата на неговата натурфилософия е залегнала идеята, че всичко е произлязло от водата. Прегсказал слънчевото затъмнение на 28 май 585 г. пр. н. е.
 59. Талант е най-голямата гръцка единица за тегло, съвременен парична единица. В Атика е равен на 26,2 kg (1 сребърен талант = 60 мине = 6000 грахми). От библейската притча за „поверения талант“ (Матей 25:15 и сл., Лука 19:12 и сл.) се е развило съвременното значение на талант в смисъл на „духовна гарба“.
 60. Вероятно става дума за Дионисий Стари (около 432–367 г. пр. н. е.), тиранин на Сиракуза от 466 г.
 61. Херодот разказва: „В началото, когато се възцарил Амасис, египтяните го подценявали и не го имали на голяма почит, тъй като до преди това бил от простолюдието, с неизвестен род от едно селище

в областта на Саус, чието име е Суиф. Но Амасис скоро успял да ги спечели не с безогледност, а с мъдрост. Сред неизброимите му ценности имало и един златен леген, в който царят и сътрапезниците му миели всеки път нозете си. И тъй, Амасис разтопил този леген и излял от него статуя на едно божество. Турил я на най-видното място в града. Заприжждали тогава египтяните и взели с голямо благоговение да се кланят пред статуята. Капю му обадили за това, Амасис свикал египтяните в града и им разкрил, че сега те се кланят с голямо благоговение пред нещо, което е станало статуя, а по-рано египтяните са миели в него нозете си, повръщали са и са пикаели. И със самия него, добавил той, се било случило тъй, както с легена. Защото макар по-рано да е бил човек от простолудие, понастоящем е техен цар. И Амасис им внушил да го зачитат и уважават, като спечелил така египтяните да искат да му служат.“ (Херодот, История II, 172, прев. Д. Гетов).

62. Напр. Илиада I 544.

63. Срв. Политика I 5, 1254b: „Роб по природа е този, ...който има готовина общо с разума, колкото да разбира, но не и да го притежава.“

64. За *καλονόμια*, която тук е преведена със „съвършенство“, вж. бел. 41 към тази книга.

65. За частите на душата вж. бел. 39 към тази книга.

66. Срв. VII 12, 1332b.

67. Платон, Менон 72–73.

68. Платон, Държавата IV 17, 444d–e.

69. Срв. например Платон, Менон 71e.

70. Софокъл, Аякс 293 (прев. Ал. Ничев).

71. Политика I 5, 1254b.

72. Т. е. господарят трябва да умее да обучава роба, но не това е причината за добродетелта на един роб, а господарят като такъв. Срв. по-горе „добродетелна на роба се проявява в отношението му към господаря“.

73. Срв. Платон, Закони VI, 777e.

ВТОРА КНИГА

1. В тази книга се прави преглед на проектите за държавно устройство на Платон, Фалей от Халкедон и Хилодам от Милет, както и на реално съществуващите в Спарта. Крити и Картаген държавни устройства. Във връзка с полемиката на Аристотел с Платон немският преводач на „Политика“ О. Гизон казва следното: „Още в късната античност са забелязали колко неуместна е полемиката на Аристотел срещу Платон. Обективно тя не е погрешна, но игнорира по един почти неясен за нас начин философския патос на Пла-

тоновете твърдения. Размишления, които почти имат характер на притча, се проверяват с реално политически мащаби и така на Аристотел съвсем не е трудно да докаже абсурдността например на една общност на жените, децата и имуществото. Схематично се откъсват отделни детайли и се изследва тяхната осъществимост. Философската идея, която господства в „Държавата“ и стои в основата на „Закона“, е безразлична на Аристотел. (Aristoteles, Politik und Staat der Athener, eingeleitet und neu übertragen von Olof Gigon, Artemis, Zürich, 1955, S. 30).

2. Никомасова етика V 8, 1132b.
3. Платон, Държавата V 10, 462c.
4. Еристиката е софистическото изкуство на спора, използващо многозначността, недостатъчната определеност на дадено понятие за доказване на очевидно неверни твърдения. Според Диоген Лаерски Протагор е написал учебник по еристика — τέχνη ἐριστική.
5. Фратрията (буквално „братство“) обединява в родовия строй няколко рода с общ култ и обща собственост. По-късно става обединение на териториален принцип. Няколко фратрии образували една фила — култова общност със собствени жреци и служители, която във война съставлявала една военна единица. Клистен оставил на старите родови фили само религиозни функции и разделил Атика на десет нови фили на териториален принцип.
6. Срв. Аристотел, История на животните 586a.
7. Платон, Държавата III 12, 403a–b.
8. В „Държавата“ на Платон са описани три съсловия — земеделци, стражи и управляващи държавата философи.
9. Платон, Пир 191a.
10. Платон, Държавата III 21, 415b–c; IV 3, 423c.
11. Срв. Диоген Лаерций X 11: „Питагор казва, че у приятелите всичко е общо.“ (прев. Т. Томов).
12. В оригинала σωφροσύνη — „здрав разум, разумност, въздържаност“. Вж. и бел. 22 към трета книга.
13. παιδεία е възпитанието и образованието на детето, оттам изобщо възпитание, и то в смисъл на хармонично културно развитие, а не на професионално образование.
14. В оригинала συνστίτις. Сиситиите са общите обеги на пълноправното мъжко население на Крит и в Спарта (в Спарта се наричат още фидитии — от φείβομαι — спестявам) и в същото време клубни организации на гражданите, които в случай на война функционирали като бойна единица. Спартиатите били длъжни да осигуряват определено количество продукти за общите обеги, иначе губели гражданските си права.
15. В гръцкия полис важна обществена роля играе т. нар. γυμνάσιον (от γυμνός — гол) — обширен двор със зали за упражнения и бани, къде-

- мо гърците се занимавали с гимнастика. След Пелопонеската война всеобщата военна повинност се измества от професионално наемничество и гимназиите се превръщат постепенно в един вид общообразователни учебни заведения, където преподавали и философи.
16. Т. е. ако имуцеството на стражите е общо, а на земеделците — не.
17. Платон, *Държавата* IV 4, 425d. Всъщност го казва Агимант, но явно Сократ го довежда до тази мисъл.
18. Илотите са старото ахейско население на Лакония, поробено от гърците завоеватели. Така те станали един вид държавни роби, които били закрепостени за земята и трябвало да предават половината от реколтата на спартанците. Поради безп्राстието си често вдигали въстания и били постоянна заплаха за Спарта.
19. Пропуск в текста.
20. Платон, *Държавата* V 3, 451d.
21. Пак там, III 21, 415a.
22. Пак там, IV 1, 419 a и сл.
23. Пак там, V 3, 451c–452a.
24. Платон, *Закони* VI, 780e.
25. Платон, *Държавата* IV 2, 423a (1000 души), *Закони* V, 737d–e; V 745c (5000 души).
26. Платон, *Закони* IV, 704–709.
27. Пак там, V, 737d–c.
28. ἐλευθέριος — „както подобава на свободен човек“, т. е. „с благородна чедрост“.
29. Платон, *Закони* V 740b–c. Възраженията на Аристотел са неуместни, защото малко по-году (740–741a) Платон предлага и други средства за запазване на постоянния брой на гражданите като контрол над раждаемостта или изселване в колония.
30. Фигон от Коринт се споменава само тук и в един фрагмент на Николай Дамаскин (fr. 44, Müller).
31. Идеалната държава се разглежда в VII и VIII книга.
32. Платон, *Закони* V, 734e–735a.
33. Пак там, V, 744e.
34. Пак там, V, 745e.
35. Πολιτεία означава: първо, държавно устройство въобще и, второ, определен тип държавно устройство между демокрация и олигархия (срв. бел. 38 към трета книга).
36. Платон, *Закони* II, 693d и сл.; 701e; VI, 756e.
37. Пак там, VI, 756e; 763e; 765b и сл.
38. Пак там, VI, 764a; 765a–c.
39. Пак там, VI, 756b–e.
40. Фалей от Халкедон е известен само от това място.

41. Вероятно става дума за локрийците, обитаващи Южна Италия, а не за тези в Средна Гърция.
42. Левкада е остров край брега на Акарнания. В. Дьорпфелд я е смятал погрешно за Омировата Итака.
43. Омир, Илиада IX, 319 (прев. Ал. Милев и Бл. Димитрова).
44. Персийският пълководец Автофрагат обсажда Амарней, намиращ се под властта на Евбул град в Мизия, между 360 и 350 г. пр. н. е.
45. Оболът е гръцка мярка за тегло и най-гребната гръцка монета, равна на 1/6 от грахмата.
46. Епидамн е колония на Керкира и Коринт на илирийския бряг. Диофант е атински гържавен деец и оратор, живял през първата половина на IV в. пр. н. е.
47. Хиподам — архитект в Милет към средата на V в. пр. н. е. Освен тук се споменава още у Фотий (Библиотека III, 11 Becker).
48. Мината е гръцка единица за тегло и парична единица. Една мина е равна на 100 грахми или на 1/60 от таланта (срв. бел. 59 към I книга).
49. Периеките („живеещи наоколо“) заемат в Лакония средно положение между илотите (за разлика от тях периеките са свободни) и спартиатите (за разлика от които не могат да участват в народното сбрание и управлението).
50. Жените в Гърция по принцип не наследяват имуществото. Известният брачен договор от Елефантина е изключение и се обяснява с влияние на местната египетска традиция. В случая гръцери наследници се наричат жените, които нямат братя и затова имуществото на баща им се наследява от някой близък роднина, който поема задължението да се ожени за тях.
51. Става дума за поражението при Левктра, 371 г. пр. н. е.
52. Платон, Закони I 625c и сл.
53. Вж. бел. 38 към III книга.
54. Арэопагът е хълм в Атина, на който заседавал съветът на аристокрацията. Рерформите на Солон и Клистен ограничили властта му, а в 463 г. пр. н. е. Ефиалт му отнел всички пълномощия освен съда над убийците.
55. Срв. Аристотел, Държавната уредба на атиняните XXII.
56. За законодателството на Солон, срв. Държавната уредба на атиняните VI — XII.
57. Залевк е законодател от Турии в Локри. Законите му били толкова строги, че съществувала поговорката „залевков закон“ за особено суров закон.
58. Мантиката е гагателското изкуство. Предсказването става в екстаз, чрез сън или чрез тълкуване на знаци.
59. Филолай е коринтянин от рода на Бакхиадите, живял през VII в. пр. н. е., различен от известния питагорец.

60. Питак, един от седемте мъдреци, е издигнат към 620 г. пр. н. е. за тиранин на Митилена на остров Лесбос и създава първите писани закони.
61. Срв. Никомасова етика III 0b 26; Реторика II 25, 1402b 10–13.

ТРЕТА КНИГА

1. В оригинала ποιητοὺς πολίτας — тези, които са „направени граждани“, а не тези, които са *родени* като граждани на града (γένετοί, οἰκιστοί). Получилите гражданство по този начин имат всички политически права, но не могат да бъдат архонти или жреци.
2. Метеки са свободните чужденци, които живеят в някой гръцки град, без да имат гражданство. За правото да живеят и да упражняват занаят в града те заплащат специален данък — μετοίκιον. Те нямат право да участват лично в съда като иници или ответници, затова там ги представя като посредник някой гражданин на града. Положението на гражданите на дадена държава, пребиваващи в друга държава, се уреждало чрез договор между двете държави. Самият Аристотел е бил метек в Атина.
3. Според Ксенофонт (Гръцка история II, 1, 7) в Спарта един и същ човек няма право да бъде два пъти наварх (началник на флота). В Атина това важи за всички длъжности освен за военните и за членовете на съвета (срв. Аристотел, Атинската държавна уредба LXII, 3). В Турция пък длъжността на стратега може да се заема за втори път едва след интервал от пет години (срв. Политика V 7, 1307b).
4. Срв. Платон, Закони VI, 767a.
5. „Изроден“ (παρεμβεβηκία) е термин, зает от Платон (срв. Държавата VI, 449a; VIII 1, 544a). Кое Аристотел нарича „изродени“ устройства, „отклонения“ от правилните, ще стане ясно „по-късно“ — в шестата и седма глава.
6. Тук Аристотел противопоставя ἐκκλησία, редовното народно събрание в демократичните държави, на σύγκλητοι — извънредното събрание, свикано по определен повод, където не са представени всички граждани.
7. Определението, дадено по-горе на гражданина като участник в съда и в народното събрание, се отнася до гражданина в абсолютен, безусловен смисъл и затова Аристотел казва, че то не се нуждае от коригиране. Този идеален случай обаче е налице „най-вече при демокрацията“. При останалите държавни устройства това определение има нужда от коригиране. Новото определение, дадено след няколко реда, е по-общо: гражданин е този, който има право да участва в съдилищата и в съвета. При демокрацията това са същите

лица, които имат право да участват в съдилищата и в народното събрание (първоначалното определение), защото членовете на съвета се определят с жребий. Не е така обаче при аристокрацията (съответно олигархията) и при политията.

8. Софистът Горгий от Леонтина на остров Сицилия (около 483–375), вече споменат I 13, 1260a, е изпратен в 427 г. пр. н. е. като посланик в Атина, където между слушателите му е бил и Изократ. Последните години от живота си прекарва в град Лариса в Тесалия, на който дава закони.
- В случая има двойна игра на думи. Първо *δημιουργός* означава занаятчия, но в някои държави така се наричат най-висшите длъжностни лица. Второ, *λαρισαιοποιοί* означава майстор на лариски котли (*λαρίσσι τοι λέβητες*), а не на ларисци, както се шегува Горгий.
9. Клистен (краят на VI в. пр. н. е.) е атински държавен деец, провел след изгонването на тирана Хипий (510 г. пр. н. е.) реформи, насочени срещу властта на родовата аристокрация — териториално деление на Атика на десет фили, чиито членове излъчвали по петдесет представители в съвета на петстотинте, приемане на нови граждани, въвеждане на т. нар. остракизъм и др.
10. С. „чужденци и роби-метеки“, т. е. чужди граждани и освободени роби, станали метеки, превеждаме *ξένους καὶ δοῦλους μετοίκους*. Някои издатели и преводачи вмъкват *καὶ* между *δοῦλους* и *μετοίκους* и получават три групи новоприети граждани — чужденци, освободени роби и метеки.
11. Проблемът е актуален и до днес. В съвременното международно право в такива случаи важи принципът „*Pacta sunt servanda*“ — външнополитическите договори трябва да се спазват независимо от вътрешнополитическите промени.
12. Обоне обяснява това място с помощта на следния пример от гръцката история: В 385 г. пр. н. е. град Мантинея е разрушен от спартанците и населението му се пръсва по околните села.
13. Срв. Хераклит 22B 91 (Diels/Kranz, 6 Aufl.).
14. Сравнението с екипажа на кораб идва от Платон — срв. Държавата VI 4, 488a и сл., Политик 297e и сл.
15. Срв. Платон, Закони XII 961e.
16. Срв. Никомахова етика II 5, 1106b 34 и Евдемова етика VI 2, 1237a 30.
17. Т. е. не всички граждани притежават добродетелта на добрия човек, но всички трябва да притежават добродетелта на добрия гражданин щом живеят в идеалната държава.
18. Еврипид, Еол, фрагмент 16 Nauck.
19. Язон е тиранин на Фера в Тесалия. Убит в 370 г. пр. н. е.
20. Срв. Платон, Закони I 643e.
21. Четирите длъжности са съответно *ὑπαρχός*, *στρατηγός*, *ταξίαρχος* и *λοχαγός*. В Атина конницата се командва от двата *ὑπαρχοί*, а пе-

- хотата се дели на десет τάξεις начело с ταξίαρχος, които от своя страна се делят на отряди (λόχοι), начело с λοχαγοί.
22. В този пасаж се изброяват четирите традиционни за гърците добродетели, които претърпяват сложни промени в интерпретацията на Платон — σωφροσύνη — сдържаност, разумност, δικαιοσύνη — справедливост, φρόνησις — мъдрост и ἀνδρεία — смелост, мъжество.
23. Срв. Платон, Менон 71e.
24. Срв. Платон, Държавата IV 10, 433c.
25. У Платон истинното мнение (δόξα ἀληθής) е противопоставено на научно знание (ἐπιστήμη) и на рационалната мисъл (νοῦς) — срв. Менон 97c сл., Държавата V 20, 476c, Тимей 51d.
26. Тети — най-низишата имуществена класа, обхващаща тези, които имат годишен доход по-малко от 200 медимни. Солоновоио законодателство ги допуска до народното събрание и хелиеята, но не и до ръководните длъжности. Към 450 г. пр. н. е. тетите имат вече достъп до всички длъжности. Най-общо се наричат тети и всички свободни, принудени да си изкарват прехраната с наемен труд.
27. Срв. Политика I 13, 1260a.
29. С „достоинство“ превеждаме ἀξία. Според Никомахова етика V 6, 1131a 25 и сл. в зависимост от различните устройства се приема, че ἀξία притежават свободните, богатите, хората от благороден произход и аристократите. В „Политика“ ἀξία е свързана преди всичко с добродетелта (V 10, 1310b; VII 4, 1326b; 9, 1329a).
30. Омир, Илиада IX, 648 и XVI, 59 (прев. Ал. Милев и Бл. Димитрова).
31. По-подробна дефиниция на държавно устройство е предложена в IV 1, 1289.
32. Срв. I 2, 1253a; Никомахова етика I 5, 1097b; IX 9, 1169b.
33. Срв. I 2, 1152b и бел. 20 към първа книга.
34. Срв. Никомахова етика IX 9, 1170b I: „Животът сам по себе си е нещо приятно“.
35. „За широката публика“ — ἐξωτερικός. Срв. бел. 38 към първа книга.
36. Срв. I 1, 1252a — интересите съвпадат, когато става дума за господар и роб по природа, но господарят и робът могат да не са такива.
37. Срв. Ж.-Ж. Русо, Общественият договор, II кн., 6 гл.

38. Срв. Платон, Политик 291d–e.

За улеснение предлагаме следната схема:

	управлява един човек	управляват малцина ὀλίγοι	управлява мнозинството πολλοί, πᾶσις
правилни устройства – тези, които са на власт, управляват в името на общата полза	βασιλεία	ἀριστοκρατία	πολιτεία
изродени устройства – тези, които са на власт, управляват в името на собствената си полза	τυραννίς	ὀλιγαρχία	δημοκρατία

Разделението, което предлага Аристотел, се запазва през цялата античност и средновековие чак до ново време. Дори и днес то съдържа идеи, които звучат актуално, например доколко е оправдано господството на една класа над останалите, дори когато, осигурявайки благополучие на най-многочислената класа, то осигурява благополучието на болшинството от населението.

39. Според „Речник на десетте оратора“ на Харнокрацион (който несъмнено има предвид Изократ, Панегирик 125 и Демостен, Срецу Филип II, 21) πολιτεία означава управлението на средната класа в съгласие със закона. Изглежда Аристотел предпочита това гържавно устройство — срв. I 1, 1252a и преди всичко IV 8 и 9.

40. Съвременните историци свързват преминаването на властта от малцината аристократи, „най-добрите“, в ръцете на мнозинството с прехода от стария начин на воюване, в който борбата се решава от гвубои на аристократите, към фалангата и хоплитите, когато масата решава боя.

41. Количественият критерий преминава в класов — олигархите са малцината богати (εὐποροί) и така олигархията се превръща в плутократия — власт на богатите.

42. Срв. Платон, Държавата VIII 6, 550c–d

43. Срв. Никомахова етика V 6, 1131a.

44. Например и олигархите, и демократите претендират за равенство на политическите права (които са обектът на равенството), но спорят за това кои трябва да имат равни политически права — само богатите или всички свободни граждани.

45. εὐ ζῆν. Срв. бел. 20 към първа книга.

46. Срв. Платон, Държавата II 11, 369b и сл. и Политика VI 8, 1321b, където размяната като средство за постигане на автаркия е все пак една причина за създаването на държавата.

47. Етруските (турсηνοί) са средноиталийски народ от неиндоевропейски произход. Благодарение на високоразвитата им желязна култура и селскостопанска техника етруските преминават бързо към латифундно стопанство. Те се разпростират през VI в. пр. н. е. на север, запад и юг, в резултат на което римляните попадат под царската власт на рода Тарквинии. Гърците от Южна Италия обаче успяват да ги изтласкат обратно на север. Постепенно римляните ги покоряват и романизират.
- Картаген (Καρχηδών) е първоначално финикийска търговска колония североизточно от днешния Тунис. Постепенно картагенските търговци стават неограничени господари в западно Средиземно море и предотвратяват гръцките опити за проникване в него. В III в. пр. н. е. римляните стават най-силните конкуренти на Картаген и след трите Пунически войни Картаген е разбит и превърнат в провинция Африка.
- Един договор между етруски и картагенци е възможен преди края на VI в. пр. н. е., когато етруските се управляват монархически.
48. Срв. Никوماхова етика I 10, 1099b 29.
49. Политическата добродетел (срв. III 9, 1281a и VIII 6, 1340b) се среща още у Платон (Протагор 322e).
50. φροντισμοῖς ἐννομίαις. Срв. II 5, 1263a и Реторика I 1, 1354a. Доброто законодателство е целта на политическата наука (Никوماхова етика III 5, 1112b, Евдемова етика I 5, 1216b и Политика I 2, 1253a) и на всяка истинска държава.
51. Ликофрон (да не се бърка с александрийския поет и филолог със същото име) е софист от школата на Горгий, известен само от съчиненията на Аристотел (Политика III 13, 1283a; Софистически опровержения 15, 174b 32; Физика I 2, 185b 28 и сл.; Метафизика VII 6, 1045b 10, Реторика III 3, 1405b 34 и сл.; 1406a 7; III 9, 1410a 17). Според Аристотел (фрагмент 82 R², 91 R³ = Стобей. Антология IV 29 A 24) Ликофрон оспорвал правилността на разделието благородни — не благородни.
52. Мегара е била отдалечена на 210 стадия (около 32 километра) от Коринт.
53. Според Платон (Държавата II 10, 369a и сл., срв. и Аристотел, Политика IV 4, 1291a) държавата възниква поради нуждата на хората един от друг при разделието на труда. Тук Аристотел иска да покаже, че само икономическите причини не са достатъчни — целта на държавата може да бъде само щастие на гражданите, основано на добродетелта.
54. Срв. Платон, Протагор 322b.
55. Приятелството е обект на изследване в осма книга на „Никوماхова етика“.

56. Срв. II 2, 1261a: „Справедливата взаимна отплата опазва държавата“; II 2, 1261b: „Това, което е добро за всяко нещо, го запазва“; III 12, 1282b: „Политическото благо е справедливостта“.
57. Срв. Платон, Закони IV 713e и сл.
58. В глави 12–17 на трета книга и в IV и VI книга.
59. Обратното твърди Хераклит (22В 29 и 22В 104, Diels/Kranz, 6 Aufl.) и преди всичко Платон (Държавата VI 15, 503a и сл.), с когото Аристотел отново спори.
60. С други думи, произведението на изкуството е по-хубаво от всеки отделен човек, защото е съставено само от хубави части, докато отделният човек не притежава всичко хубаво наведнъж. Хората като цяло обаче притежават всички хубави неща и затова всички заедно имат повече хубави качества от произведението на изкуството. Същото е и съотношението между аристократа и множеството. Аристократът концентрира в себе си повече добри качества от обикновения човек, но множеството обикновени хора заедно имат повече добри качества от аристократа.
61. Срв. Платон, Държавата X 4, 601d и Кратил 390b и сл.
62. Това ни се струва очевидно днес, но не е очевидно за античността. Срв. Платон, Политик 293c: „Изглежда, че е неминуемо и сред държавните устройства да се отличава по своята правилност само устройството, в което човек може да открие, че управниците са знаещи наистина, а не само привидно. По никой начин не е правилно да се държи сметка, дали те управляват според законите или без закони“ и 294a–c: „Защото един закон никога не би могъл да обхваща точно онова, което е най-добро и най-справедливо едновременно за всички, и по този начин да даде най-подходящото нареждане. Несъответствията между хората и техните дейности, а също и липсата на всякаква, така да се каже, устойчивост в човешките работи, не позволяват да се оформи едно определено изкуство, валидно за всички и завинаги. [...] А както виждаме, законът се стреми едва ли не именно към това също като самонадеяния и неук човек“ (прев. Д. Марковска). Аристотел подема отново проблема в 15 глава, 1286a
63. Законите зависят от държавното устройство, а не обратно. Срв. Платон, Закони IV, 714b и сл.
64. Срв. Никомахова етика V 6, 1131a 10 и сл.
65. Добродетелта е по-ценна от големината, но ако някой е много голям, а друг притежава добродетел, но не в такова голямо количество, в каквото първият притежава големина, то двете (иначе неравни) положителни качества се уравновесяват.
66. Богатството и благородният произход на управляващите са според Аристотел принципите, на които се основава олигархията. Аристокрацията пък се основава на добродетелта на управляващите.

67. Т. е. когато множеството като цяло е по-добро или по-богато от малцината много добри или богати.
68. Ако тези отличаващи се в добродетелта граждани са достатъчно много, за да образуват един град, то това ще бъде идеалната държава на Аристотел, описана в VII–VIII книга на „Политика“. Ако не са достатъчно, за да образуват своя собствена държава, то те не могат да бъдат просто част от обикновената държава като останалите граждани, а трябва да стоят над тях.
69. Аристотел (около 444–366 г. пр. н. е.) е ученик на Горгий, после на Сократ. След смъртта на Сократ основава една от най-значимите сократически школи — киническата. Според Камерариус лъбовете били казали на зайците: „Къде са ви ноктите и зъбите?“
70. Остракизмът (от *ostrakon* — глинен чиреп) е въведен в Атина от Клистен в края на VI в. пр. н. е. и премахнат сто години по-късно. Гражданинът написвали на един глинен чиреп името на този, който според тях имал прекалено голямо влияние в държавата. Събраният най-много гласове отивал в изгнание за десет години.
71. Аргонастите са петдесетте участници в митичния поход до Колхида. Богинята Атина варадила в техния кораб Арго парче дърво от свещения дъб в Додона, което можело да говори. Под водачеството на Язон аргонастите достигат Колхида, където същията на царя на Колхида Еет Медея помага на Язон да получи златното руно. За изоставянето на Херакъл срв. Аполодор, Митологическа библиотека I, 9, 19 и Херодот, История VII 193.
72. Перикандър, син на Клисел, е тиранин на Коринт приблизително от 627 до 586 г. пр. н. е. Основател на Истмийските игри, един от седемте мъдрец. Тразибул е тиранин на Милет около 600 г. пр. н. е., различен от атинския политик със същото име.
73. Срв. Херодот, История V, 92, където този съвет се дава от Тразибул на Перикандър. Аристотел повтаря своята версия в V 10, 1311a.
74. *δεύτερος πλοῦς* — буквално „второ плаване“, срв. Платон, Федон 99d.
75. Със „страна“ превеждаме гръцкото *χώρα*. Тази дума има две значения: първо, земята около полиса, която селското население обработва и, второ, страната на един *ἔθνος* — племенната държава. В случая става дума за второто значение. Аристотел изследва дали царската власт е добра както за полиса, така и за племенната държава.
76. Омир, Илиада II, 391 и сл. В Никомахова етика III II, 116a 32 тези заплахи се приписват погрешно на Хектор. И тук, както и другаде Аристотел цитира неточно Омир и прибавя фразата *πὰρ ἄρ' ἐμοὶ θάνατος*. Подробни места посочват филолога пред проблема как е изглеждал Омировият текст, с който е разполагал Аристотел — бил ли е различен от достигания до нас или Аристотел цитира по نامет и допуска грешки.

77. οἱ αἰσχυρῆται са един вид арбитри между две групировки в гръцките полиси през VI в. пр. н. е. Те са били избирани от народа, за да сложат край на вътрешните вражди и са имали извънредни права, близки до тиранските. Такива арбитри са били например Питак в Митилена и Харонд в Катана. В други градове (Мегара, Милет, о-в Наксос) със същото име се наричат висшите държавни служители.
78. Алкей (около 600 г. пр. н. е.) е гръцки лирик от Митилена на о-в Лесбос, а Антименид е негов брат. Като представители на родовете аристокрация те участвали в партийните борби в града против исканията на демоса и издигнатия от него за тиранин Питак. Загубил борбата Алкей отива в изгнание в Египет. Заедно със Сафо Алкей е представител на еолийския мелос. Теми на поезията му са политическите и социалните борби, митологични мотиви и др. Сколиите, за които става дума тук („извити“ песни), са кратки песни, изпълнявани по време на пирове подред от участниците в пира, насядали в кръг. За техен изобретател се смята Терпандър.
79. Постоянно, а не за срок от една година като по-късните βασιλεῖς (срв. VI 8, 1322b).
80. В Атина например вторият от десетте архонти се занимавал с култа и носел името архонт-цар (срв. Атинското държавно устройство III и LVII).
81. Аристотел изследва държавните устройства, за които въпросът, дали длъжността на спратега трябва да е пожизнена или не, е irrelevantен, и затова той преминава към втория въпрос — дали е от полза един човек да управлява цялата държава или не.
82. Тук се изследва дали е по-полезно да управлява съвършеният владетел или съвършените закони. По-долу (III 12, 1288a) се изследва „за кои е полезно и как“.
83. Вж бел. 62 към тази книга.
84. Платон дава за пример корабоплаването и лекарското изкуство (Политик 296b, 297e и сл.)
85. Може би срокът е точно четири дни, защото четвъртият ден се е смятал за критичен (срв. История на животните V 20, 553a 9).
86. Срв. Никомахова етика X 7, 1177b 26 и сл. и Платон, Закони IV 713e и сл.
87. Срв. Никомахова етика X 9, 1180a 21.
88. Срв. III 10, 1281a и Ксенофонт, Киропедия, I, 3, 18.
89. Срв. III 11, 1281b.
90. Срв. Платон, Закони VI 768b и Аристотел, Атинското държавно устройство XLI 2.
91. Аристотел разсъждава така: един човек може да е по-честен от останалите, но той е изложен на въздействието на човешките спратки, затова е по-добре да управляват повече хора наведижд — според Аристотел те не могат да бъдат обхванати едновременно от

такава страст. Остава въпросът дали трябва да управлява целият народ, множеството, шълпата (πολλοί) или едно определено множество (πλείονες) — повече от един човек, но не всички. Най-доброто е да управляват всички, но не е възможно всички да са добри хора и граждани и да не постъпват противозаконно. Това е възможно само при една по-малка група хора. Така Аристотел стига до извода, че аристокрацията е по-добро държавно устройство от царската власт (понеже управляват повече хора) и същевременно по-добро устройство от политията или демокрацията (защото е възможно да са добри определен брой хора, но не и всички).

92. Възражението за опасността от разгори (срв. речта на Дарий у Херодот III 82) почива на факта, че при аристокрацията управляват повече хора (по което тя прилича на демокрацията). Аристотел от своя страна отговаря, че аристократите са хора, благородни по душа (по което приличат на царя).
93. У Платон (Държавата VIII 9, 555b и сл.) последователността е олигархия — демокрация — тирания.
94. Император Юлиан цитира последния пасаж в едно писмо до философа Темистий от 361 г. от н. е. (260D и сл.).
95. Дионисий Стари (около 430-367 г. пр. н. е.) става тиранин на Сиракуза в 405 г. пр. н. е.
96. III 15, 1286a.
97. Епидамн е град в Илирия, Опунт — главният град на опунтийските локрийци.
98. Срв. Никомахова етика II 5, 1106a 36 и сл. и Платон, Закони III 691c.
99. Срв. VII 4, 1326a: „Законът е един вид рея“. Τάξις (рея) и νόμος (закон) са свързани и у Платон (Филеб 26b, Закони II 673e).
100. Шестте θεσμοθέται в Атина ревизирали законите всяка година, отбелязвали недостатъците им и предлагали в случай на нужда нови закони.
101. Последният пасаж се цитира от Юлиан, Писмо до Темистий, 261b-с. Чувственото желание (ἐπιθυμία), страстта, гневът (θυμός) и разумът (νοῦς) са у Платон трите части на душата. В „Държавата“ (IX 12, 588b и сл.) те са представени съответно като многоглаво чудовище, лъв и човек.
102. Вж. III 15, 1286a.
103. Вж. III 15, 1286b.
104. Омир, Илиада X, 224 и II, 372 (прев. Ал. Милев и Бл. Димитрова).
105. Тези неща се посочват в Никомахова етика III 5, 1121a18.
106. За равенството на приятелите срв. Никомахова етика VIII 6, 1158b1 и сл. и Платон, Закони VIII, 837a.
107. III 13, 1284.

108. В оригинала *ἡγεμονία πολιτική*. *ἡγεμονία* се свързва по принцип с царската власт (срв. Платон, Закони IV, 711c), докато аристократите управляват с *политική ἀρχή*.
109. III 13, 1283b, 1284a, 1284b.
110. Правото, основано на някакво превъзходство (III 13, 1283b).
111. „В случай че някой превъзхожда останалите по добродетел“ — III 13, 1284b.
112. Тук изречението внезапно прекъсва. Със същата фраза започва седма книга. Това дава основание на някои изследователи да смятат, че първоначално седма и осма книга са започвали непосредствено след трета. Други са на мнение, че изречението в края на трета книга е прибавено по-късно от някой преписвач.

ЧЕТВЪРТА КНИГА

1. Има известен паралел между примера с гимнастическо изкуство и политическата наука. Гимнастикът трябва да може да посочи:
1. Кое упражнение за кого е полезно.
 2. Кои упражнения са най-добри.
 3. Кои упражнения подхождат за най-голям брой хора.
 4. Кои упражнения подхождат за този, който не иска да участва в състезанията и има по-скромни претенции.
- Законодателят и добрият държавник трябва да знаят:
1. Кое е най-доброто държавно устройство в абсолютен смисъл.
 2. „Кое за кого е най-добро“, т. е. кое е най-доброто държавно устройство във всеки отделен случай „според обстоятелствата“.
 3. Как най-добре би могло да се запази съществуващото устройство, дори когато то не е нито най-доброто в абсолютен смисъл, нито най-доброто, което допускат наличните предпоставки.
 4. Кое устройство подхожда в най-голяма степен за всички държави.
2. Според Е. Баркър тази фраза дава ключа към книги IV, V и VI, чийто предмет е полезното — τὸ χρησιμὸν.
3. Освен че трябва да познава идеалното устройство в абсолютен смисъл и идеалното устройство според обстоятелствата, държавникът трябва да може да помогне на едно вече съществуващо устройство.
4. „Някои“ означава често Платоновия Сократ — например V 12, 1316b; VII 7, 1327b и Никоманова етика VI 13, 1144b, където веднага след „някои“ идва и „Сократ“.
5. Срв. III 11, 1282b.
6. В трета книга, глави 4–5 и 14–18.
7. III 17.

8. За двете значения на *политеία* вж. бел. 35 към втора книга.
9. Платон, *Политик* 303a и сл.
10. Срв. *Метеорология* II 6, 364a 19 и сл.
11. Идеалното устройство трябва да бъде по средата, както горийският лаг (срв. VIII 5, 1340a-b).
12. Срв. Платон, *Политик* 291d.
13. Колофон, град в Мала Азия, недалеч от Ефес, води война с лидийците в първата половина на VII в. пр. н. е. (срв. Херодот I 14).
14. IV 3, 1289b.
15. II 2, 1261a; III 1, 1274b; 4, 1277a; 12, 1283a; IV 3, 1289b; 4 1290b.
16. Платон, *Държавата* II 11, 369b — 12, 371e.
17. Платон, *Държавата* II 11, 370d.
18. Т. е. както частите на държавата, които имат за цел осигуряването на необходимото, така и тези нейни елементи, чиято цел е благо. В човека на първите отговаря тялото, на вторите — душата.
19. IV 3, 1289b
20. Омир, *Илиада* II 204 и сл.
21. Т. е. не само наг въпросите, с които трябва да се занимава народното събрание, а и наг въпросите, които са решени от закона или са от компетенцията на различните длъжностни лица.
22. Срв. Платон, *Държавата* VIII 11, 557c и сл.
23. Царската власт обаче е държавно устройство, макар че при нея няма закони, защото „монархът е като закон“ (III 17, 1288a).
24. В *Политик* обаче Платон изброява шест устройства със същите имена както Аристотел, с изключение на полицията, която той нарича също демокрация, но отбелязва, че така видовете демокрация стават два — „правилна“ (Аристотеловаша „полиция“) и неправилна (Аристотеловата „демокрация“).
25. III кн., глави 4 и 5.
26. Малко по-горе то е описано като „съставено от безусловно най-добрите по добродетел мъже“.
27. III 7, 1279b.
28. Срв. IV 2, 1289a-b.
29. В оригинала *καλὸς καὶ αἰσχύς*. За калокагатията вж. бел. 41 към I книга.
30. Това изречение не е съвсем ясно и изгаселите правят различни предложения за изтълкуване на смисъла му. В случая се отклоняваме от изданието на Имици, който замества *καλὸς* с *καλλωπίζεται* и приемаме по-скоро предложението на Торо *ταῖς ἀριστοκρατείται δοκούσις*. Εἶδος превеждаме с „разновидност“, защото смятаме, че тук става дума за една разновидност на полицията, която хората смятат за аристокрация, защото клони към олигархия, а в очите на повечето хора знатните и богатите съвпадат („богатите заемат мястото на благородните“). По-горе това устройство е споменато като разновидност на аристокрацията — на трето

- място между аристокрациите са „всички форми на така наречената полития, които клонят повече към олигархия“. Затова по-долу се обобщава, че тези разновидности на аристокрацията и на политията „не са твърде далеч едни от други“.
31. С „половин табличка“ превеждаме σύμβολον. При раздяла домакините разчупвал на две една табличка и давал едната половинка на госта, за да се разпознаят при среща. Срв. Платон, Пир 191d.
 32. Това е характерно за средата (τὸ μέσον) по принцип. Срв. Евдемова етика III 7, 1234b 5.
 33. Срв. Платон, Закони IV 712d–e.
 34. Срв. Платон, Закони III 696a.
 35. Геронтите, а не както при демокрациите народното събрание или съгът.
 36. III кн., глави 14–17.
 37. Абсолютната царска власт се разглежда в III книга, 16–17 глава.
 38. Срв. Никомахова етика I 11, 1101a 14 и сл.; VII 14, 1153b 9–21 и другаде.
 39. Срв. Никомахова етика II 8, 1108b 11.
 40. Срв. Платон, Държавата X 15, 619a: „Трябва да знае винаги да избира средния начин на живот между тези два начина и да отбягва крайностите на единия и другия начин“. (прев. Ал. Милев).
 41. Срв. Платон, Закони V 728d–729a.
 42. Фокилид (срв. и V 5, 1305a) е старогръцки поет от VI в. пр. н. е., прогължител на дигамическия епос на Хезиод (фр. 12, Bergk⁴=фр. 12, Diehl).
 43. Близки до средното устройство са умерената олигархия (VI 6, 1320b) и умерената демокрация (IV 6, 1292a).
 44. V 8, 1308a.
 45. Срв. Платон, Закони V 744d.
 46. Срв. Атинската гражданна уредба V 8; Солон фр. 15 и Плутарх, Солон I и 14.
 47. Както смятат някои, срв. например Плутарх, Ликург 3 и Солон 16.
 48. Атина и Спарта.
 49. Тъй като става дума за Спарта и Атина, то този човек е или Солон, или (по-вероятно) Терамен, водач на умерените олигархи в Атина, които извършват в 411 г. пр. н. е. антидемократически преврат. Терамен премахва заплащането на длъжностните лица и предава властта на 5000 души „носеци оръжие“ (срв. Атинската гражданна уредба XXX). По-късно един от тридесетте тирани.
 50. А не само законодателите, които изграждат олигархическо устройство.
 51. В оригинала τὰ βλά ἔχοντες, „разполагащите с тежко въоръжение, хоплитите“.
 52. Град в Южна Тесалия.
 53. IV кн., 3–4 глава.

54. IV кн., 6 глава.
 55. IV кн., 11 глава.
 56. IV кн., 12 глава.
 57. Срв. IV 4, 1292a; 5, 1292b; 6, 1293a.
 58. Например разпределяне на житото в Атина 330–326 г. пр. н. е.
 59. Срв. Платон, Политик 290b.
 60. Вероятно уред с повече предназначения, служещ при военен поход. Споменава се в За частите на животните IV 6, 683a 22 и сл. и у комика Теопомп (Kock I, 735 = Апеней XV 700e).
 61. Агога означава първоначално народно събрание. По-късно това значение се измества от други думи и *ἀγορᾶ* започва да означава „пазарен площад“. Пазарният площад обаче е нещо повече от място за търгуване, това е мястото, където хората се срещат, събират и разговарят (*ἀγορεύω* — „говоря публично“). В този смисъл агораша заема важно място в обществения живот на гръцкия полис.
 62. Срв. Платон, Държавата VIII 6, 550d; 10, 556b.
 63. Целият пасаж е объркан и поставя големи проблеми пред издатели и преводачи. Това е един от редките случаи, в които се отклоняваме от изданието на Имиш, който внася множество ненужни поправки в текста. Трите отношения са:
 1. Кой назначава длъжностните лица.
 2. Измежду кои ги назначава.
 3. Как ги назначава.

Във всяко от тези три отношения има три възможности:
 Длъжностните лица се назначават:

	от	измежду	чрез
1	всички граждани	всички граждани	избор
2	някои граждани	някои граждани	жеребий
3	едни длъжностни лица се назначават от всички граждани, а други – от някои	едни длъжностни лица се назначават измежду всички граждани, други измежду някои	едни длъжностни лица се назначават с избор, други – чрез жребий

Комбинирането на трите възможности в трите отношения дава двадесет и седем варианта. Засега обаче Аристотел оставя настрана двете комбинации „едни длъжностни лица се назначават от всички граждани, други — от някои“ и „едни длъжностни лица се назначават измежду всички граждани, други — измежду някои“ и се занимава с останалите. Затова в следващото изречение се говори само за четири варианта. Те се получават от комбинирането на първите две възможности в първите две отношения:

1. Всички граждани назначават длъжностните лица измежду всички.

2. Всички граждани назначават длъжностните лица измежду някои.
 3. Някои граждани назначават длъжностните лица измежду всички.
 4. Някои граждани назначават длъжностните лица измежду някои.
- При комбинирането на тези четири варианта с трите възможности „с избор“, „чрез жребий“ и „едни длъжности с избор, други — чрез жребий“, се получават дванадесет варианта, които Аристотел сега изброява.
64. За това как се получават тези дванадесет варианта вж. бел. 63. към тази книга. Както казахме, двете комбинации, които Аристотел изключва при досегашното комбиниране, са:
 1. Едни длъжностни лица се назначават от всички граждани, други — само от някои.
 2. Едни длъжностни лица се назначават измежду всички граждани, други — измежду някои.
- Ако при комбинирането се вземат под внимание и тези две комбинации, то ще има по три възможности във всяко от трите отношения, което прави двадесет и седем варианта. Оттук нататък обаче Аристотел говори не само за дванадесетте варианта, а включва и комбинацията „едни длъжностни лица се назначават измежду всички граждани, други — измежду някои“.
65. Т. е. характерен за политията в тесен смисъл на думата.
 66. Срв. IV 5, 1292b.
 67. Още Платон (Законо VI, 767b) различава престъпленията срещу частни лица и престъпленията срещу държавата.
 68. Ако първото убийство е можело да мине за неволно, то второто се е считало за предумишлено. Фреат е ивица суша, наречена на името на героя Фреат, която преграждала един залив. Съдиите седели на сушата, а обвиняемият — в лодка в залива, за да не оскверни земята, като стъпи на нея.
 69. Първите четири от осемте вида.

ПЕТА КНИГА

1. В оригинала τὸ κατ' ἀναλογίαν ἴσον. Това е „справедливата взаимна отплата“ между частите на държавата, за която се говори във II 2, 1261a. Срв. и Никомасова етика V 8, 1132b.
2. III 9, 1280a и 12, 1282b.
3. Това е мнението на хората, възрастност благородни са тези, които сами притежават арете.
4. Според Диодор XIV, 13 Лизандр искал длъжността на царя да се заема последователно от най-добрите измежду спартиатите без оглед на произхода им.

5. Спори се гали царят Павзаний, споменат и в VII 14, 1333b, е идентичен с Павзаний от V 7, 1307a, победител в Персийските войни.
 6. Епидамн в Илирия е коринтска колония, основана в 626/625 г. пр. н. е. от Кипсел. Промяната, за която става дума, се състои в това, че малката група началници на фили (φύλαρχοι) с олигархически характер била сменена от съвет (βουλή) с демократически характер.
 7. В дорийските области хелиея се нарича народното събрание за разлика от Атина, където хелиея е въведеният от Солон народен съд.
 8. Т. е. неравенството е справедливо, когато е израз на неравните качества на управляващи и управлявани, но ако е налице при равни хора, става причина за размирици.
 9. Срв. Платон, Закони VI 757b.
 10. Срв. Никомахова етика V 6, 1131a 25.
 11. Срв. Теогнид 149 и сл.
 12. Тази идея е общо място у трагичи и оратори. Срв. Софокъл, фр. 747; Еврипид, Хераклъ 1261 и фр. 32; Изократ, За мира 101; Демостен, II олинтийска реч 10; Цицерон, Писма до Атик 10, 18, 2.
 13. Аргос е град в Арголуда в Източен Пелопонес. В VIII в. пр. н. е. негов тиранин става Фигон. Към 460 г. пр. н. е. монархията се сменя от демокрация.
 14. Тиба, град в Беотия, играе важна роля от най-ранно време. В битката при Енофита в 457 г. пр. н. е. атиняните побеждават беотийците. Срв. Тукидид I, 108, 3 и Диодор II, 83, 1.
 15. Вероятно става дума за завръщането на изгонените олигархи, споменато в IV 15, 1300a.
 16. Към 485 г. пр. н. е. сиракузките гамори, изгонени от Сиракуза, викат на помощ тиранина на Гела Гелон, който завзема Сиракуза и я прави своя резиденция. Срв. Херодот 7, 155–156.
 17. Тарент е пристанищен град в Южна Италия. Най-големия си разцвет достига в IV в. пр. н. е. при управлението на питагорейския философ Архит (срв. VIII 6, 1340b). Аристотел е описал държавното устройство на тарентците и се е занимавал с философията на Архит.
- Япигите са народност в Югоизточна Италия. За сблъсъците им с тарентците говори и Павзаний (X 10, 6).
18. Битката е станала в 519 г. пр. н. е. Изследователите спорят дали „седми“ означава седмо число на месеца, някакво място или нещо друго.
 19. Става дума за Пелопонеската война (431–404 г. пр. н. е.). Имало е списъци на хоплитите и на конниците. В случая става дума за първия от тях, в който били записани всички граждани между 18 и 60 години, влизащи в първите три имуществени класи и неслужещи в кавалерията.

20. Ореос е град на остров Евбея. Събитието става в 377 г. пр. н. е., когато градът се разбунтувал срещу спартанците и се присъединил към втория Атински морски съюз.
21. Сибарис е град на зап. бряг на тарентския залив, основан към 710/709 г. пр. н. е. Кротон използва за предлог изгонването на презенците и под водачеството на атлета Милон разрушава Сибарис в 511/510 г. пр. н. е.
22. Турии е град близо до Сибарис, основан в 445 или 444 г. пр. н. е.
23. Византион е мегарска колония, основана в 658 г. пр. н. е. на европейския бряг на Босфорския пролив.
24. Антиса е пристанищен град на о-в Лесбос.
25. Занкла е древното име на Месина. Градът е основан в 756 г. пр. н. е. от граждани на Куме в североизточния край на Сицилия. Събитието става след превземането на Милет от персите в 494 г. пр. н. е.
26. Аполония, днешният Созопол, е колония на Милет, основана в 731 г. пр. н. е.
27. Амфиполис е атическа колония в Тракия, основана в 437 г. пр. н. е. През Пелопонеската война Бразидас я завзема, преодолявайки отбраната на Тукидиd (424 г. пр. н. е.). Халкида е главният град на о-в Евбея.
28. V 1, 1301a.
29. Клазомена е град на южния бряг на залива на Смирна, родина на философа Анаксагор. Градът е бил построен отчасти на малоазийския бряг, отчасти на близкия до него остров.
30. Колофон е град в Лудия между Смирна и Ефес, родина на поета Мимнерм и философа Ксенофан. Нотион е неговото пристанище.
31. Фалангата е бойният ред на хоплитите, състоящ се обикновено от осем редици и множество колони. Нейната сила била плътното придържане на хоплитите един до друг и затова всяко разкъсване било пагубно. Срв. Полибий XVIII 31.
32. Хезиод, Дела и дни 40.
33. Тази идея се среща често у Аристотел. Тя е традиционна (например съществува пословицата „Много по-лесно се лекува началото, отколкото краят“), но у Аристотел тя придобива още по-голямо значение, защото във философията му ἀρχή — „начало, причина, принцип, елемент“ — е основна категория. Съчинението на тази тема περί ἀρχῆς е загубено.
34. Хестиия е другото име на Ореос, споменат в V 3, 1303a.
35. Делфи е светилище на Аполон във Фокида, където се намирал най-прочутият оракул на Гърция. Тук се провеждали Питийските игри.
36. Митилена е главният град на о-в Лесбос, родина на Алкей и Сафо. В 428 г. пр. н. е. се отцепва от Атинския морски съюз. През следващата година атинският полководец Пахет завзема града и екзекутира 1000 граждани.

- За гърцери наследници вж. бел. 50 към втора книга.
37. Гърците наричали *πρόξενος* гражданин на един полис, който защитавал интересите на някой друг полис в родината си. При липсата на дипломатически представителства проксенията играела важна роля.
38. Фокида е област в централна Гърция, в която се намира Делфи. Става дума за третата свещена война (355–347), дала повод на Филип II да се намеси окончателно във вътрешните работи на Гърция.
39. Вж бел. 6 към тази книга.
40. Срв. Атинската държавна уредба XXIII 1. За Ареопага вж. бел. 54 към II книга.
41. Саламин е остров срещу атичeskото крайбрежие, в чийто залив малките и подвижни гръцки кораби разбиват тежката персийска флота в 480 г. пр. н. е.
42. Мантиней е главният град на Източна Аркадия, където Епаминонд побеждава в 362 г. пр. н. е. антидиванската коалиция. В случая става дума за друга битка — в 418 г. пр. н. е. спартанците побеждават при Мантиней Аргос и в резултат на това за няколко месеца в Аргос са на власт аристократите.
43. В 413 г. пр. н. е.
44. За изгонването на Периандр (около 580 г. пр. н. е.) се говори по-подробно в 10 глава, 1311a–b.
45. Съветът на четиристотинте управлява Атина няколко месеца през 411 г. пр. н. е.
46. Става дума за т. нар. сикофанти — хора, които изнудвали богатите, като ги заплашвали, че ще ги дадат под съд с някакво лъжливо обвинение.
47. Кос е един от Спорадските острови, известен с износа на вино и храни на Асклепий. Родина е на Хипократ.
48. Триерарх е началникът на триера — кораб с три реда гребла. Тъй като триерархът поема разноските по съоръжаването и поддържането на кораба, триерарси ставали богати и олигархически настроени хора.
49. Вероятно става дума за Хераклея Понтийска, спомената и в гл. 6, 1305b. Градът е основан от Мегара и Беотия през 560 г. пр. н. е. През 363 г. пр. н. е. ученикът на Платон Клеарх става неин тиранин, праща в изгнание богатите, разделя имота им между бедните и освобождава робите.
50. В оригинала *λετοργίαι*. Литургиите са обществени, главно финансови, задължения на богатите граждани към държавата. Такива са споменатите по-горе триерархия, хорегията — поставяне и регулиране на представление на Дионисиите, гимназиархията — поддържане на гимназион в продължение на една година.

51. Милет е град на югозападното крайбрежие на Мала Азия, родина на философията Талес, Анаксимандр и Анаксимен. Според Плиний (Естествена история V 112) Милет основал 90 колонии. Градът постига най-голям разцвет по времето на тирана Тразибул. По-късно Милет е център на йонийското въстание срещу персите.
- Пританията, за която става дума, не е идентична с тази в Атина, където пританите са 50 души от съвета на петстотините, принадлежащи към една фила, които управляват в течение на една десета от годината. В случая пританите са висши длъжностни лица в градовете по малоазийското крайбрежие, близките острови и в Коринт по време на Бакхиагите. Аристотел ги споменава в VI 8, 1322a наред с архонтите и царете. В Милет пританът Тразибул станал тиранин на града.
52. Пизистрат си извоювал в 561 г. пр. н. е. тиранията в Атина, подкрепен от демократически настроените диакрии („жители на планината“) в борбата с богатите и знатни педиаки („жители на равнината“). Срв. Атинската гържавна уредба XIII 4.
- Теаген е аристократ, ръководил бунта на бедните срещу аристокрацията в Мегара вероятно към 640 г. пр. н. е. (Срв. Реторика I 2, 1357b 33).
- Дафнеос е сиракузки военачалник, отбранявал безуспешно Агригент срещу картагенците. Бъдещият тиранин Дионисий заема мястото му и по-късно го убива.
53. Наксос е един от цикладските острови. Лигдам става тиранин на острова към 550 г. пр. н. е. Събитието се споменава и в един фрагмент от Наксоската гържавна уредба (фр. 558, Rose³ = Аменей VIII 348 A–C). В 546 г. пр. н. е. Лигдам помага на Пизистрат да се върне в Атина след второто му изгнание.
54. Масалия, гнешната Марсилия, е основана около 600 г. пр. н. е. Истър, римската Хистрия, е милетска колония на устието на река Истър, гнешният Дунав.
55. Книд е спартанска колония в югоизточния край на Мала Азия, родина на ученика на Платон, астронома и философа Евдокс.
56. Еритра е град в Йония, близо до Смирна. Базилите, както показва името им, са знатните „от царски род“, както евпатридите в Атина.
57. Тридесетте в Атина, макар и често назовавани „тридесетте тиранни“, са олигархическо правителство, дошло на власт в Атина след поражението в Пелопонеската война през 404 г. пр. н. е. Харикъл играел важна роля поради връзките си с водача им Критий.
- Фриних е амбициозен политик, издигнал се до стратег през време на управлението на четиристотините, споменато и по-горе (4 глава, 1304b). Искал да установи олигархия, но бил убит още преди падането на четиристотините.

58. Лариса е град в Тесалия. В 404 г. пр. н. е. тиранинът на Фера Ликофрон разбива тесалийците и става господар на Лариса.
59. Абид е град на Дарданелите, основан в 670 г. пр. н. е. от Милет.
60. Хипарин е влиятелен сиракузец, помогнал Дионисий Стари да бъде избран за стратег с неограничени пълномощия (στρατηγὸς αὐτοκράτωρ) в 406/405 г. пр. н. е.
61. Събитието е станало вероятно при олигархическото управление след 424 г. пр. н. е.
62. Егина е малък остров близо до Атина, известен с монетите си. Очевидно човекът е преговарял с атинския стратег Харет за поддръжка в установяването на тирания.
63. Фарсал, по-късно Фарсала, се намира в източния край на Тесалийската равнина.
64. Елида в областта Елида в североизточен Пелопонес е основана в 471 г. пр. н. е. Превратът е извършен от Формион, за гатата се спори.
65. Тимофан установява тирания в 366 г. пр. н. е., когато Коринт воюва с Аргос. Малко по-късно наемниците го предават и той е убит от аристократите начело с брат му Тимoleon.
66. Алеагите са влиятелна тесалийска фамилия. Сим подчинява Тесалия на Филип Македонски. И той, и Ифиад се споменават и у Демостен.
67. В 4 глава, 1303b–1304a.
68. Еретрия е другият голям град освен Халкида на остров Евбея. Вероятно превратът става преди Персийските войни.
69. Хиос е голям остров близо до Малоазийския бряг. Събитието е тръгнато за гатиране.
70. Шеста глава, 1305b.
71. Това е едно от редките места, където спартиатите са наречени „равните“. Освен версията на Аристотел, че партениите са техни снове, съществуват още две други — на Антиох Сиракузки и на Ефор. Тарент е основан в 706 г. пр. н. е.
72. Лизандър бил пренебрегнат първо от цар Павзаний в Атина, после от цар Агезилай в Йония.
73. Събитието става в 398/397 г. пр. н. е.
74. Става дума за Втората месенска война (640 — 610 г. пр. н. е.).
75. Турпей е елзически поет от VII в. пр. н. е., насърчавал с песните си спартианците през Втората месенска война.
76. Не е ясно дали този Павзаний е идентичен с царя Павзаний, споменат по-горе. Ханон е картагенски полководец, воювал в 368 г. пр. н. е. с Дионисий Стари. Събитието става вероятно в 344 г. пр. н. е., със сигурност преди 339.
77. Срв. IV 3, 1293b — 1294a.
78. Локри е град на югоизточния бряг на Калбрия, чийто законодател станал Залевк. Тиранинът на Сиракуза Дионисий Стари се оженил в

- 397 г. пр. н. е. в един и същи ген за сестрата на Дион Аристомаха и за локрийката Дорида, от която му се родил син — Дионисий Младши, който от 356 г. пр. н. е. управлявал шест години жестоко Локри.
79. Срв. Платон, Държавата IV 4, 424d.
80. Софизмът е основан на двойното значение на *πάντα* — всички части поотделно и всички части заедно.
81. IV 13, 1297a.
82. Шеста глава, 1305b.
83. В оригинала *λειτούργια*. За обществените повинности вж. бел. 50 към тази книга.
84. Срв. IV 12, 1296b; 13, 1297b; VI 6, 1320b.
85. За такива клетви срв. Андокуд, За мистерииите, 98 и Тукидид VIII 75, 2.
86. Срв. Платон, Държавата VIII 10, 556b-с.
87. Фр. 891 Nauck².
88. Фигон от Арго, различен от Фигон от Коринт, споменат в II 6, 1265b, е живял в средата на VIII или началото на VII в. пр. н. е. Смята се, че е сякъл първите монети в европейска Гърция.
89. Например Тразибул в Милет.
90. Фаларис е тиранин на Акрагант от 570 до 554 г. пр. н. е. Той поел строга на един храм Зевс, въоръжил работниците и завзел властта. Известен е с жестокостта си — поставял враговете си в кухия корем на един бронзов бивол и го нажежавал. Свален е от Телемах.
91. Панетий установява тирания в Леонтини в 615 или 609 г. пр. н. е. Преди това е бил полемарх. Леонтини е град в Източна Сицилия, основан в 729 г. пр. н. е., родина на софиста Горгий.
92. Кипсел бил полемарх и демагог (срв. V 12, 1315b), който сложил край на аристократическата власт на Бакхиадите и станал между 657 и 620 г. пр. н. е. тиранин на Коринт. Баща на тиранина Перикандър.
93. За Пизистрат и Дионисий срв. глава 5, 1305a.
94. В оригинала съответно „*πόλεως*“ и „*ἐθνῆ*“. За двата типа държави срв. бел. 3 към I книга.
95. Кодър е легендарен атински цар. Във войната между Атина и Спарта оракулът обещал победа на атиняните, ако не убият собствения си цар. За да предпази атиняните от това и да им осигури победата, Кодър се пожертвал като потърсил доброволно смъртта от ръката на врага.
96. Кир II освободил персите от мидийско робство вероятно в 559 г. пр. н. е.
97. Молосите са племе в Епир. Те се смятали за потомци на сина на Ахил Неоптолем. От това племе произлиза Олимпиада, съпруга на Филип II и майка на Александър Македонски.
98. III 7, 1279b; IV 10, 1295a.
99. Срв. III 14, 1285a.

100. Срв. 6, 1306а.
101. III 13, 1284а.
102. На няколко места Аристотел противопоставя по този начин монархиите — царска власт и тирания — на останалите четири държавни устройства.
103. Пизистратидите, синовете на тирана Пизистрат в Атина, наследили властта му. В 514 г. пр. н. е. Хармодий и Аристогейтон се опитват да убият пизистратидите Хипий и Хипарх. Успели да убият само Хипарх, при което загинал и Хармодий, а след това бил заловен и убит и Аристогейтон. Въпреки че тиранията била премахната по-късно — в 510 г. пр. н. е., заслугата за това била приписвана на „тираноубийците“.
- За причините за покушението има различни версии. Аристотел смята (Атинската държавна уредба XVIII 2), че Хармодий бил обиген заради оскърблението, което нанесли на сестра му, като не ѝ позволили да участва в Панатенеите като канефора. Но пак там и у Тукидид (VI 54) се споменават други две версии, които обясняват покушението с любовно съперничество.
104. Синът на Кипсел Перикандър, споменат и в V 12, 1315b, става тиранин на Амбракия след брат си Псаметих. По-късно е тиранин на Коринт до 580 или 555 г. пр. н. е., когато бива изгонен или, според Плутарх, убит.
105. Павзаний, един от телохранителите на Филип II, го убива в 336 г. пр. н. е., след което е осъден на смърт от Александър.
106. Вероятно става дума за Аминта II, царувал за кратко време в Македония през 392 г. пр. н. е.
107. Евагор е цар на кипърския град Саламин от 410 г. пр. н. е. Според друга версия евнухът Тразигай го убил, за да отмъсти за господаря си Никокreon, който избягал, след като заговорът му срещу Евагор бил разкрит.
108. Архелай царувал в Македония от 413 до 399 г. пр. н. е., когато бил убит от заговора на Кратей.
109. Ирас и Арабей са царе на Линкестига, които воювали в 424–423 г. пр. н. е. с Македония. Елимеиците били техни съюзници. Аминта е споменатият по-горе Аминта II.
110. Котис, цар на одрисите, владеещ цяла Тракия, е убит в 359 г. пр. н. е. от учениците на Платон Питон и Хераклид. Енос е град на егейския бряг на Тракия.
- III. Може би споменатият Ксеркс е всъщност Артаксеркс. Според повечето източници началникът на гвардията на Ксеркс Артапан го убил в 464 г. пр. н. е. и накарал сина му Артаксеркс да убие по-големия си брат Дарий. По-късно Артапан се опитал да убие и Артаксеркс, но сам бил убит.

112. Дион, който се споменава и малко по-долу, е близък роднина на Дионисий Стари. По време на първия престой на Платон в Сиракуза Дион се запознава с него и става негов почитател. След смъртта на Дионисий Стари Дион става причина за второто и третото идване на Платон в Сицилия, чиято цел е да се убеди Дионисий Млади да се откаже от тиранията и да осъществи идеалната държава на Платон. И двата опита пропадат. След дълги борби Дион успява все пак да вземе властта, но притиснат от политическите партии постепенно се отдалечава от идеала на Платон и става обикновен тиранин. В 354 г. пр. н. е. е убит по поръчение на Калип.
113. Херодот (I 125) също смята, че Кир е бил военачалник на последния мидийски цар Астиаг, детрониран в 550/549 г. пр. н. е., но прибавя и факта, че Астиаг е дядо на Кир по майчина линия.
114. Точната дата на бунта на Севт II срещу Амазои не е известна. Тразибул ги помирява в 389 г. пр. н. е. и ги прави съюзници на Атина.
115. Ариобарзан наследява сатрапа Фарнабаз и вдига бунт срещу Артаксеркс II с подкрепата на Атина. По-късно собственият му син Митридат го предава.
116. Срв. 7 глава 1307b.
117. Хезиод, Дела и дни 25.
118. Срв. Тукидид I 18, 1.
119. Събитието става в 355 г. пр. н. е., така че изразът „в днешно време“ (νῦν) е употребен в най-широк смисъл.
120. Тиранът на Гела и Сиракуза Гелон (срв. бел. 16 към тази книга) умира в 478 г. пр. н. е. и предава тиранията на брат си Хиерон. Негов наследник пак става брат им Тразибул. По-долу (12 глава, 1315b) Аристотел дава сведения за времетраенето на управлението на всеки от тях.
121. Срв. 3 глава, 1302b и 5, 1304b — 6, 1306b.
122. Срв. IV 4, 1292a и 6, 1293a.
123. Царската власт е разделена на две, защото спартанските царе са двама. За ефората срв. II 9, 1270b. Теопомп е спартански цар от рода на еврипонтидите, управлявал към 785–738 г. пр. н. е., победител в Първата месенска война. Той въвел длъжността на ефорите.
124. Срв. Плутарх, Лукурт VII.
125. Според Ксенофонт, Киропедия VIII 1, 6–8 и 16–20 знатните перси трябвало да бъдат на разположение на владетеля пред вратите на двореца.
126. Например просването ничком пред владетеля и целуване на земята пред него (προσκύνησις) — срв. Реторика I 5, 1361a.
127. Олимпионът е гигантски храм на Зевс Олимпийски, започнат при Пизистрат и завършен шест века по-късно от император Хадриан. Поликрат е тиранин на Самос, известен с богатството и къс-

- мета си, построил множество представителни сгради, между които огромен храм в светилището на Хера.
128. Т. е. всяка година гражданите са внасяли данъци на стойност над 20 % от цялото им състояние. Става дума за началото на пиранията на Дионисий, когато войната с Картаген е изисквала големи разходи.
129. 1313a — 1314a.
130. Diels/Kranz 22B 85. Хераклит от Ефес (около 544–483 г. пр. н. е.) е старогръцки философ. От съчинението му „За природата“ са запазени само фрагменти. За разлика от първите натурфилософи, които търсят основната субстанция, от която произлиза всичко, Хераклит признава за основна само промяната, постоянното движение: „Всичко тече, всичко се изменя“. Още в античността философията му не е била разбираана, поради което го наричали „Тъмния“.
131. Ортагоригите управляват около 670–570 г. пр. н. е. Сикон е град близо до Коринт, родина на скулптора Лузип.
132. Клистен е около 600–570 г. пр. н. е. тиранин на Сикион, различен от атинския политик, споменат в III 2, 1275b.
133. За Кипсел и Периандър вж. бел. 93 и 105 към тази книга. Псаметих, син на Горг или Гордий, е наследник на властта на Периандър в Коринт.
134. Цифрите не са в съгласие с тези в Атинската държавна уредба XVII и XIX, които пак си противоречат помежду си.
135. Според Диодор XI 38, 7 Гелон управлява седем години, Хиерон — единадесет години и осем месеца, а Тразибул — десет месеца.
136. Платон, Държавата VIII 3, 546b–c.
137. В „Държавата“ Сократ призовава музите да посочат причините за раздорите между хората и отговаря от тяхно име, че причината е в това, че държавниците не познават геометричното число, от което зависи раждането на добри и лоши хора. Пасажът в Платон е изключително неясен и е постоянен обект на изследване ст античността до днес. Аристотел цитира буквално няколко думи от него и преразказва останалото.
138. Обратът (τροπή) е вероятно „големият и свършен обрат“, за който Платон говори в Политик 270b–c — Вселената сменя периодично посоката на движението си.
139. В Държавата VIII 4, 547d Сократ описва чертите на новото устройство, в което ще се превърне най-доброто, и му придава всички черти на спартанското.
140. Платон, Държавата VIII 6, 550c; 10, 555b; 14, 562a.
141. Мирон наследява тиранията на брат си Ортагор. Следват Аристоним, Мирон II, Изодем и Клистен (срв. бел. 131 и 132 към тази книга).
142. Тиранията на Антилеонт прекъсва за кратко време олигархическото управление в Халкида.

143. Според Херодот VIII 5 Харилай е живял към 825 г. пр. н. е.
144. Това място е в противоречие с II II, 1272b, където се казва, че в Картаген не са ставали възнения и не е възниквала тирания.
145. А не само демокрацията, както смята Платон.
146. С помощта на сицилийски наемници Клеандър става първият тиранин на Гела. Убит е към 498 г. пр. н. е.
147. Регион е град в най-югоизточната точка на Калабрия. Анаксилай става тиранин към 494 г. пр. н. е., след като сваля олигархическото правителство на „хилядата“.
148. Срв. Платон, Държавата VIII 6, 550d–551a. Самият Аристотел признава за причина за възникването на олигархиите това, че „хората започнали да уважават богатството“ (III 15, 1286b).
149. За това мнение на олигархиите срв. III 9, 1280a.
150. Твърдението, че Картаген се управлява демократически е в противоречие с казаното по-горе за преминаването му от тирания към аристокрацията (срв. и IV 7, 1293b) и с II II, 1273b, където устройството на Картаген е обявено за олигархическо.
151. Срв. Платон, Държавата VIII 7, 551d. Според Аристотел такова разцепление ще настъпи всъщност в идеалната държава на Платон (II 5, 1264a). В V 9, 1310a обаче самият Аристотел е близо до идеята, че това разцепление става не само в демокрациите, а и в олигархиите.
152. Това е причината, която посочва Платон (Държавата VIII 7, 552a и сл.; 10, 555c и сл.). Според Аристотел и без нея демокрацията може да стане олигархия и олигархията — демокрация. Последното е насочено и против твърдението на Платон, че демокрацията се превръща в тирания.
153. Срв. Платон, Държавата VIII 10, 555c–556a.
154. Повечето издатели предполагат, че на това място има пропуск в текста, който ние попълваме с думите „Демокрацията пак се превръщала в тирания“.
155. Платон, Държавата VIII 14, 562 и сл.
156. Срв. IV 1, 1289a и 4, 1291b.

ШЕСТА КНИГА

1. III 17, 1287b и IV 12, 1296b–1297a.
2. IV 4, 1291b; 6, 1292b; 12, 1296b.
3. V 9, 1309b–1310a.
4. IV 15, 1299b–1300a.
5. Основните народни събрания в Атина (αἱ ἐκκλησίαι αἰχύρια) се състояли веднъж на притания — на 35 или 38 гена. Възнаграждението за присъствието на тях било по-високо (девет обола вместо шест).

6. III 10, 1281a.
7. С други думи, решението на Аристотел е различно и от това на олигархите, и от това на демократите. Олигархите искат да управлява групата на богатите, а демократите — по-многобройната група. Аристотел предлага в случаите, когато двете групи са на различно мнение, да се приеме мнението на тази група, чиито общ имуществен ценз е по-висок. Това решение обединява олигархическия и демократическия принцип — то държи сметка за богатството, но се съобразява и с броя на хората. Ако бедните са достатъчно много, те ще имат по-висок общ имуществен ценз от богатите.
8. IV 4, 1291b и 11, 1296b.
9. Оксил е митичен цар на Елида, обединил я чрез синоикизъм.
10. Афит е тракийски град в източната част на п-в Халкидика.
11. Като правят имуществения ценз нисък и го определят не според цялото имущество, а според притежаваната земя, гражданите на Афит стимулират и най-бедните да запазят земята си и да не я продават.
12. V гл. 2–5.
13. Монархията в Кирена се сменя от демокрация в края на V в. пр. н. е.
14. За Клитен вж. бел. 9 към III книга.
15. Младежите над 16, в Атина — над 18 години.

СЕДМА КНИГА

1. За екзотерическите съчинения на Аристотел срв. бел. 38 към I кн.
2. Срв. Платон, Закони 697b и 743e.
3. Аристотел отново се обявява срещу казаното от Платон в Политик 259, с което вече е спорил подробно в I книга.
4. εὖ πράττειν е употребено отново в двойния смисъл „постъпвам добре“ и „добре съм“.
5. Именно в прекалено голям брой граждани и в прекомерна големина на нужната за тях земя упреква Аристотел в II 6, 1265a Платоновия проект в „Закони“. Той обосновава упрека си със същата идея както тук — „всеки е свободен да изгражда теорията си върху предпоставките, които желае, но все пак не и върху невъзможни“. Изобщо въпросите, които Аристотел обсъжда в 4 — 6 глава, особено географските предпоставки за идеалната държава, са поставени от Платон в „Закони“, напр. в началото на IV книга.
6. Един стадий (στάδιον) е равен на около 180–190 метра.
7. Стенитор (букв. „ревяц, гърмяц“) е герой от Илиада (V, 785–786) с глас, силен като на 50 мъже.

8. В оригинала *ἐλευθερίως ἅμα καὶ σωφρόνως*, буквално „както подобава на свободен човек и същевременно умерено“. Умереният живот е изискването на Платон, което не удовлетворява Аристотел, и в спора си с него (II 6, 1265a) той предлага да се добави и „както подобава на свободен човек“.
9. Тук, както и в някои други случаи, Аристотел обещава нещо, което не срещаме в достигналите до нас негови произведения.
10. Този въпрос обсъжда и Платон в Закони 705 и сл.
11. Срв. Платон, Държавата IV II, 435e; Изократ, За размяната на имуществото 293–294; Аристотел, Никомахова етика III II, 1116b.
12. Думи на Сократ в Платоновата Държава II 15, 375c.
13. Архилох, фр. 67 (Bergk).
14. Еврипид, фр. 975 (Nauck²).
15. Откъс от неизвестна трагедия, фр. 78 (Nauck²).
16. Срв. II 5, 1264b, където Платон е обвинен несправедливо, че не осигурява участието на всички граждани.
17. Антиох Сиракузки (Fr. gr. Hist. 555, 2.3).
18. Платон в Държавата. Срв. и II 5, 1262b.
19. И това обещание на Аристотел не е изпълнено в достигания до нас текст.
20. Платон, Закони VI 778d и сл.
21. Евдемова етика II I, 1219a 38 и в 2, често в Никомахова етика, особено I 6, 1098a 16; 1099a 31 и сл.
22. Евдемова етика VIII 15, 1248b 26 и сл., Голяма етика II 9, 1207b 32 и сл.
23. В седма глава.
24. Скилак е гръцки географ и пътешественик от втората половина на VI — началото на V в. пр. н. е. Приписвали са му съчинението „Обиколка на морето“ и гр. Вж. Херодот IV 44.
25. III 6, 1278b.
26. Срв. III 4, 1277a.
27. Срв. Хезиод, Дела и дни 170 и сл.
28. Пропуск в текста.
29. Според някои ръкописи текстът на прорицанието гласял: „Не разоравай младата нива.“
30. Платон, Закони VII, 792b.

ОСМА КНИГА

1. Този стих не фигурира в достигания до нас текст на Омировите поеми.
- Аедите са странстващи или свързани с двора на някой аристократ певци. Акомпанирайки си на цитра, те импровизирали, използвайки характерни „формули“, които създавали канавата на героическото повествование. Според легендата аед е бил и самият Омир.

2. Омир, Одисея XVII 385. Стихът е леко видоизменен.
3. Омир, Одисея IX 7–8.
4. Обещанието остава неизпълнено.
5. Срв. VII 15, 1334b.
6. Например II 9, 1271b; VII 14, 1333b; 15, 1334a–b.
7. VIII книга, 3 глава.
8. Еврипид, Вакханки 381.
9. Музей е митичен гръцки поет, ученик на Орфей.
10. Олимп е име на няколко митични фригийско-мизийски музиканти. В случая става дума за една вероятно историческа личност. Олимп е живял към 700 г. пр. н. е. и е известен с привличането на малоазийски елементи в гръцката музика, в частност с популяризирането на флейтата. Смятал се е за откривател на т. нар. стара хармония.
11. Павзон е атински художник, живял може би в V в. пр. н. е. Полигност е художник от о-в Тасос, син и ученик на Аглафонт, работил между 480 и 440 г. пр. н. е. главно в Атина. Известна е изрисуваната от него стоа *ποικίλη* — „изписана колонада“, по-късно средище на стоическата философия. Дватама художници се споменават и в Поетика 2, 1448a, където се казва, че Павзон изобразявал хората по-лоши, отколкото са в действителност, а Полигност — по-добри.
12. Става дума за Платон. За улеснение предлагаме сравнителна схема на Аристотеловата класификация на музикалните лагове и тази на Платон, изложена в Държавата III 10, 398e–399a:

Платон:

полулидийски, строголидийски лаг — тъжен
 йонийски и лидийски лагове — разнежващи
 горийски и фригийски — достойни да възпитават войниците
Аристотел:

полулидийски — тъжен и потискащ
 „отпуснати“ лагове — разнежващи
 горийски — умерен и спокоен
 фригийски — въздушевеващ

	e	d	c	h	a	g	f	e	d	c	h
горийски	1	1	$\frac{1}{2}$	1	1	1	$\frac{1}{2}$				
фригийски		1	$\frac{1}{2}$	1	1	1	$\frac{1}{2}$	1			
лидийски			$\frac{1}{2}$	1	1	1	$\frac{1}{2}$	1	1		
полулидийски				1	1	1	$\frac{1}{2}$	1	1	$\frac{1}{2}$	

13. Платон (Федон 92 и сл.) и пифагорейците.

14. Архит е прочут питагорейски философ от Тарент, живял в първата половина на IV в. пр. н. е., за който Аристотел е написал няколко произведения. Приятел на Платон, той го убеждава да предприеме третото си пътуване до Сицилия и го спасява след конфликта му с Дионисий Млади.
15. Екфантид е представител на старата комедия, победител в Дионисиите преди 454 г. пр. н. е.
16. Пектидата, барбитът, хептагонът (седмोजъгълник), тригонът (триъгълник) и самбиката са различни видове арфи, разликата между които не е съвсем ясна.
17. Може би става дума за теоретика на музиката Аристоксен, ученик на Аристотел.
18. Платон, Държавата III 10, 398e и сл. Срв. и бел. 12 към тази книга.
19. Филоксен от Китера (436/435 — 380/379) е гръцки музикант, ученик на Меланипид, автор на 24 дитирамби.
20. Платон, Държавата III 10, 398e и сл.

ПРЕДМЕТЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

аборт – VII 16, 1335b
 агора – IV 15, 1299b; V 6, 1306b; V 12, 1315b; VI 4, 1319a
 аег – VIII 3, 1338a (2)
 акропол – VII 11, 1330b
 актьор – VII 17, 1336b; VIII 7, 1342a
 — прагматически – VII 17, 1336b
 анархия – II 10, 1272b
 андрии – II 10, 1272a
 андроски процес – вж. процес
 арбитражен съд – вж. съд
 аргонавти – III 13, 1284a
 аристократи – II 9, 1270b; III 13, 1283b; III 15, 1286b; IV 8, 1294a
 аристократическа власт – вж. власт
 аристократически избор – вж. избор
 аристократически принцип – V 10, 1310b
 аристократическа черта – II 11, 1273a
 аристократия – II 9, 1270b; II 11, 1273a; III 5, 1278a; III 7, 1279a; III 7, 1279b; III 15, 1286b (2); III 16, 1287a; III 18, 1288a; IV 2, 1289a (4); IV 2, 1289b; IV 3, 1290a (2); IV 7, 1293a; IV 7, 1293b (4); IV 8, 1293b (3); IV 8, 1294a (7); IV 9, 1294b (2); IV 11, 1295a; IV 14, 1298b; IV 15, 1299b (2); IV 15, 1300a; V 1, 1301b; V 7, 1306b (3); V 7, 1307a (8); V 7, 1307b; V 8, 1308a (2); V 8, 1308b; V 10, 1310b; V 10, 1312b; V 12, 1316a; VI 1, 1317a; VII 11, 1330b
 — добре смесена – V 7, 1307a
 армия – VII 9, 1329a
 архивари (μνημονες) – VI 8, 1321b

архонт – V 1, 1301b; V 3, 1303a; V 4, 1304a; V 6, 1306a; VI 8, 1322b
 астрономия – I 11, 1259a
 атлети – VII 16, 1335b (2)

Б

барбум – VIII 6, 1341a
 бакхически екстаз – VIII 7, 1342b
 бедни – II 7, 1266b (2); II 9, 1270b; III 7, 1279b; III 8, 1279b (5); III 8, 1280a (2); III 10, 1281a; III 11, 1281b; III 12, 1283a; IV 3, 1289b; IV 3, 1290a (2); IV 4, 1290a (2); IV 4, 1290b; IV 4, 1291b (3); IV 5, 1292a; IV 6, 1293a (2); IV 8, 1294a (2); IV 9, 1294a (2); IV 9, 1294b (4); IV 11, 1295b (2); IV 11, 1296a (2); IV 12, 1296b (2); IV 12, 1297a (2); IV 13, 1297a (5); IV 13, 1297b (2); IV 14, 1298b; IV 15, 1300a; V 11, 1315a; V 12, 1316b (2); V 3, 1303a; V 7, 1306b; V 7, 1307a; V 8, 1308b (2); V 8, 1309a (5); V 9, 1310a; VI 2, 1317b; VI 2, 1318a; VI 3, 1318a (7); VI 4, 1319a; VI 5, 1320a (3); VI 5, 1320b (2); VI 7, 1321a; VI 8, 1323a; VII 10, 1330a
 бедност – II 6, 1265b; III 8, 1279b (2); V 4, 1303b; V 11, 1313b; VI 2, 1317b; VI 4, 1318b; VII 13, 1332a
 беззаконие – II 9, 1269b
 безрежие – II 10, 1272b; V 3, 1302b
 безчестие – V 2, 1302a
 бирници (ἀποδέκται) – VI 8, 1321b
 битката на седми – V 3, 1303a
 благо – I 1, 1252a (3); I 6, 1255a; I 11, 1258b; III 5, 1278a; III 6, 1278b (3); III 6, 1279a; III 7, 1279b (3); III 12, 1282b (4); III 12, 1283a (2); III 13, 1283b; III 13, 1284b (2); IV

- Тразун, атинянин – VIII 6, 1341a
траки – V 10, 1312a; VII 2, 1324b
Тракия – II 12, 1274b
презенти – V 3, 1303a (2); VII 16, 1335a
Триопий, нос в Кария – II 10, 1271b
Турии, град в Южна Италия – V 3, 1303a; V 7, 1307a; V 7, 1307b
Фаларис, тиранин на Акрагант – V 10, 1310b
Фалей от Халкедон, автор на проект за политическо устройство – II 7, 1266a; II 7, 1266b; II 7, 1267a (4); II 7, 1267b (3)
Фарсал, град в Тесалия – V 6, 1306a
Филип, македонски цар – V 10, 1311b (2)
Филолай от Коринт, законодател на тиванците – II 12, 1274a (3); II 12, 1274b (3)
Филоксен, музикант – VIII 7, 1342b
Фокидиг, поет – IV 11, 1295b
Фокс, тиранин на Халкида – V 4, 1304a
Фриних, атински стратег – V 6, 1305b
Халкида – V 3, 1303b; V 4, 1304a; V 6, 1306a; V 12, 1316a
халкидци – II 12, 1274b; IV 3, 1289b; V 3, 1303b
Ханон, картагенски пълководец – V 7, 1307a
Харет, атински стратег – V 6, 1306a
Харет от Парос, автор на трактат за земеделието – I 11, 1258b
Харикъл, един от тридесетте тиранини в Атина – V 6, 1305b
Харил, спартански цар – II 10, 1271b; V 12, 1316a
Харилай – вж. Харил
Хармодий, извършител на покушение срещу Хипарх – V 10, 1311a (4)
Харонг от Катана, законодател на Сицилия и Южна Италия – I 2, 1252b; II 12, 1274a (2); II 12, 1274b; IV 11, 1296a; IV 13, 1297a
Хезиод – I 2, 1252b
Хеланократ, извършител на покушение срещу Архелай – V 10, 1311b (2)
хениохи, племе на кавказкия бряг на Евксинския Понт – VIII 4, 1338b
хераклеици – VII 6, 1327b
Хераклеодор, политик в Ореос – V 3, 1303a
Хераклея Понтийска, град във Витиния – V 5, 1304b; V 6, 1305b (3); V 6, 1306a; V 6, 1306b
Хераклид от Енос, извършител на покушение срещу Котис – V 10, 1311b
Хераклит, философ – V 11, 1315a
Херакъл – III 13, 1284a
Херея, град в Аркадия – V 3, 1303a
Хестиея – вж. Ореос
Хефест, бог на огъня – I 4, 1253b
Хиерон, тиранин на Гела – V 10, 1312b; V 11, 1313b; V 12, 1315b (2)
Хиос – I 11, 1259a; IV 4, 1291b; V 6, 1306b
хиосци – III 13, 1284a
Хипарин, сиракузки пълководец, баща на Дион – V 6, 1306a
Хиподам от Милет, син на Еврифронт – II 8, 1267b; II 8, 1268a; II 8, 1268b
Хипократ, прочут лекар – VII 4, 1326a
Хитос, местност при Клазомена – V 3, 1303b
хони, племе в Япигия – VII 10, 1329b (2)
Язон, тиранин на Фера – III 4, 1277a
япиги – V 3, 1303a
Япигия, област в Югоизточна Италия – VII 10, 1329b

- Сикийон, град в Пелопонес – V 12, 1315b; V 12, 1316a
- Сим, тиранин на Лариса – V 6, 1306a
- Сиракуза – I 7, 1255b; I 11, 1259a; V 4, 1304a; V 6, 1306a; V 10, 1310b; V 11, 1313b (2); V 12, 1315b; V 12, 1316a
- сиракузци – III 15, 1286b; V 3, 1302b; V 3, 1303a; V 4, 1303b; V 10, 1312b
- Сириус, град в Лукания – VII 10, 1329b
- Сицилия – I 11, 1259a; II 10, 1271b; II 12, 1274a; V 12, 1316a
- Скилак, географ – VII 14, 1332b
- Скилетийски залив – VII 10, 1329b
- скипти – VII 2, 1324b (2)
- Смердис, извършител на покушение срещу Пентил – V 10, 1311b
- Сократ, философ – I 13, 1260a; II 1, 1261a; II 2, 1261a (2); II 3, 1261b (3); II 4, 1262b (2); II 5, 1263b; II 5, 1264a (4); II 5, 1264b (3); II 6, 1264b (2); II 6, 1265a; IV 4, 1291a; V 12, 1316a (2); V 12, 1316b (3); VII 7, 1342b
- Солон, атински политик и законодател – I 8, 1256b; II 7, 1266b; II 12, 1273b (3); II 12, 1274a (2); III 11, 1281b; IV 11, 1296a
- Спарта – II 5, 1263a; II 5, 1263b; II 9, 1269b; II 10, 1272a; II 10, 1272a; II 10, 1272b; II 11, 1273a; III 1, 1275b; V 1, 1301b; V 3, 1303a; V 6, 1306a; V 7, 1306b (2); V 7, 1307a (2); V 12, 1316a; VII 2, 1324b; VIII 6, 1341a
- спартанци – II 5, 1264a; II 6, 1265b (2); II 9, 1269a; II 9, 1269b (4); II 9, 1270a (3); II 9, 1271a (2); II 9, 1271b; V 3, 1303a; V 4, 1304a; V 4, 1304b; V 10, 1310b; V 10, 1312b; V 11, 1313a; V 7, 1307b (2); VII 14, 1333b (3); VII 15, 1334b; VIII 1, 1337a; VIII 4, 1338b (3); VIII 5, 1339b
- Стентор, герой от „Илиада“ – VII 4, 1326b
- Талес Милетски, философ – I 11, 1259a (3)
- Талес, кришянин – II 12, 1274a (2)
- Тарент, град в Южна Италия – IV 4, 1291b; V 3, 1303a; V 7, 1306b
- тарентинци – VI 5, 1320b
- Теоаген, тиранин на Мегара – V 5, 1305a
- Телекъл от Милет, автор на проект за гръжавно устройство – IV 14, 1298a
- Тенедос, остров близо до Троя – IV 4, 1291b
- Теодор, трагически актьор – VII 17, 1336b
- Теономн, спартански цар – V 11, 1313a
- Тера, цикладски остров – IV 4, 1290b
- тесалийци – II 9, 1269a; II 9, 1269b
- Тесалия – II 9, 1269a; VII 12, 1331a
- Тиброн, спартански пълководец – VII 14, 1333b
- Тиба – II 12, 1274a; III 5, 1278a; V 3, 1302b; V 6, 1306a; V 6, 1306b; VI 7, 1321a
- тибанци – II 9, 1269b; II 12, 1274a; II 12, 1274b
- Тимофан, богат митиленец – V 4, 1304a
- Тимофан, тиранин на Коринт – V 6, 1306a
- Тирения, – област в Италия (Епируря) VII 10, 1329b
- Тиртей, елегически поет – V 7, 1306b
- Тразибул, тиранин на Милет – III 13, 1284a (2); V 10, 1311a
- Тразибул, тиранин на Сиракуза – V 10, 1312b (2); V 12, 1315b
- Тразимах от Куме – V 5, 1305a

- молоси, племе в Епир – V 10, 1310b;
 V 11, 1313a
 Музей, митичен поет – VIII 5,
 1339b
 Наксос, един от Цикладските о-ви
 – V 6, 1305a
 наксосци – V 6, 1305a
 Нотион, пристанището на
 Колофон в Лидия – V 3, 1303b
 Одисей, герой на Омир – VIII 3,
 1338a
 Оксил, митичен цар на Елида – VI
 4, 1319a
 Олимп, музикант – VIII 5, 1340a
 Олимпион, храм на Зевс в Атина –
 V 11, 1313b
 Омир, епически поет – I 2, 1252b; I
 2, 1253a; I 12, 1259b; III 5, 1278a;
 III 14, 1285a; IV 4, 1292a; VIII 3,
 1338a
 Ономакрит, орфик – II 12, 1274a
 Ономарх, фокидски политик и
 пълководец – V 4, 1304a
 опици, гръцко име на оските – VII
 10, 1329b
 Опунт, главен град на
 опунтийските локри – III 16,
 1287a
 Ореос – V 3, 1303a; V 4, 1303b
 Ортагор, тиранин на Сикуон – V
 12, 1315b (2)
 Павзаний, спартански цар – V 1,
 1301b; V 7, 1307a; VII 14, 1333b
 Павзаний, извършител на
 покушение срещу Филип II – V
 10, 1311b
 Павзон, художник – VIII 5, 1340a
 Панацей, тиранин на Леонтини –
 V 10, 1310b; V 12, 1316a
 Пахет, атински пълководец – V 4,
 1304a
 Пелопонес – II 10, 1271b; III 3,
 1276a
 Пентил, тиранин на Митилена –
 V 10, 1311b
 Пентилиди – V 10, 1311b
 переби, периеки в Северна Тесалия
 – II 9, 1269b
 Перуандър, тиранин на Амбракия
 – V 4, 1304a; V 10, 1311a (2)
 Перуандър, тиранин на Коринт –
 III 13, 1284a (2); V 11, 1313a; V 12,
 1315b (2)
 Перикъл – II 12, 1274a (2)
 перси – III 13, 1284b; V 11, 1313a; VII
 2, 1324b
 Пизистрат, тиранин на Атина –
 V 5, 1305a; V 10, 1310b; V 12,
 1315b (2)
 Пизистратиди – V 10, 1311a; V 10,
 1312b; V 11, 1313b; V 12, 1315b
 Пирей – II 8, 1267b; V 3, 1303b
 Питак, тиранин на Митилена –
 II 12, 1274b; III 14, 1285a (3)
 Пития – VII 12, 1331a
 Питон, извършител на покушение
 срещу Котис – V 10, 1311b
 Платон, философ – II 1, 1261a; II 6,
 1265a (3); II 6, 1265b (4); II 6,
 1266a; II 7, 1266a; II 7, 1266b; II
 9, 1271b; II 12, 1274b; IV 7, 1293a
 Полигност, художник – VIII 5,
 1340a
 Поликрат, тиранин на Самос – V
 11, 1313b
 Понт – VIII 4, 1338b
 Псаметих, тиранин на Коринт –
 V 12, 1315b
 Родос – II 10, 1271b; V 3, 1302b (2); V
 5, 1304b
 Саламин – V 4, 1304a
 Самос – V 11, 1313b
 самосци – III 13, 1284a; V 3, 1303a
 Сарданапал, легендарен асирийски
 цар – V 10, 1312a
 Свещена война – V 4, 1304a
 Севт – V 10, 1312a
 Сезострис, египетски цар – VII 10,
 1329b (2)
 Сибарис, град в Лукания – V 3,
 1303a
 сибарити – V 3, 1303a

- Клистен, тиранин на Сикуон – V 12, 1315b (2); V 12, 1316a
- Книг, спартанска колония в Мала Азия – V 6, 1305b; V 6, 1306b
- Кодър, цар на Атина – V 10, 1310b
- Колофон, град в Мала Азия – IV 4, 1290b; V 3, 1303b
- Коринт, град в Североизточен Пелопонес – II 12, 1274a; III 9, 1280b; V 6, 1306a; V 10, 1310b; V 12, 1315b
- коринтяни – II 12, 1274a
- Кос, един от Спорадските о-ви – V 5, 1304b
- Комис I, цар на огрисите – V 10, 1311b
- Кратей, извършител на покушение срещу Архелай – V 10, 1311b (3)
- Крит – II 5, 1263b; II 9, 1271a; II 10, 1271b; II 10, 1272a (4); II 12, 1274a; VII 2, 1324b; VII 10, 1329b (3)
- критяни – II 5, 1264a; II 9, 1269a; II 10, 1271b; II 10, 1272a (4); II 10, 1272b (2)
- Ксеркс, персийски цар – V 10, 1311b (3)
- Куме, град на остров Евбея – II 8, 1269a; V 5, 1305a
- Ламетийски залив – VII 10, 1329b
- Лариса, град в Тесалия – V 6, 1305b; V 6, 1306a; V 10, 1311b
- ларисци – III 2, 1275b
- Левкада, остров край брега на Акарнания – II 7, 1266b
- Леонтини, град в Източна Сицилия – V 10, 1310b; V 12, 1316a
- лесбосци – III 13, 1284a
- Лигдам, тиранин на Наксос – V 6, 1305a
- лигийци – IV 4, 1290b
- Лизандър, спартански полководец – V 1, 1301b; V 7, 1306b
- Ликофрон, софист – III 9, 1280b
- Ликт, град на остров Крит – II 10, 1271b
- Ликург, законодател на Спарта – II 9, 1270a; II 10, 1271b; II 12, 1273b; II 12, 1274a; IV 11, 1296a
- Локри, град в Южна Италия – II 12, 1274a; V 7, 1307a
- локриец – II 7, 1266b; II 12, 1274a
- магнезийци – II 9, 1269b
- магнезийците на Меандр – IV 3, 1289b
- Македония – VII 2, 1324b
- македонци – V 10, 1310b
- Мала Азия, град в Южна Тесалия – VIII 4, 1338b
- Малида – IV 13, 1297b
- Мантиней, град в Източна Аркадия – V 4, 1304a; VI 4, 1318b (2)
- Масалия – V 6, 1305b (2); VI 7, 1321a
- Мегакл, предводител на бунт в Митилена – V 10, 1311b
- Мегара, град на границата между Средна Гърция и Пелопонес – III 9, 1280b; IV 15, 1300a; V 5, 1304b; V 5, 1305a
- мегарци – V 3, 1302b
- Месенска война – V 7, 1306b
- месенци – II 9, 1269b; II 9, 1270a
- Мигас – I 9, 1257b
- мидийци – III 13, 1284b
- Милет, град на югозападното крайбрежие на Мала Азия – I 11, 1259a; V 5, 1305a
- Минос, митичен цар на Крит – II 10, 1271b (2); VII 10, 1329b (3)
- Мирон, тиранин на Сикуон – V 12, 1316a
- Митридат – V 10, 1312a
- Митилена, главен град на остров Лесбос – V 4, 1304a (2); V 10, 1311b
- митиленци – III 14, 1285a
- Мназеас, фокидски полководец – V 4, 1304a
- Мназон, син на Мназеас и ученик на Аристотел – V 4, 1304a

- Евтикрат, баща на Ономарх – V 4, 1304a
- Егина, остров в Сароническия залив – IV 4, 1291b; V 6, 1306a
- Египет – III 15, 1286a; V II, 1313b; VII 10, 1329b (3)
- египтяни – VII 10, 1329b
- Екфантид, комедиограф – VIII 6, 1341a
- Елена, героиня в драма на Теодект – I 6, 1255a
- Елида, град в Пелопонес – V 6, 1306a
- Елимея, област в Епир – V 10, 1311b
- енотрийци – VII 10, 1329b (3)
- Енотрия, югозападната част на Италия – VII 10, 1329b
- Енофита, град в Югоизточна Беотия – V 3, 1302b
- Епидамн, град в Илирия – II 7, 1267b; III 16, 1287a; V 1, 1301b; V 4, 1304a
- Епизефирски Локри – вж. Локри
- Епименид от Крит, поет и чудотворец – I 2, 1252b
- еретрийци – IV 3, 1289b
- Еретрия, град на о-в Евбея – V 6, 1306a
- Ерित्रа, град в Мала Азия – V 6, 1305b
- Етиопия – IV 4, 1290b
- етруски – III 9, 1280a
- Ефиялт, атински политик-реформатор – II 12, 1274a
- заклейци – V 3, 1303a
- „Законо“, произведение на Платон – II 6, 1264b; II 6, 1265a (3); II 6, 1265b (2); II 6, 1266a (2); II 7, 1266b; II 9, 1271b; VII 17, 1336a
- убери – VII 2, 1324b
- Индия – VII 14, 1332b
- Ирас, цар на Линкестуга – V 10, 1311b
- Истър, колония на р. Дунав – V 6, 1305b (2)
- Итал, цар на Енотрия – VII 10, 1329b (2)
- италийци – VII 10, 1329b
- Италия – II 12, 1274a; VII 10, 1329b (2)
- Ифиад, ръководител на политическо сдружение в Абиг – V 6, 1306a
- Йонийско море – VII 10, 1329b
- Йония, средната част на Малоазийското крайбрежие – V 10, 1310b
- Камик, град в Югозападна Сицилия – II 10, 1271b
- Картаген – II 11, 1273a; III 1, 1275b; IV 7, 1293b; V 7, 1307a; V 12, 1316a; V 12, 1316b; VII 2, 1324b
- картагенци – II 11, 1272b (2); II 11, 1273a; II 11, 1273b (2); III 9, 1280a; VI 5, 1320b
- келти – II 9, 1269b; VII 2, 1324b; VII 17, 1336a
- Кионадон, предводител на бунт в Спарта – V 7, 1306b
- Кир II, цар на персите – V 10, 1310b; V 10, 1312a
- Кирена, град в Северна Африка – VI 4, 1319b (2)
- Кипсел, тиранин на Коринт – V 10, 1310b; V 12, 1315b (2)
- Кипселиди, управляващо семейство в Коринт – V 11, 1313b; V 12, 1315b
- Клазомена, град в Лидия – V 3, 1303b
- Клеандър, тиранин на Гела – V 12, 1316a
- Клеомен, спартански цар – V 3, 1303a
- Клеопатра, жена на македонския цар Архелай – V 10, 1311b
- Клеотим, организатор на бунт в Амфиполис – V 6, 1306a
- Клистен, атински политик-реформатор – III 2, 1275b; VI 4, 1319b

Атал, чичо на съпругата на Филип
II Клеопатра – V 10, 1311b
Атарней, град в Мизия – II 7,
1267a (2)
Атина, богиня на войната,
мъдростта и изкуствата –
VIII 6, 1341b (2)
Атина, полис на п-ов Атика – II 7,
1267b; II 8, 1268a; III 2, 1275b;
IV 4, 1291b; IV 16, 1300b; V 3,
1302b; V 3, 1303b; V 4, 1304a; V 5,
1305a; V 6, 1305b; V 10, 1310b; V
12, 1315b; VI 4, 1319b; VI 8, 1322a;
VIII 6, 1341a
атиняни – III 13, 1284a; V 3, 1303a;
V 4, 1304a (3); V 7, 1307b (2)
афитейци, граждани на
тракийския град Афит – VI 4,
1319a
Афродита, богиня на любовта – II
9, 1269b
ахейци:
– в Тесалия – II 9, 1269b
– в Сибарис – V 3, 1303a (2)
– около Понта – VIII 4, 1338b
Бакхиади, управляващ род в
Коринт – II 12, 1274a
Базилиди, управляващ род в
Ерित्रа – V 6, 1305b
Вавилон – III 3, 1276a (2)
Вавилония – II 6, 1265a
вавилонци – III 13, 1284b
Византион, град на Босфора – IV 4,
1291b; V 3, 1303a
Гела, град на югозападния бряг на
о-в Сицилия – V 12, 1316a
Гелон, тиранин на Гела – V 3,
1302b; V 10, 1312b (3); V 12, 1315b
(2); V 12, 1316a
Горг, баща на Псаметих – V 12,
1315b
Горгий от Леонтина, софист – I
13, 1260a; III 2, 1275b
Горна Либия – II 3, 1262a
Гърция – II 10, 1271b (2); IV 11,
1296a; IV 13, 1297b

гърци – I 2, 1252b; II 8, 1268b; III
14, 1285a (2); IV 10, 1295a; VII 7,
1327b; VIII 6, 1341a
Дарий, син на Ксеркс – V 10, 1311b
Дафней, сиракузки пълководец – V
5, 1305a
Дедал, мишичен скулптор – I 4,
1253b
Декамних, водач на покушението
срещу Архелай – V 10, 1311b (2)
Дександър, организатор на бунт в
Митилена – V 4, 1304a
Делфи, светилище на Аполон във
Фокида – V 4, 1303b
Дерга – V 10, 1311b
Диалог, поет, философ и политик
в Еретрия – V 6, 1306a
Диокъл – II 12, 1274a (2)
Дион, тиранин на Сиракуза – V 10,
1312a (3); V 10, 1312b
Дионисий Стари, тиранин на
Сиракуза – I 11, 1259a (2); III 15,
1286b; V 5, 1305a; V 6, 1306a; V
10, 1310b; V 11, 1313b
Дионисий Млади, тиранин на
Сиракуза и Локри – V 7, 1307a; V
10, 1312a (2); V 10, 1312b (3)
Диофант, атински политик – II 7,
1267b
„Доброзаконие“, поема на Тиртей
V 7, 1307a
Дракон, атински законодател –
II 12, 1274b
Евагор Кипърски, цар на град
Саламин на о-в Кипър – V 10,
1311b (2)
Евбул, атински политик – II 7,
1267a (2)
Еветион, предводител на бунт в
Хераклея – V 6, 1306b
Еврипид, трагически поет – III 4,
1277a; V 9, 1310a; V 10, 1311b (2);
VIII 5, 1339a
Еврифонт, баща на Хиподам от
Милет – II 8, 1267b22
Европа – III 14, 1285a; VII 7, 1327b

ПОКАЗАЛЕЦ НА ИМЕНАТА

- Абид, град на Дарданелите – V 6, 1305b; V 6, 1306a
- авзони, италиийско племе – VII 10, 1329b
- Автофрагат – II 7, 1267a (2)
- Агамемнон, герой на Омир – III 14, 1285a (2); III 16, 1287b
- Агезилай, спартански цар – V 7, 1306b
- Адаманти, син на Котис – V 10, 1311b
- Азия – II 10, 1271b; III 14, 1285a; IV 3, 1289b; VII 7, 1327b
- Алебади, влиятелна тесалийска фамилия – V 6, 1306a
- Алкей, лирически поет – III 14, 1285a (3)
- Алкциона, майка на Филолай от Коринт – II 12, 1274a
- Амадок, одриски цар – V 10, 1312a
- Амазис, египетски цар – I 12, 1259b
- Амбракия, коринтска колония на йонийското крайбрежие – V 3, 1303a; V 4, 1304a; V 10, 1311a
- Аминта, македонски цар – V 10, 1311b (2)
- Амфиполис, град в Македония – V 3, 1303b; V 6, 1306a
- Анаксилас, тиранин на Регион – V 12, 1316a
- Андрогамант от Регион, законодател на халкидите – II 12, 1274b
- Антилеонт, тиранин на Халкида – V 12, 1316a
- Антименид, брат на лирическият поет Алкей – III 14, 1285a
- Антистен, основател на киническата школа – III 13, 1284a
- антистици – V 3, 1303a
- Аполондор от Лемнос – I 11, 1259a
- Аполония, град в Южна Илирия – IV 4, 1290b
- Аполония Понтийска, колония на Милет на Западния бряг на Черно море – V 3, 1303a; V 6, 1306a
- Арабей, цар на Линкестига – V 10, 1311b
- Арго, корабът на аргонавтите – III 13, 1284a
- Аргос, град в Източен Пелопонес – V 3, 1302b; V 3, 1303a; V 4, 1304a; V 10, 1310b
- аргосци – II 9, 1269b; II 9, 1270a
- Ареопаз, хълм в Атина – II 12, 1273b; II 12, 1274a; V 4, 1304a; V 12, 1315b
- Арес, бог на войната – II 9, 1269b
- Ариобарзан, сатрап на Даскилион – V 10, 1312a
- Аристогейтос, един от „тираноубийците“ – V 10, 1311a
- Аристофан, комедиограф, тук герой в Платоновия „Пир“ – II 4, 1262b
- аркадци – II 2, 1261a; II 9, 1269b; II 9, 1270a
- Арпанан, началник на гвардията на Ксеркс – V 10, 1311b
- Архелай, цар на Македония – V 10, 1311b (6)
- Архий, тивански олигарх – V 6, 1306b
- Архилох, лирически поет – VII 7, 1328a
- Архим, питагорейски философ – VIII 6, 1340b
- Астиаг, мидийски цар – V 10, 1312a (2)

Римските цифри означават книгата, арабските след тях – главата, в която се среща дадена дума. Четирите цифри и буквата (напр. 1354a) посочват мястото според номерацията на изданието на И. Бекер. Ако има цифра в скоби, то тя означава колко пъти се среща думата в дадено място.

ИНДЕКС

- 4, 1291a; IV 11, 1295b; V 9, 1309b; VII 1, 1323a; VII 1, 1323b (2); VII 6, 1327a (2); VII 13, 1331b; VII 13, 1332a; VII 14, 1333a; VII 15, 1334a (2); VII 15, 1334b (2); VIII 5, 1339b
- политическо – III 12, 1282b
- външни – VII 1, 1323a (2); VII 1, 1323b (6); VII 13, 1332a
- външни спрямо душата – VII 1, 1323b
- външни, телесни и душевни – VII 1, 1323a
- свързани с душата – VII 1, 1323b
- благоденствие – VII 3, 1325b
- благородни – I 6, 1255a (3); III 10, 1281a (2); III 11, 1282a (2); III 12, 1283a; III 13, 1283b (2); IV 8, 1293b; IV 8, 1294a; V 8, 1308b; V 11, 1315a; VI 4, 1318b; VI 4, 1319a
- благородство – III 13, 1283a (2); IV 8, 1294a (2); V 1, 1301b (2)
- блаженство – VIII 3, 1338a
- бог – I 2, 1252b (2); I 2, 1253a; I 5, 1254b; I 12, 1259b; II 5, 1264b (2); II 8, 1267b; II 10, 1272a; III 13, 1284a; V 11, 1315a (2); VI 8, 1322b (2); VII 1, 1323b; VII 3, 1325b; VII 8, 1328b; VII 9, 1329a (2); VII 12, 1331b; VII 14, 1332b; VII 16, 1335b; VII 17, 1336b (2); VIII 5, 1339b
- богиня – VIII 6, 1341b
- богат – II 5, 1263b; II 6, 1266a (2); II 7, 1266b (2); II 12, 1274a; III 7, 1279b; III 8, 1279b (6); III 8, 1280a; III 10, 1281a (4); III 11, 1281b; III 12, 1283a; III 13, 1283a; III 13, 1283b (3); IV 3, 1289b; IV 3, 1290a (2); IV 4, 1290a (2); IV 4, 1290b (4); IV 4, 1291a; IV 4, 1291b (3); IV 6, 1293a; IV 8, 1293b (2); IV 8, 1294a (3); IV 9, 1294a (2); IV 9, 1294b (3); IV 11, 1295b; IV 11, 1296a (2); IV 12, 1296b (2); IV 12, 1297a (3); IV 13, 1297a (3); IV 15, 1299b; V 1, 1302a (2); V 3, 1302b; V 3, 1303a; V 4, 1303b; V 4, 1304b (2); V 5, 1305a (4); V 6, 1305b (3); V 6, 1306a; V 7, 1306b; V 8, 1308b (2); V 8, 1309a (4); V 9, 1309b; V 9, 1310a (2); V 10, 1311a; V 11, 1313b; V 11, 1315a; V 12, 1316b (3); VI 2, 1317b; VI 2, 1318a; VI 3, 1318a (10); VI 5, 1320a (3); VI 5, 1320b (2); VI 7, 1321a; VII 8, 1328b
- богатство – I 8, 1256a; I 8, 1256b (3); I 9, 1257a; I 9, 1257b (9); I 13, 1259a; II 7, 1267b; II 9, 1269b; II 11, 1273a (4); III 8, 1279b (2); III 8, 1280a; III 9, 1280a; III 9, 1281a; III 12, 1283a (2); III 13, 1283b (2); III 13, 1284a; III 13, 1284b; III 15, 1286b; IV 3, 1289b (2); IV 4, 1291b; IV 6, 1293a; IV 7, 1293b; IV 8, 1294a (4); IV 11, 1295b; IV 12, 1296b; V 1, 1301a; V 1, 1301b; V 3, 1303b; V 4, 1303b; V 8, 1307b; V 8, 1309a; V 10, 1311a (3); V 11, 1314b; V 12, 1316b (2); VI 2, 1317b; VII 1, 1323a; VII 2, 1324a; VII 5, 1326b
- естествено – I 9, 1257b
- общо – V 11, 1314b
- брак – III 9, 1280b (2); VII 16, 1334b (2); VII 16, 1335a (5); VII 16, 1335b
- брачен съюз – VII 16, 1334b
- брачна власт – вж. власт
- бронз – I 8, 1256a (2)
- бунт – II 4, 1262b; II 7, 1266a; II 7, 1266b; V 4, 1304a (2); V 4, 1304b; V 6, 1306a (2); V 7, 1306b; V 7, 1307a; V 8, 1308b; V 10, 1311a (2); V 10, 1312a (3)

В

варвари – I 2, 1252b (3); I 6, 1255a (2); II 5, 1263a; III 14, 1285a (2); III 14, 1285b; IV 10, 1295a; VII 9, 1329a; VII 10, 1330a; VII 17, 1336a

варварски племена – вж. племе

ваятел – I 8, 1256a

ваятелство – I 8, 1256a

вещество – I 8, 1256a

вино – VIII 7, 1342b

владетел – III 7, 1279a; V 11, 1314b

— едновластни – IV 10, 1295a (2)

власт – I 3, 1253b (3); I 5, 1254a (5);

I 5, 1254b (4); I 6, 1255b; I 7,

1255b (7); II 5, 1264a (2); II 6,

1264b; II 9, 1270b (7); II 10,

1271b; II 10, 1272a; II 11, 1272b; II

11, 1273a (2); II 12, 1274a (3); III

1, 1275a; III 2, 1276a (2); III 3,

1276a; III 4, 1277a (2); III 4,

1277b (2); III 6, 1278b (4); III 6,

1279a; III 7, 1279b; III 10, 1281a

(2); III 11, 1281b; III 11, 1282a (2);

III 12, 1283a; III 13, 1283a; III 13,

1284b (2); III 14, 1285a (5); III 14,

1285b (6); III 15, 1285b; III 15,

1286a; III 15, 1286b (5); III 16,

1287a (3); III 16, 1287b (3); III 17,

1288a; IV 1, 1289a; IV 3, 1290a; IV

4, 1290a (4); IV 4, 1290b (3); IV 4,

1292a (2); IV 5, 1292b; IV 6,

1292b; IV 6, 1293a; IV 8, 1294a

(3); IV 9, 1294b; IV 10, 1295a (2);

IV 11, 1295b; IV 11, 1296a; IV 13,

1297a; IV 14, 1298a; IV 14, 1298b;

IV 15, 1299b; IV 15, 1300b; V 3,

1302b (2); V 4, 1303b; V 4, 1304a

(2); V 5, 1305a; V 6, 1306a; V 8,

1308a; V 9, 1310a; V 10, 1310b (2);

V 10, 1311a (3); V 10, 1312a; V 10,

1312b; V 10, 1313a; V 11, 1313a (4);

V 11, 1314a (4); V 11, 1315a (3); V

11, 1315b; VI 2, 1317b (4); VI 2,

1318a; VI 3, 1318a (2); VI 8, 1321b

(2); VI 8, 1322a; VII 1, 1323a; VII

3, 1325a; VII 8, 1328b; VII 9,

1329a; VII 14, 1333a; VII 14,

1333b (3); VII 14, 1334a

— вюгове – I 3, 1253b

— брачна – I 3, 1253b; I 12, 1259a

— бащина – I 3, 1253b

— господарска – I 3, 1253b (4); I 5, 1254b; I 7, 1255b; III 6, 1278b (3); VII 3, 1325a

— пълководческа – III 14, 1285a; III 14, 1285b

— пожизнена пълководческа – III 16, 1287a

— противозаконна – V 10, 1313a

— държавническа – I 7, 1255b (2)

— политическа – I 5, 1254b; III 17, 1288a

— монархическа – I 7, 1255b

— еднoлична – V 10, 1312a

— царска – I 12, 1259b (2); II 6, 1265b; II 9, 1271a (2); II 10, 1272a;

III 7, 1279a; III 7, 1279b; III 14,

1284b (3); III 14, 1285a (5); III 14,

1285b (9); III 15, 1285b; III 15,

1286a; III 15, 1286b (3); III 16,

1287b; III 17, 1288a; III 18, 1288a;

IV 2, 1289a (6); IV 10, 1295a (4);

IV 13, 1297b; V 1, 1301b (2); V 10,

1310b (2); V 10, 1311a; V 10, 1312b

(2); V 10, 1313a (2); V 11, 1313a (3);

V 11, 1313b; V 11, 1314a (2)

— абсолютна царска – III 15,

1285b; III 15, 1286a; III 16, 1287a;

IV 10, 1295a

— царска, основана на закона – III 16, 1287a

— спартанската царска – III 14, 1285b

— царската в Спарта – III 15, 1285b

— участниците в царската – V 10, 1313a

- аристократическа – II 11, 1273a
- деспотична – III 14, 1285a; IV 11, 1295b
- по-деспотична – V 10, 1310b
- династическа – II 10, 1272b
- тиранска – V 5, 1305a; V 10, 1313a
- най-висша – II 10, 1272a; III 6, 1278b (2)
- върховна – II 11, 1273a
- органи на – II 11, 1273b
- на малцина – III 7, 1279a
- на държавник – I 5, 1254b
- на стопанин – I 7, 1255b
- на цар – I 5, 1254b
- на царете – V 11, 1313a
- на геронтите – II 6, 1265b
- на есимнети – III 14, 1285b
- на ефорите – II 6, 1265b
- над деца – I 12, 1259b
- над роби – VII 3, 1325a
- над свободни – VII 3, 1325a
- властване – VII 14, 1333b
- внос – I 9, 1257a; III 9, 1280a
- водач – V 3, 1302b (2); V 4, 1303b; V 6, 1305a; V 6, 1305b; V 11, 1313b; V 12, 1316b; VI 4, 1319b; VII 6, 1327b
- народен – IV 4, 1292a (5); V 5, 1304b (5); V 5, 1305a (4); V 12, 1315b
- на народа – II 12, 1274a; V 5, 1305a (2)
- на народа и на войската (δημι-
αρχὸς καὶ στρατηγός) – V 5, 1305a
- военачалник – I 9, 1258a; V 5, 1305a; V 9, 1309b (2); V 10, 1312a (2); VI 8, 1322a
- военно дело – II 9, 1271b; II 11, 1273b; II 12, 1274b; VI 7, 1321a; VI 8, 1322b (2); VII 5, 1326b; VII 17, 1336a
- военно изкуство – вж. изкуство
- военно обучение – вж. обучение
- военна сила – II 7, 1267a; V 11, 1314a
- военна служба – II 9, 1270b
- воин – II 8, 1267b (2); II 8, 1268a (5); II 8, 1268b; IV 4, 1291a (3); IV 4, 1291b (2); IV 13, 1297b (3); VII 2, 1324b; VII 10, 1329b
- война – I 5, 1254b; I 6, 1255a (3); I 8, 1256b; II 6, 1264b (2); II 7, 1267a; II 8, 1268a; II 9, 1269b; II 9, 1270a; II 9, 1271b; II 10, 1272a; III 14, 1285b; IV 3, 1289b; IV 4, 1291a; IV 14, 1298a (3); IV 14, 1298b; V 3, 1303a; V 3, 1303b; V 4, 1304a (2); V 4, 1304b; V 7, 1307a (2); V 10, 1310b; V 11, 1314b (2); VI 7, 1321a; VI 8, 1322a; VII 2, 1324b; VII 2, 1325a (2); VII 7, 1328a; VII 10, 1330a (2); VII 11, 1330b; VII 11, 1331a; VII 14, 1333a (2); VII 14, 1333b; VII 14, 1334a; VII 15, 1334a (2); VIII 4, 1338b (2)
- войници – IV 15, 1299a; VII 8, 1328b
- морски – VII 6, 1327b
- войска – III 4, 1277b; IV 13, 1297b; VI 7, 1321a; VI 8, 1322b
- враг – II 6, 1265a; II 7, 1267a; II 9, 1269b (2); II 9, 1271a; II 12, 1274a; III 9, 1280b; III 11, 1281b; III 16, 1287a; IV 11, 1295b; V 4, 1304a; V 5, 1304b; V 6, 1306b; V 10, 1312b; V 11, 1314a; VI 5, 1320a; VI 8, 1322a; VII 2, 1324b; VII 2, 1325a; VII 5, 1326b; VII 6, 1327a; VII 11, 1330b (2)
- вредното – I 2, 1253a
- вселена – VII 4, 1326a
- възпитание – II 5, 1263b (2); II 5, 1264a (3); II 6, 1264b; II 6, 1265a; II 7, 1266b (2); III 4, 1277a (2); III 18, 1288b; VII 13, 1332b; VII 14, 1332b; VII 14, 1333a; VII 14, 1333b; VII 17, 1336b (2); VII 17, 1337a (3); VIII 1, 1337a (5); VIII 2, 1337a (3); VIII 3, 1338a (2); VIII 4, 1338b; VIII 5, 1340b; VIII 6, 1340b; VIII 6, 1341a; VIII 7,

- 1341b (4); VIII 7, 1342a (2); VIII 7, 1342b (2)
 — обичайно – VIII 2, 1337a
 — духовно – VIII 7, 1342b
 — предмет на – VIII 2, 1337a
 върховен съд – вж. съд
 вълна – I 8, 1256a; I 10, 1258a (2); II 6, 1265b
 вълнения – II 5, 1264b; II 11, 1272b
 въоръжена сила – II 6, 1265a; III 15, 1286b (3)
 въстания – VII 10, 1330a

Г

- гарнизон – II 5, 1264a
 геометър – III 11, 1282a (2)
 герои – VII 12, 1331b; VII 14, 1332b
 геронти – II 6, 1265b; II 9, 1270b; II 9, 1271a (2); II 10, 1272a (4); II 11, 1272b; II 11, 1273a; III 1, 1275b; IV 9, 1294b; V 6, 1306a (3)
 герузия – II 9, 1270b (3); II 9, 1271a; II 11, 1272b
 гимназион – II 5, 1264a; IV 13, 1297a (3)
 — на възрастните – VII 12, 1331a
 гимнастик, учител по гимнастика – II 8, 1268b; III 6, 1279a (5); III 16, 1287b (2); IV 1, 1288b
 гимнастика – III 6, 1279a; IV 1, 1288b; VIII 3, 1337b (2); VIII 3, 1338a; VIII 3, 1338b (2); VIII 4, 1338b; VIII 5, 1339a
 гласуване – II 10, 1272a
 глшататай – IV 15, 1299a; VII 4, 1326b
 глоба – IV 13, 1297a (9); IV 14, 1298b; V 2, 1302a; V 4, 1304a; VI 5, 1320a; VII 13, 1332a
 — за неучастие [в съдилищата] – IV 9, 1294a
 — за неучастие [в народното събрание] – IV 13, 1297a

- за неучастие [в народното събрание и съдилищата] – IV 13, 1297a
 гняв (thymos) – VII 7, 1328a; VII 15, 1334b; VIII 5, 1340a
 господар – I 1, 1252a (2); I 2, 1252a; I 3, 1253b (2); I 4, 1254a (4); I 5, 1254b; I 6, 1255b (4); I 7, 1255b (7); I 10, 1258a; I 13, 1260a (2); I 13, 1260b (2); II 9, 1269b; III 4, 1277a (2); III 4, 1277b; III 6, 1278b (3); IV 11, 1295b; VII 3, 1325a (2); VII 3, 1325b
 — по природа – I 2, 1252a
 господарска власт – вж. власт
 господство – V 11, 1314a; VII 14, 1334a
 — на жените – V 11, 1313b
 готвач – III 11, 1282a
 град – вж. гържава
 гражданин – I 7, 1255b; II 1, 1260b (2); II 1, 1261a (2); II 2, 1261b (2); II 3, 1262a (4); II 4, 1262b (2); II 5, 1263a (2); II 5, 1264a (2); II 6, 1265b (4); II 7, 1266a; II 7, 1266b; II 7, 1267a (2); II 9, 1270a; II 9, 1270b; II 9, 1271a; II 11, 1273a; III 1, 1274b (2); III 1, 1275a (14); III 1, 1275b (6); III 2, 1275b (8); III 2, 1276a (5); III 3, 1276a; III 3, 1276b; III 4, 1276b (7); III 4, 1277a (13); III 4, 1277b (5); III 5, 1277b (7); III 5, 1278a (20); III 5, 1278b (3); III 6, 1279a; III 7, 1279a; III 8, 1280a; III 9, 1280a; III 9, 1280b (3); III 13, 1283b (2); III 13, 1283a (2); III 13, 1283b; III 13, 1284a (2); III 13, 1284b; III 14, 1285a (3); III 15, 1286a; III 15, 1286b; III 16, 1287a (3); III 17, 1288a; III 18, 1288a (2); IV 4, 1290a (2); IV 4, 1291b; IV 4, 1292a (3); IV 6, 1292b; IV 6, 1293a; IV 7, 1293b (2); IV 11, 1295b (3); IV 11, 1296a (2); IV 13, 1297b; IV 14,